پہاڑاس

(تحقیقی تہ تنقیدی مقالے)

میر حیدر ندیم

جموں و کشمیر پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ

پھڑاس

تاریخی تہ تحقیقی مقالے

(پہاڑی)

میر حیدر ندیم

جموں و کشمیر پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ

کتاب داناں	:	پہڑاس
نوعیت	:	(تاریخی تہ تحقیقی مقالے)
لکھاری	:	میر حیدر ندیم
ترتیب	:	نعیم کرناہی، پرویز مانوس
پروف	:	ڈاکٹر فاروق انوار مرزا، نعیم کرناہی
سنہ اشاعت	:	۲۰۰۹ء
تعداد	:	پنج سو
مُل	:	ترا سو -/Rs 300
چھاپہ خانہ	:	
سرورق	:	جاوید اقبال
کمپوزنگ	:	وسیم احمد
ناشر	:	جموں وکشمیر پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ

انتساب

اپنے معصوم لختِ جگر میر نوید الرحمٰن دے

ناں

جس کو ۸ اکتوبر ۲۰۰۵ء دا زلزلہ نگل گیا

ہور جسدی موت سُن ماہڑی جوانی دِی

پینگہ کو لارے بچوں تروڑ چھوڑیا

تہ

کرناہ دِی آہلی تہ زرخیز تہرتی دے

ناں جتھوں پہاڑی زبان دی احیائے نُو دا

دھینہہ چڑھیا

ترتیب مضامین

پیغام

اِس بچ کوئی شک نہیہ کہ پہاڑی زبان بولن والے ریاست جموں کشمیر نی ہرہک گُٹھ بچ موجود ہین، ظاہر ہے جتھے زبان ہوے اُتھے اُس زبان کی اگے کھڑن واسطے تہ زندہ رکھن واسطے اُس قوم نے لکھاری وی موجود ہونے ہین۔ اس زبان نی ترویج تہ ترقی واسطے پہاڑی مشاورتی بورڈ اس زبان نے قلمکاراں کی Boost کرن واسطے اُنہاں نے تخلیقی مواد کی کتابی شکل بچ چھاپی کے محفوظ کرن نی جہیڑی ذمہ داری اپنے موہنڈیاں اُپر چائی نی ہے۔ پہاڑی بورڈ اُس کی نبھان واسطے خلوصِ دِل تہ جانفشانی نال سرگرم عمل ہے۔ بحثیت سکریٹری مِکی اِس گل نی خوشی ہے کہ پہاڑی بورڈ نا اہیہ اشاعتی سلسلہ پونچھ تہ راجوری تھیں شروع ہوئی کے اَج کشمیر نے دور افتادہ علاقے کرناہ توڑیں پجی گیا تہ بورڈ کی ہک ہور پہاڑی نوجوان شاعر، ادیب تہ محقق میر حیدر ندیم ہوراں نی کتاب بعنوان ''پہڑاس'' چھاپن نا اعزاز حاصل ہور ہیا ہے۔ ایہہ کتاب وی تحقیق اُپر مبنی ہے ایہہ کتاب پہاڑی زبان و ادب نے مختلف گوشیاں افسانہ،

ڈرامہ، فوک لور، طنز و مزاح، لسانیات تہ شخصیات اُپر لئو باہنی ہے مکی اُمید ہے کہ پہاڑی زبان وادب نے باغ بچوں چُننے نے ایہہ پھل دوئے پھُلاں اُپروی اپنی خوشبو پھیلاسن گے نالے جس محنت تہ عرق ریزی نال مصنف سُن ایہہ کتاب تیار کیتی پہاڑی ادبی حلقیاں بچ اس کی اُیو جیئی پذیرائی لبھسی گی نالے ایہہ کتاب پہاڑی ادب بچ ہک گرانقدر اضافہ ثابت ہوسی گی۔

تُساں نا مخلص

سید شوکت حسین کاظمی

سیکرٹری

جموں وکشمیر پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ

اظہارِ تشکر

ماہڑی ایہہ کتاب بعنوان ''پہھڑاس''
جموں کشمیر پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ دی
کُلی مالی تعاون نال اشاعت پذیر ہوئی ہے۔
جس واسطے میں ڈوہنگے دل نال پہاڑی
مشاورتی بورڈ دا شکریہ ادا کرداہاں۔

لکھاری

نوٹ:

میں تحریری طور ایہہ الفاظ قلمبند کردا ہاں کے ''پہڑاس'' ناں دی اِس کتاب بچ کوئی وی اجیہا قابل اعتراض مواد شامل نہیہ ہے جس نال کسے مذہب، فرقے، طبقے یا زبان بولن والے لوکاں دے جذبات مجروح ہون۔

لکھاری

پیش لفظ

کسے وی زبان دی اہمیت ہور اہلِ زبان کول اس دی مقبولیت دا اندازہ کیتے واسطے ضروری اے جے اُس زبان دے ادبی سرمائے کو کھنگالیا جائے ہور اُس دے ادبی تہ علمی شہپاریاں داڈوہنگائی نال مطالعہ کیتا جائے۔

پہاڑی زبان اپنے ادبی سرمائے دے لحاظ نال اجاں اس قدر مالا مال نہیہ ہوسکی دی جے اسیں فخر نال اس دے ادبی اثاثے کو دنیا اگے رکھ سکاں۔ ایہہ دوئی گل اے پچھلے تریہہ برہیاں بچ پہاڑی زبان دے شعری تہ ادبی سرمائے بچ کجھ آٹے بچ لون دے مترادف بادہ اممکن ہوسکیا ہے۔ جدوں اسیں پہاڑی شاعری تے نظر ماردے ہاں تہ اساں کو نظر ایندا ہے جے جتھے سی حرفی، چار بیتا وغیرہ اصناف پہاڑی شاعری دا اک قابل فخر سرمایا ہے اُتھے پچھلے پنجاہ سٹھ سال بچ جدید اصنافِ ادب غزل، نظم، قصیدہ، مرثیہ، رباعی، مثنوی، قطعہ حتیٰ کہ شہر آشوب کو پہاڑی شعراں سن نہ قبولیت بخشی بلکہ انہاں اصنافاں کو پروان چڑھایا ہے ہور کجھ نہ کجھ اثاثہ اپنی ماء بولی دی جھول بچ باہیا ہے پر اس

دے برعکس کدے نثر والی طرف نظر ماری جائے تاں بندے کو قدرے مایوسی ہو جُلدی اے، کیّاں جے پہاڑی نثر نگاری دے میدان بچ بڑے ہی کھٹ قلمکار طبع آزمائی کردے نظر اِیندے ہین۔

انہاں معدود چند قلمکاراں بچوں اک ناں جواں سال قلمکار غلام حیدر ندیؔم دا ہے۔ ندیؔم اک ہمہ جہت شخصیت دا مالک نوجوان ہے۔ اوہ اک پُرگو شاعر وی ہے تہ اک چنگا افسانہ نگار وی لیکن ساریاں تھیں بڑی گل ایہہ جے اوہ اک بے باک محقق وی ہے۔ ندیؔم ہوراں شعری ہور افسانوی سفر دے نال نال تحقیق دا جیہڑ ادِقت طلب سفر جاری رکھیا ہویا ہے اوہ پہاڑی زبان تہ ادب واسطے اک نیک فال تھیں کھٹ نہیہ۔ کیاں جے جتھے اوہ تحقیق وتنقید دا جان جوکھوں والا کم کرنے دا حوصلہ رکھدا ہے اُتھے ہی اوہ نوجوان قلمکاراں واسطے اک مثال وی ہے۔ جیہڑے اِس دِقت طلب کم تھیں نظراں چُراندے ہین ہور سہل پسندی دے قائل ہین۔ حیدر ندیؔم ہوراں پہاڑی زبان وادب دے بکھرے بکھرے گوشیاں دی پھرول پھرال کیتی ہور بعض اہم موضوعات کو اپنے مقالیاں دا موضوع بنایا۔

موجودہ مجموعے کو اسیں چار بڑے حصیاں بچ بنڈ سکدے ہاں۔ (۱) زبان وادب (۲) ڈرامہ (۳) فوک لور تہ (۴) شخصیات۔ اس کتاب دا غالب حصہ پہلے زُمرے یعنی پہاڑی زبان وادب تے مشتمل ہے ہور اس بچ پہاڑی زبان دی تاریخ دے علاوہ شاعری، طنز ومزاح، افسانہ ہور لسانیات دے متعلق بعض گوشیاں تے لئو باہی گئی ہے۔ اپنی اس کاوش بچ جواں سال مقالہ نگار سُن اپنیاں صلاحیتیاں دا مکمل استعمال کرکے ہر اک موضوع تے خاطر خواہ تحقیق کرنے دی کوشش کیتی ہے۔

آکھیا جُلدا اے جے تحقیق بچ کوئی گل حرف آخر نہیہ منی جُل سکدی تہ ایہئی گل حیدر ندیم دی تحقیق تے وی صادق ایندی ہے۔ تحقیق اک سائنس ہے ہور سائنس دا بنیادی نظریہ تغیرات تے مبنی اے تہ نت نویں انکشافاں دے امکانات موجود رہندے ہین نالے اختلافات دے مواقع ہر وقت موجود ہوندے ہین۔ حیدر ندیم نال وی کئی جگہاں تے اختلاف دی گنجائش موجود ہے ہور اس دے نال ہی بعض مقالے کئی لحاظ نال نامکمل وی ہین لیکن اس دے باوجود وی اِندی ایہہ کوشش لائق صد تحسین اے۔ پہاڑی زبان واَدب دے حوالے نال مستقبل دے محقق اجاں بہت کچھ کرسن ہور حیدر ندیم دی نظروں اوہلے رہے والیاں گُتھاں کو تحقیق دی روشنی بچ قارئین دے باندے آنسن۔

اُنہاں پہاڑی ڈرامے دے حوالے نال وی اک دو مقالے اس مجموعے بچ شامل رکھے ہین۔ ڈرامہ پہاڑی معاشرے بچ موجود ضرور ہے پر اس پاسے حسب ضرورت تہ خاطر خواہ توجہ حالیں تک وی نہیہ دتی جاسکی۔ حیدر ندیم ہوراں کرناہ دے حوالے نال پہاڑی ڈرامے دے بارے بچ ضرور لکھیا ہے لیکن پیر پنجال دے اُس پاسے اس بارے بچ کہہ پیش رفت ہوئی اے۔ اوہ شاید اس تھیں بے خبر ہی رہے ہین۔ اس تھیں وی بدھ ایہہ جے LoC دے اُس پار پہاڑی ڈرامے جیہڑی ترقی کیتی اے اُس کو وی نظراں اگے رکھناں ضروری آسا مگر شاید حالات اتنے ناموافق رہے ہین جے ندیم دی اُتھے تکر رسائی ممکن نہ ہوسکی۔ اسیں امید رکھساں جے ندیم یا کوئی ہور محقق اس موضوع نال مستقبل بچ انصاف کرسی ہور اس حوالے نال تحقیق دا نواں بوہا کھولسی۔

فوک لور دے حوالے نال پہاڑی زبان تہ ثقافت مالا مال اے تہ اس

موضوع تے دفتراں دے دفتر لکھے جاسکدے ہین ندیم ہوراں وی اس پاسے معمولی توجہ دتی ہے ہور پہاڑی لوک وراثت دے اک نہایت ہی ان چھوئے موضوع تے تحقیق کیتی یعنی "پہاڑی لوک ساز" کو اپنا موضوع بنایا۔ ایہہ موضوع وی خاصہ تحقیق طلب ہے۔ ندیم ہوراں اس حوالے نال ماضی ہور تاریخ دیاں کجھ گُتھاں پھرول کے اپنی تحقیق کو معتبر بنانے دی کوشش ضرور کیتی اے مگر اس ضمن بچ اجاں ہور بہت کُجھ کرنا باقی ہے تاں جے لوک وراثت دے اس اک اہم شعبے دی اک مربوط تہ مکمل تاریخ لکھی جا سکے، اِک ایجی تاریخ جیہڑی پورے پہاڑی خطے دی ترجمانی کر سکے۔

شخصیات اُتے مبنی دو مقالے وی اس مجموعے بچ شامل ہین تہ اس سلسلے بچ اُنہاں دو روحانی تہ دینی شخصیتاں کو اپنا موضوع بنایا ہے ہور سیرت نگاری دا نواں بوہا کھول دتا ہے۔ پہاڑی نثر بچ سیرتِ نگاری تے حالیں اس قدر توجہ مبذول نہیہ کیتی گئی جتنی کہ ضرورت ہے البتہ کُجھ اک قلمکاراں اس حوالے نال تھوڑا مچ کم ضرور کیتا ہے تہ اِنہاں کجھ اک لکھنے والیاں بچوں اک حیدر ندیم وی ہین ممکن ہے مستقبل بچ ندیم اس پاسے وی خاطر خواہ توجہ کرسن ہور پہاڑی نثر دی چھول کو مال مال کرسن۔

جو وی ہے پہاڑی نثر نگاری دے حوالے نال ندیم دا کم ہمیشہ قدر دی نظراں نال دِکھیا جُلسی ہور جدوں وی پہاڑی نثر دی تاریخ رقم کیتے گئی تاں اُندا ناں پہلی صف دے قلمکاراں بچ شامل رہسی گا۔

حیدر ندیم دے مقالیاں دا اسلوب، انداز بیان، طرز، وضع تہ ترکیباں گویا ہر چیز بڑی عمدہ، شستہ، عام فہم، رواں تہ سلیقہ مندی دا مظہر ہے، اُندی نثر

عالمانہ شان دی عکاس وی ہے تہ لفظاں دی معنوی وُسعت ہور تخیل دی اُچی اڈاری اُنہاں دے مقالیاں کو بامقصد تہ معیاری بنانے بچ اہم رول ادا کردی ہے۔ ''اللہ کرے زورِ قلم ہور زیادہ''

ظفر اقبال منہاس

سرینگر ۸ر نومبر ۲۰۰۸ء

تعارف

غلام حیدر میر المتخلص ندیمؔ کسے تعارف دے محتاج نہیہ کیاں کہ پہاڑی زبان وادب ہور کلچر بچ پشلے بہیہ سالاں تھیں اپنی خدمات پیش کرر ہے ہین۔ میر حیدر ندیمؔ صرف معتبر ادیب ہی نہیہ بلکہ منجے دے ڈرامہ آرٹسٹ، ریڈیو کشمیر دے تسلیم شدہ گلوکار بھی ہین۔ انہاں دے گائے گیت، لوک گیت تہ غزلاں ریڈیو کشمیر دے پہاڑی پروگرام بچ اکثر و بیشتر سننے کو مِلدے ہین۔ میر حیدر ندیم علاقہ کرناہ دے دلدار گراں دے رہنے والے ہین۔ 1984ء بچ کشمیر یونیورسٹی تھیں ایم۔ اے اقتصادیات کیتا تہ محکمہ تعلیم بچ بحیثیت استاد اپنی ذمہ داریاں نبھار ہے ہیں۔ ہک اعلیٰ پائے دے اُستاد ہونے دے نال نال ندیمؔ ہوریں ہک سرگرم سماجی کارکن بھی ہین۔ ندیمؔ کرناہ دے ہک بارسوخ تہ اہل علم خاندان تھیں تعلق رکھدے ہین۔

بقولِ میر حیدر ندیمؔ، اُنہاں کو پہاڑی بچ لکھنے ہور اپنی ماء بولی نال جنون

دی حد تکر پیار دی تحریک پہاڑی زبان دے منے پڑ منے دے ادیب، رہنما ہور مقرر جناب ظفر اقبال خان منہاس ہوراں تھیں مِلی ہے۔ تدھ تھیں متواتر ندیم ہوریں تحقیق، افسانے ہور شاعری دے ذریعے پہاڑی زبان وادب دی خدمت کرر ہے ہین۔ پہاڑی زبان ہور کلچر دی خدمت دے جذبے نال ندیم ہوریں پہاڑی دے پرُانے ڈرامٹِک کلب، کرناہ کلچرل کلب بچ پشلے بہیہ سالاں تھیں جُڑوے دے ہین۔ ادبی مرکز کرناہ دے صدر، ہور جموں و کشمیر پہاڑی ویلفر سوسائٹی تحصیل کرناہ دے چیرمین بھی ہین۔

عرصے تھیں ندیم ہوریں اپنے تواریخی تہ تحقیقی مقالیاں کو کتابی شکل دینے دی خواہش رکھدے آسے پر کُجھ گھریلو مصروفیات ہور مجبوریاں دی بناہ تے ایسا ممکن نہ ہوسکیا۔ کُجھ دوستاں ہور عزیزاں دے اصرار تے ''پہڑ اس'' عنوان دے نال ایہہ کتاب طباعت دے زیور تھیں آراستہ ہوکا انشاء اللہ جلدی ہی تُسدیاں مبارک ہتھاں بچ ہوسی۔ ندیم ہوریں کس حد تکر اِس تحقیق دے کم بچ کامیاب رہے ہین ایہہ فیصلہ بھی تُسیں بخوبی کرسکدے ہو۔ تُسدے زریں خیالات ہور تاثرات واسطے ندیم ہوریں منتظر ہین۔

''پہڑ اس'' مذکورہ کتاب بچ تقریباً پندراں مقالے شامل ہین۔ جناں بچو صرف دُو مقالے علاقہ کرناہ دے دُو اولیاء کرام بارے ہین۔ تہ باقی مقالے صرف ہور صرف تحقیق تے مبنی ہین۔ اُنہاں بچ ہک مقالہ ''ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں دی شاعری تے ہور دوّا مقالہ'' ''پرویز مانوس، چن ماما دے تناظر بچ'' بھی شامل کتاب ہین۔

بہر حال میں امید کرداہاں کے حیدر ندیم ہوراں دی کتاب ''پہڑ اس''

پہاڑی نثری ادب بچ تھکنے لائق باہدا ثابت ہوسی، ہور تحقیق دے حوالے سنگ میں پُراُمید ہاں جے مستقبل قریب بچ پہاڑی دے اسکالرز اس کتاب تھیں ضرور مُستفید ہوسن۔

ماہڑی دعا ہے کہ ندیم ہوراں دا قلم اگا بدھدا اجلے ہور اس بچ کوئی خلل تہ رُکاوٹ نہ آوے۔ آمین

سرینگر
یکم دسمبر ۲۰۰۸

محمد ایوب میر (نعیم کرناہی)

اپنی گل

پہاڑی زبان دا ادبی ہور تہذیبی سرمایہ اِتنا بانکا ہور قابلِ قدر ہے کہ ادب ہور تہذیب دے پوشیدہ خزانیاں دے تلاش کرن والے محققین ہور اِس دور بچ پہاڑی ادب بچ صالح تہ تعمیری قدراں دے حامی دانشوراں کو اِتھا ٹھاٹھاں ماردا سمندر نظر ایندا ہے۔ پہاڑی زبان دی احیائے نو دا سلسلہ پچھلے ترییئی سال تھیں چل رہیا ہے ہور اِس زبان دے محققین ادب ہور تہذیب دے اس سمندر بچ ڈُبکیاں مار کا انمول موتی چُن رہے ہین۔ میں بھی اِس قافلے دا اِک حقیر جیا مسافر ہاں۔ اس سفر بچ شوق تہ جذبہ شامل حال دکھ کا اپنی مادری زبان دے ادب تہ ثقافت واسطے جہڑا تحقیقی کم کیتا اُوہ کِتابی شکل بچ "پھہڑ اس" دے ناں نال منظرِ عام تے آرہیا ہے۔ دراصل اس زبان دے ادب، تہذیب ہور ثقافت نال بے پناہ عشق دِی وجہ ہی دِلّی پھہڑ اس دے ناں نال منسوب ہوگئی۔

اس کتاب بچ پہاڑی زبان دی صدیاں پرانی تاریخ ہور جغرافیہ دے علاوہ پہاڑی زبان دی قدیم تہ جدید تہذیب و ثقافت تے تحقیقی مضمون لکھے

گئے دے ہین۔قدیم تھیں جدید تکر دے ادبی سفر دا مطالعہ کیتا گیا دا ہے۔ایہہ زبان ہور اسدا ادب مختلف دور بچ کِناں کِناں مصیبتاں دا شکار ہویا ہور ویلے دے بدلاؤ نال کِسطراں اِسدے نوک پلک کو سنوار کا اِتھا تکر پہنچایا گیا اُس تے بھی تحقیقی بحث کیتی گئی دی ہے۔

پہاڑی زبان دی پرانی ہور نویں شاعری، اُس دا مزاج ہور خدوخال دئے علاوہ پرانے ہور نویں شعراء دی سوانح عمری ہور اُندے کلام تے بھی سیر حاصل تبصرہ ہے۔ایہہ تبصرہ فقط قابلِ توجہ ہی نیہہ بلکہ مُکو اُمید ہے کہ موجودہ پہاڑی محققین دے سفر واسطے کافی حد تک پہلے پڑاؤ دا کم بھی کرسی۔شعراء حضرات دا تخلیقی سفر ہجاں جاری ہووے ہور اُندیاں ساریاں تخلیقاں بھی ہجاں منظرِ عام تے نہ آئی دیاں ہون۔اس رواں دواں سفر تے کُجھ لکھنا کافی مشکل کم ہے لیکن اُندے موجودہ پڑاؤ تکر میں اُنہاں نال انصاف کیتے دِی ہک ادبی کوشش کیتی دی ہے۔

پہاڑی زبان چونکہ برصغیر دے پہاڑاں تے بسنے والے لوکاں دی زبان ہے۔پہاڑی بستیاں دی تہذیب، کلچر تہ ثقافت دوئے لوکاں تھیں وکھری تہ بالکل الگ ہے۔اُنہاں پہاڑی بستیاں بچ بڑے بڑے اولیاء کرام دا بھی جنم ہویا۔کجھ اولیاء کرام دے حالات زندگی بھی اس کتاب بچ شامل ہین۔حالانکہ ولی اللہ لوکاں دے حالاتِ زندگی دیاں گُتھیاں پھلورنا ڈُبوکاں دے کُپے بچ ہتھ مارن دے برابر ہوندا ہے مگر میں اپنی بستیاں دے اس انمول سرمائے ہور انہاں اہم روحانی تہ صاحبِ تصوف شخصیات کو عام لوکاں نال متعارف کیتے دِی جسارت کیتی دی ہے۔

جدید پہاڑی ادب بچ افسانہ ہور اُسدیاں ارتقائی منزلاں دے نال نال عصرِ حاضر دے پہاڑی افسانیاں دیاں مختلف گٹھاں تے نظر باہے دی ہک مختصر جیئی کوشش بھی کیتی دی ہے۔ کرناہ دِی تہرتی جتھوں پہاڑی زبان دی تجدید نُو دا دِھینہہ طلوع ہویا اُتھا دے پہاڑی شعراء دا کلام ہور افسانہ نگاراں دے افسانیاں دے علاوہ ڈرامے ہور موسیقی دیاں مختلف منزلاں کو بھی زیر نظر آندا گیا دا ہے۔ پہاڑی زبان دے لوک گیت، لوک ناچ ہور لوک ساز جہڑے صدیاں تھیں اپنا مکمل وجود رکھدے ہین اس مطالعے بچ شامل حال رکھے گئے دے ہین۔

زبان کلچر ہور ادب وتہذیب تے لکھیا گیا دا ایہہ تحقیقی مواد کس حد تک قابل قبول ہے اس گل دا فیصلہ تہ صرف قارئین حضرات ہی کر سکدے ہین لیکن میں ذاتی طور ایہہ خوشی محسوس کردا ہاں کے اپنی مادری زبان دا حق ادا کیتے واسطے ماہڑے جذبات ہور قلم ہمیشہ جنبش بچ رہون۔ میں انتہائی حوصلے نال اس گل دا فخر بھی کردا ہاں کے ماہڑی ایہہ محنت اگر حرف آخر نیہہ مگر حرفِ آغاز دی حیثیت ضرور رکھدی ہے۔

اللہ پاک دے لکھ لکھ شکر توں بعد میں اِس کتاب دی اشاعت دی نسبت نال سابقہ وائس چیئرمین جموں وکشمیر پہاڑی ایڈوایزری بورڈ جناب شبیر احمد خان صاحب ہوراں دا انتہائی مشکور وممنون ہاں کے بچ ساریاں مجبوریاں دی وجہ نال ایہہ کتاب ہک مُدت تھیں اشاعت دِی اڈیکوان آسی تہ اُنہاں اِسدی اشاعت دا کم اپنے ذمہ کہن کا ادبی انصاف دا ثبوت دِتا۔ شکریہ دے الفاظ شاید جذبات دِی نذر ہو گیے مگر میں کدے بھی پُہل نہ سکد امحترم ظفر اقبال منہاس صاحب ہوراں کو

جتھاں پہاڑی قوم دے قائد دی حیثیت نال مکو پہاڑی ہون دے جوش تہ جذبے تھیں کجھ اسطراں سرشار کیتا کے میں اپنی مادری زبان نال جنون دِی حد تکر عشق کر بیٹھاں۔

میں شکریہ ادا کرنا اپنا ادبی فرض سمجھدا ہاں قبلہ نذیر مسعودی صاحب، جناب کریم اللہ قریشی صاحب، راجہ نذر بونیاری صاحب، ہور کے ڈی مینی ہوراں دا جِندے لکھے دے پہاڑی مقالے اس سفر بچ ماہڑے واسطے نقش پا، ثابت ہوئے، میں بچ سارا مشکور ہاں کلچرل اکیڈمی دے پہاڑی شعبے دے نگراں جناب سید اقبال ملنگامی صاحب ہور اُندے رفقاء دا جتھاں اکیڈمی دی طرفوں وار وار چٹھیاں لکھ کا ماہڑے سُستے دے جذبات جگا لے۔ اِتھا ادبی نا انصافی ہوسی کدے میں شکر گزار نہ رہواں اپنے شفیق دوست محترم ڈاکٹر فاروق انوار صاحب ہوراں دا جتھاں اس کتاب دے پروف ہور تصحیح دا کم اپنے ذِمہ کہن کا ماہڑی مشکل کو آسان کر چھوڑیا۔ اس کتاب دی ترتیب و تزئین واسطے میں مشکور ہاں عزیزم محمد ایوب نعیم صاحب ہور برادرم پرویز مانوس صاحب ہوراں دا جتھاں سخن درمے اس کتاب دِی اشاعت بچ ماہڑی ہتھ بٹائی تہ رہنمائی کیتی ہور مکو صاحب کتاب دا اِعزاز بخشیا۔

ذاتی معاملات دے تحت میں مشکور ہاں اپنے چچا حاجی محمد میر عالم صاحب ہور برادرِ اکبر حاجی غلام سرور میر صاحب، ہوراں دا جتھاں مکو یتیمی دے دور بچ پڑھا لِکھا ل کا اِس قابل بنایا کے میں اپنی مادری زبان دا حق ادا کر سکیاں۔ میں اس سفر بچ ہمیشہ شاکر رہسیاں بالعموم اپنی اہلیہ ساجدہ یاسمین ہور بالخصوص اپنی بچی ھُماء زریں داجندیاں معصوم مسکراہٹاں مکو لکھدیاں

پڑھدیاں ہمیشہ حوصلہ دیندیاں رہیاں۔ آخر تے میں شکریہ ادا کرداہاں اپنے عزیز میر عبید ایوب ہور غلام حسن صاحب چوکیدار کلچرل اکیڈمی ڈویژنل آفس سرینگر ہوراں دا جنھاں اس کتاب دی اشاعت بچ ماہڑی معاونت کیتی۔

میں اس کتاب دا سارا تحقیقی مواد تحقیق دے اصولاں دے مطابق یعنی تمام تر تحقیقی سرچشمیاں، ماخذات، حوالہ جات ہور زبانی تذکریاں تھیں تیار کر کا قارئین حضرات دے پیش کرر ہیاہاں۔ فر بھی اگر کوئی کمی رہ گئی دی ہووے تہ اُس کو میں اپنی کم علمی نال ہی تعبیر کرساں۔ میں سمجھداہاں کے اگر ماہڑا اکھٹھا کیتادا ایہہ خام موادنوویں نسل دے پہاڑی طالب علماں کو کدے تحقیق دیاں کماں بچ موثر ثابت ہویا تہ ماہڑی ایہہ کوشش ہر اعتبار نال بااثر ثابت ہوسی۔

میر حیدر ندیم

کرناہ

پہاڑی زبان وادب

ہک تاریخی تہ تحقیقی مطالعہ

زبان وادب دی پیدائش ہور ارتقاء دا عمل بے حد پیچیدہ ہور پُر اسرار ہوندا ہے۔ ایہہ عمل نامحسوس طور تے ہک نایاب تہ نایافت زمانے تھیں جاری ہوندا ہے ہور جس ویلے اِس دی شکل متعین ہوجُلدی ہے تہ کسے زبان دا وجود عمل بچ ایندا ہے۔ ظاہر جیئی گل ہے کہ مختلف بولیاں ہور زباناں دے الفاظ تہ محاورے باہم مِل جُل کے زبان دی ہک نویں صورت کوجنم دیندے ہین۔ لفظ ''زبان'' دا ہک وسیع ترین تہ کِھنڈریا دا تواریخ تہ جغرافیہ ہوندا ہے۔ اِسدی تواریخ سمندر نالوں ڈونگی ہوندی ہے ہور اِس سمندر بچ غوطہ مار کے باہر نکلنا جان جُوکھیاں دا کم ہے۔ زبان دی تواریخ تہ جغرافیے دا مُنڈھ یعنی ابتدا ٹھونڈنی

مشکل ہے مگر ماہرے نزدیک دُنیادِی سب توں پہلی زبان کلیاں (گونگیاں) دی زبان ہے۔ جسدے مطابق ابتدائی دُور بچ انسان اشاریاں نال ہک دُوئے کوگل سمجھیندا تہ سمجھدا آسا۔ اِس زبان کواج وی اشاریاں دی زبان ہی آکھے جُلدا اہے۔ ہورایہہ زبان دورِ حاضر بچ وی بغیر کسے سرکاری سرپرستی دے زباناں دی شاہراہ تے دوڑ رہی ہے۔ ایہہ دُنیادِی واحد زبان ہے جس کواسیں فطری زبان آکھ سکدے ہاں۔ کلے نہ فارسی تہ عربی بولدے ہین ہورنہ سنسکرت تہ انگریزی سمجھدے ہین۔ اُنہاں کوسمجھائے واسطے نہ ابرانی زبان دے لفظہ استعمال ہوندے ہین ہورنہ ہی اُردودے حروفِ تہجی بلکہ اج دے اِس طوفانی ٹیکنالوجی تہ سائنسی دور بچ وی ہرملک دے کلیاں دی زبان اشاریاں دی ہی زبان ہے۔

وقت دی رفتار داپہیا چلدا گیا ہورایہہ اشاریاں دِی زبان الفاظ دا رُوپ دھار گئی۔ دُنیا اندر مختلف زباناں ظہور پذیر ہوئیاں۔ تواریخ دیاں جھروکیاں سُن کسے زبان کوترقی دِتی ہور کوئی زوال پذیر ہوئی مگر جسطراں سُکیاں کٹھیاں فر پانی ٹردا ہے"۔ اِسی طراں زوال پذیر زباناں وی کسے دوئے وقت بچ ترقی پذیر ہوندیاں ہین۔

ماہرلسانیات دے مطابق دُنیا بچ بولے جُلن والیاں زباناں کودواں حِصیاں بچ تقسیم کیتا گیادا ہے۔ پہلا حصہ یا گروپ "لفظی تہ حرفی" اعتبار نال ہے ہوردُوا گروپ "نسلی تہ تواریخی" اعتبار نال ہے۔ اگا چل کے انہاں دواں گروہواں دی کئی کئی حصہ بندی تہ تقسیم کیتی گئی دی ہے۔ ماہرلسانیات دی اس تقسیم کواسیں اگا چل کادکھدے ہاں کہ نسل تہ تاریخی گروپ دے تحت بولی جان

والیاں زباناں کو اُٹھ گروپاں بچ تقسیم کیتا گیا دا ہے۔ ماہر لسانیات سُن انہاں اٹھاں گروہاں دے ناں اِس طراح لکھے دے ہین۔ (۱) سامی (۲) ہند چینی (۳) دراوڑی (۴) مونڈرا (۵) بانتو (۶) امریکی (۷) ملایا (۸) ہند یورپی۔

زباناں دے انہاں خانداں دا شجرہ نسب کنی کنی دسیا گیا دا ہے لیکن۔ اندا اٹھواں خاندان یعنی "ہند یورپی" سب تھیں اہم تہ مشہور خاندان ہے۔ اس خاندان دیاں ساریاں زباناں علمی تہ ادبی ذخیرے دے اعتبار نال اعلیٰ زباناں آکھیاں جُلدیاں ہین۔ برصغیر ہند و پاک دیاں ساریاں زباناں اِسی خاندان دیاں چشم و چراغ ہین۔ اِس لسانی خاندان دیاں مشہور و معروف اٹھ بڑیاں شاخاں دسیاں گیاں دیاں ہین۔ اس لسانی تناور درخت دیاں انہاں اٹھاں شاخاں دے ناں مورخین دے قلم تھیں اسطراں ظاہر کیتے گئے دے ہین:

(۱) ہند آریائی (۲) ارمنی (۳) بقائی سلام (۴) ابسانوی (۵) ہیلنی (۶) اٹالوی (۷) کیلٹک (۸) لیٹوٹونی۔

زباناں دے اِس کھنڈرے دے قبیلے بچ ٹھونڈی تہ تلاشی کردیاں ہوئیاں زیر بحث پہاڑی زبان دا تعلق ہند یورپی خاندان دی بڑی شاخ ہند آریائی زبان نال ملدا ہے۔ پہاڑی زبان دا ہند آریائی خاندان بچوں ہونا ہی ماضی بچ اس دے ارتقاء تہ عروج دی نشاندہی کردا ہے ہور اس زبان دی اس عظمت کو واضح کردا ہے کہ ایہہ زبان ہندوستان دیاں قدیم زباناں بچوں ہک ہے۔

پہاڑی زبان دے ہک محقق، ادیب تہ قائد جناب نذیر مسعودی ہوراں دے مطابق پہاڑی زبان دا ابتدائی تہ اصلی ناں "ہندکو" ہے۔ لفظہ ہند

تھیں مراد ہندوستانی ہور کو ''تھیں مراد کوہ''یعنی پہاڑ ہے۔اسطراں مجموعی طور ہند کو تھیں مراد ہندوستانی پہاڑاں بچ بولی گین والی زبان ہے۔

مشہور ماہر لسانیات سر جارج گریرسن "Sir Grorge Grairson" تہ ڈاکٹر محی الدین قادری زور ہوراں دے مطابق پہاڑی زبان ''کھاشا'' یا ''کھاشہ'' قبیلیاں دی زبان ہے۔ سر جارج گریرسن پہاڑی زبان کو ہند ایرانی خاندان دی ہند آریائی شاخ دے بجائے اُسدی ''پشاچہ'' شاخ دی اولاد آکھدے ہین۔ اُندے مطابق پہاڑی زبان بولنے والے ایہہ کھاشہ ہمالیہ دیاں مغربی علاقیاں تھیں ہجرت کرکا مشرقی علاقیاں بچ بسے دے ہین۔ڈاکٹر قادری لکھدے ہین کہ جنوب مغربی گروہ دیاں زباناں بچ راجستھانی بولیاں دے علاوہ پہاڑی گروہ دیاں بولیاں وی شامل ہین۔ ہور ایہہ بولیاں انہاں کھاشہ قبیلیاں نچ رائج ہین جیہڑے ہمالیہ دیاں پہاڑاں بچ مشرق تھیں مغرب تک کھنڈرئے دے ہین۔

ہک ہور ماہر لسانیات Mr Bein ہوراں پہاڑی زبان کو ہند آریائی زباناں دی شاخ دسدیاں ہویاں اِس زبان کو ترہاں حصیاں بچ تقسیم کیتادا ہے۔ایہہ ترا حصے اسطراں درج ہین:

۱......مشرقی پہاڑی

۲......مغربی پہاڑی

۳......مرکزی پہاڑی

اس زبان دی تقسیم بندی دے تحت بین ہوراں دے مطابق اس زبان دے روشن ماضی ہور ہندوستان نچ پھیلی دی زبان دا اندیا ملدا ہے۔مسٹر

بین ہوراں دے مطابق پہاڑی لوک اُس عظیم قبیلے تھیں تعلق رکھدے ہین جیہڑا ریاست جموں و کشمیر بچ پیر پنجال دے جنوبی حصے مثلاً ہزارہ، کوہ مری، مظفر آباد، میر پور، جموں تہ کٹھوعہ تھیں کہن کا ہماچل پردیش دیاں اُچیاں علاقیاں تھیں ہوندیاں ہویاں گڑھوال تہ فر نیپال دیاں پہاڑی خطیاں تکر آباد ہین۔ اندے مطابق مقامی فرق تہ رنگ روپ کو چھوڑ کا انہاں لوکاں دا تہذیب وتمدن، اٹھن بیٹھن تہ سماجی طور زندگی بسر کرنے دے طور طریقیاں بچ کافی آہنگی تہ معاشرتی حالات بچ جیہڑی بنیادی یکسانیت ملدی ہے اوہ اِندی وحدت دا جیندا جاگدا ثبوت ہے۔

''فریدرک ڈریو'' سن ''ناردرن بیریئر آف انڈیا'' بچ پہاڑی زبان بولنے والیاں کو ڈوگریاں تھیں کئی دسدیاں ہوئیاں اندی پہچان واسطے چند امتیازی نشانیاں اسطراں بیان کیتی دیاں ہین۔ ایہہ لوک پیر پنجال دے پہاڑی ڈھلواناں بچ آباد ہین۔ بڑے قد آور، ہٹے کٹے، شوخ جوان تہ خوبصورت ایہہ لوک اپنی ثقافت تہ کلچر رکھدے ہین۔ اندی ہک اپنی زبان ہے جس کو پہاڑی آکھدے ہین''۔

پہاڑی زبان دے ہک نامور محقق، دانشور تہ رہنما جناب ظفر اقبال منہاس ہوراں دے مطابق صدیاں پرانی پہاڑی زبان دے شمالی ہندوستان دیاں پہاڑی خطیاں بچ پھیلے دے بعد اِس زبان تے کئی رنگ چڑھ گئے۔ ہور علاقائی مناسبت نال وی اس بچ فرق ایندا رہیا۔ مثلاً ہندکو یعنی پہاڑاں بچ بولی جُلن والی ہندوستانی، ہزارہ بچ بولے جُلن والی ہزاروی، راجوری بچ بولی جُلن والی راجوروی، پونچھ بچ بولی جُلن والی پُونچھی ہور کرناہ بچ بولی جُلن والی کرناہی وغیرہ۔

مشہور و معروف محقق تہ تنقید نگار جناب محمد یوسف ٹینگ لکھدے ہین کہ پہاڑی زبان بولے والے لوک اُس ''گندھارا'' کلچر دے وارث ہین، جس کلچر سُن چندر گپت موریہ ہور کوٹلیہ جیاں شخصیتاں پیدا کیتیاں ہین۔

محقق تہ ماہر لسانیات راجہ نذر بونیاری اپنے ہک مضمون بچ لکھدے ہین کہ ''معنوی اعتبار نال ہر اوہ شخص پہاڑی ہے جیہڑا پہاڑاں دی چھولی بچ آباد ہے۔ اِس اعتبار نال گوجر، گدی، کیرت تہ کھش ہور نیل گرو، پہاڑاں بچ بسے والے قبیلے وی پہاڑی ہین مگر مخصوص تاریخی، سماجی تہ سیاسی حالات سُن ''پہاڑی'' دے لفظ کو اصطلاح دا روپ دے چھوڑیا دا ہے۔ لفظ پہاڑی زبان تے ایندیاں ہی ہک خاص قبیلے دے لوک اکھیاں اگا آجلدے ہین۔ اسطراں ایہہ لفظ ہک نسلی شناخت دی علامت بن گیا دا ہے۔ پرانے زمانے تھیں کہن کا اج تکر جس قبیلے دے لوک سنسکرت کتاباں بچ ''کھش'' ہور مغربی دستاویزات بچ ''کیساہٹ'' آکھیا اوہ ہی لوک ہُن پہاڑی آکھالدے ہین۔ ہور اُندی زبان وی پہاڑی ہے''۔

بونیاری صاحب ہوراں دا ایہہ دعویٰ لسانی تواریخ دے اعتبار نال درست لگدا ہے کیانکہ کھش ہندوستان بچ ہندوکش ''کرشن گری'' کو پار کر کا داخل ہوے دے ہین۔ تواریخی شواہد اِس گل دی تصدیق کردے ہین کہ کھش ہور ویدک آریہ مختلف رستیاں تھیں ہندوستان بچ داخل ہوئے۔ کھش دُور دُور دیاں انہاں علاقیاں بچ پھیل گئے جتھا دردیا پشاچ زباناں بولیاں جل رئیاں آسیاں۔ ایہہ ہی وجہ ہے کہ پہاڑی زبان بچ پشاچی دی ہک زیریں لہر نظر ایندی ہے۔ ہور ایہہ لہر پنجابی، لہندا سندھی ہور اِس قبیلے دیاں دویاں زباناں بچ وی

دِسدی ہے۔ پہاڑی زبان نچ ''اوستا'' دے کُجھ الفاظ وی مِلدے ہین جیہڑے گھش قبیلے دے تہذیبی سفر دی نشاندہی کردے ہین۔

دُنیا دیاں مختلف زباناں دے بارے نچ ذکر کردیاں ہوئیاں ہِک ہور اُچے پائے دے محقق جناب خوشدیو مینیؔ اپنے ہِک مضمون نچ پہاڑی زبان دا ذکر کردیاں لکھدے ہین کہ:

''اس زبان دی پرچول نچ پتہ چلنا ہے کہ ایہہ زبان شہنشاہ اشوک نے دور نچ وی بولی تہ سمجھی جانی سی۔ اس زبان کو بدھ مذہب نے پیروکاراں اپنے دھرم کی عوام نچ پھیلانے واسطے اپنائی لیا۔ انھاں اس زبان نے سہارے اپنے دھرم کی نیپال تھیں لئی کے کشمیر تکر پھیلایا۔ مظفرآباد دے نیڑے دریاے مدھومتی تہ دریاے کشن گنگا نے جوڑ ورشادر پیٹھ یونیورسٹی قائم سی، جتھا تبت، نیپال تہ ہماچل نے بدھ بھکشو بُدھ مت کی پھیلانے نیاں سبیلاں سوچدے سن۔ اس سوچ نے ہِک نویں زبان کو جنم دتا۔ ایہہ ہی زبان پہاڑی ہے۔''

ہِک ہور محقق تہ دانشور جناب غلام مصطفیٰ پنچھی صاحب پہاڑی زبان دا تواریخ تہ جغرافیہ اس طراں بیان کردے ہین:

''پہاڑاں دیاں ڈھلواناں اُتے دور دراز ڈونگی گھاٹیاں نچ بسے والے لوگ مختلف قسم دیاں بولیاں بولدے ہیں مگر ملحقہ علاقیاں دیاں انھاں بولیاں کو ملا کا ہِک مشترکہ زبان جس کو ہر مقامی بولی بولے والا سمجھدا ہے ہور بولدا وی ہے۔ ہِک ایہجی زبان بن گئی دی ہے، جس کو پہاڑی زبان آکھدے ہین۔ ایہہ زبان بولنے والیاں کو مردم

شماری دے ریکارڈ بچ پہاڑی درج کیتا گیادا ہے۔ایہہ ہک وسیع خطے دی زبان ہے،ہور برصغیر ہندوپاک دے شمال مغربی خطہ یعنی دریائے ستلج تھیں دریائے سندھ دے درمیانی پہاڑی خطے بچ بولی جُلدی ہے۔"

اسی مضمون بچ اگانکل کے پنچھی صاحب لکھدے ہین کہ بدھ دور بچ شمالی ہندوستان اندر پہاڑی لوک تہ پہاڑی زبان جغرافیائی وجوہات دی بناء تے کافی ترقی کرچکی دی آسی۔پہاڑی لوکاں دی سلطنت داپایہ تخت ٹیکسلا آسا۔اُتھایونیورسٹی وی آسی ہور بدھ پرچارک عالم بھکشو مذہب کوپھیلائے واسطے اتھوں ہی پشاور،تبت،کابل،لاسہ تہ چین ہور جاپان تک گیندے آسے یکن زمانے دے انقلاب سن جس ویلے بدھاں کوزوال پذیر کیتا تہ پہاڑی سلطنت وی زوال پذیر ہوگئی۔کتاباں دے ذخیرے وی تباہ ہوگئے،ہورایہہ نِکیاں نکیاں راجواڑیاں دے تسلط تلے دب گئے۔

جموں وکشمیر بچ پہاڑی زبان تہ پہاڑی لوک

ریاست جموں وکشمیر دیاں جنہاں علاقیاں بچ پہاڑی زبان بولے گیندی ہے اوہ صوبہ کشمیر بچ کرناہ،کیرن،جمعہ گنڈ،فرکیاں،میلیال،کاچھامہ،دردپورہ،چوکیبل،آورہ،کلاروس،دیور،لالپورہ،ملنگام،کوئل مقام،چٹی بانڈی،اُوڑی تحصیل،لری ڈورہ،زچلڈارہ،ٹنگمرگ،ویلواڑ،اندرون،براہ یاری پورہ،کریو مانلو،ہاپت ناڑ،عیش مقام وغیرہ تہ جموں صوبے بچ ضلع پونچھ،ضلع

راجوری دے علاقے دے علاوہ گول گلاب گڑھ، بانہال، رام بن، اودھم پور
ہور ڈوڈہ دے اکثر دیہات دے علاوہ جنگ بندی لائن دے اُس پار ضلع
مظفرآباد، میر پور، پونچھ تہ کوٹلی دے علاقے ہین۔

موجودہ جنگ بندی لائن دے اُس پار دا علاقہ پہاڑی زبان دا قدیم
منڈھ سمجھیا جُلدا اے۔ جسطراں کہ پہلیاں تذکرہ کیتا گیا کہ تواریخی آثار و شواہد
اس گل دی دلیل دیندے ہین کہ شہنشاہ اشوک دے دور تھیں پہلیاں پہاڑی
زبان شاردا پیٹھ تہ اسدے اردے پردے دیاں علاقیاں بچ بولی جلدی
آسی۔ شاردا دریائے کشن گنگا دے کھبے کنڈے تے ہک خوبصورت تہ
مشور گراں اے۔ اتھا قدیم عمارتاں دے آثار اَج وی نظر یندے ہین۔ اس
جائی پہنچے واسطے وادی کشمیر تھیں کپواڑہ کلاروس دے رستے موری ٹاپ تھیں
ہوکا وادی کشن گنگا بچ داخل ہونا پیندا اے شاردا دا ایہہ گراں بدھ مت دی تبلیغ
واسطے کئی سال مرکز رئیا دا اے۔ اشوک دے دور بچ بدھ مت کو کشمیر بچ عروج
حاصل آسا ہور، شاردا پیٹھ بچ اِس مذہب دی کھوج تہ تحقیق دا کم زوراں تے
آسا۔ شاہی دربار دی طرفوں اتھا بدھ عالماں دی ہک کونسل قائم کیتی گئی دی
آسی۔ اس کونسل کو بُدھی سکول داناں دتا گیا دا آسا۔ اس سکول بچ ''اشوگھوش'' جیا
عظیم بدھ عالم درس و تدریس دے کم تے مامور آسا۔ سنسکرت چونکہ عام بول
چال دی زبان نہ رہی دی آسی اِس واسطے بدھ مت کو پھیلائے واسطے ہک
سادہ، عام بول چال دی زبان دا انتخاب کیتا گیا۔ جس بچ سنسکرت دیاں
اصطلاحاں دے علاوہ مقامی پراکرات، دے آسان الفاظ شامل کیتے گئے۔
باور نال آکھیا جُل سکدا اے کہ ایہہ پراکرت اتھا دی مقامی پہاڑی زبان

آسی، جس کوشاردا لپئی داناں دِتا گیا دا آسا، اس واسطے ہک نوّاں رسم الخط وی ایجاد ہویا دا آسا۔ اِس لپئی بچ جتھاں نہبی کتاباں تصنیف ہویاں اُتھا اِسی زبان بچ بھکشاں سُن تبلیغ دا کم وی شروع کیتا۔

ریاست جموں وکشمیر بچ پہاڑی زبان بولنے والے جغرفیائی لحاظ نال زیادہ تر پیر پنجال دے پہاڑی سلسلے دی چھولی بچ آباد بستیاں، گھنے جنگلاں، سرسبز گھاٹیاں، سنگلاخ پہاڑاں، شور کردے ندی نالیاں تہ نیلے نیلے دریاواں دے کنارے آباد ہین۔ جناب نذیر مسعودی ہوراں دے بقول ریاست جموں وکشمیر بچ وقت دی دوڑ تھیں پچھڑی دی ایہہ قوم دور جدید دیاں شاہراہاں تھیں دور کھنڈری دیاں پگڈنڈیاں تے چلنے والی اکثر پسماندہ ہور نسبتاً نیم خواندہ استحصال دی ماری دی، افلاس زدہ مگر قناعت پسند تہ تسکین پسند فطرتاً شریف تہ متعین قوم ہے۔ ایہہ قبیلہ دلیر، بہادر، جفاکش، غیرتمند مگر قدرے تندمزاج ہور مطیع نہ ہونے والا قبیلہ منیا جلدا ہے۔ انہاں لوکاں کو ہمیشہ پہاڑاں دا حُسن ،فطرت دی دوستی ہور کھورے محنتی ہتھاں دالمس دستیاب رہیا دا ہے۔ انہاں کواپنی بہادری ہور جرأت دیاں داستاناں دی ٹھونڈی واسطے تاریخ دی زیادہ ورق گردانی نیہہ کرنی پیندی بلکہ انہاں لوکاں وقت آئے تے ہر دور بچ اپنی عظمت، ہمت ہور جواں مردی دے شاندار کارنامے انجام دتے دے ہین۔

بقول مسعودی صاحب ایہہ اوصاف ہک پہاڑی انسان دے ترکیبی عناصر ہین ہور انہاں خصوصیات دا بیک وقت کسے شخص بچ موجود ہونا اسدے پہاڑی ہونے دا ثبوت ہے۔

جناب مسعودی صاحب ہوراں دے ایہہ الفاظ واقعی پہاڑی لوکاں

دی شناخت دا ثبوت ہین۔ ایہہ قوم جموں و کشمیر بچ پیر پنجال دیاں کانڈھیاں، خوبصورت جنگلاں، برف نال ٹھکی دیاں چوٹیاں تہ ماہلیاں دی چھولی بچ پھلاں والیاں وادیاں تہ ساز بجیندے کٹھیاں تہ نیلے دریاواں دے کنڈے تا بسنے والی بے باک، جوشیلی مگر دور حاضر بچ اتحاد و اتفاق دیاں محرومیاں بچ ڈبی دی قوم ہے۔ تاریخ دا مطالعہ کردیاں ایہہ گل ہک تماشہ نظر ایندی ہے کہ قوماں پیدا ہوندیاں ہین، عروج حاصل کردیاں ہین، تہذیب و تمدن دے سرمائے دا اضافہ یا باہدا کردیاں ہین لیکن ہولیاں ہولیاں اُنداز وال شروع ہوگیندا ہے۔ اتھا تِکر کہ آخیر تے اندی عبرت دا افسانہ تاریخ دیاں صفحیاں تے محفوظ رہ گیندا ہے۔ دراصل ایہہ انسان دی زندگی ہور موت نالوں کوئی قدرتی یا فطری حادثہ نیہہ بلکہ ماہڑے نزدیک قوماں خود اپنے عمل تھیں اپنا حال ہور مستقبل تاریخ دیاں صفحیاں تے رقم کردیاں ہین۔ قوماں دی جراتمندی، اتفاق واتحاد، جفاکشی ہور محنت انہاں کو عروج تھیں ہمکنار کردے ہین لیکن محنت ہور اتحاد و اتفاق دا کہاٹہ انہاں دا لک پہن کا زوال پذیر کر چھوڑدا ہے۔ موجودہ دور بچ وی انہاں چیزاں دا کہاٹہ تہ فقدان اس زبان و ادب دی ترقی بچ رکاوٹ دا باعث بنیاں دا ہے۔

پہاڑی زبان و کلچر دے زوال واسطے بچ ساریاں چیزاں دی مداخلت رہی۔ پہاڑی زبان دا ہر خطہ قدرتی طور ملک دے دروازے دے طور استعمال ہوندا رہیا ریاست جموں کشمیر بچ انہاں خطیاں دے خوبصورت جنگل، فطری پناہ گاہاں قدرتی حسن وی زبان و کلچر واسطے ہک وبال رہیا۔ حملہ آور ہمیشہ ملک دیاں انہاں دروازیاں تھیں حملے کردے رہے۔ انہاں خطیاں دی خوبصورتی تہ حسن دے متوالے رہے ہور ہار یا جیت دی صورت بچ اتھادیاں فطری پناہ گاہاں حملہ

آوراں واسطے مفید ثابت ہوندیاں رہیاں۔ ہر ویلے دے جنگ وجدل دے شکار برائے راست پہاڑی زبان تہ پہاڑی لوک ہوندے رہے۔ انہاں علاقیاں سن محمود غزنویؒ تہ محمد غوری جیاں بادشاہاں دے قدم تہ حملے اپنے سینے تے جھلے۔ راجیاں مہاراجیاں دی شرارت وی انہاں لوکاں تہ زبان دی پریشانی داباعث رہی۔ مغلیہ دور دادبدبہ، ظلم وجبر تہ تاناشاہی وی انہاں علاقیاں دانصیب رہی۔ پہاڑی زبان تہ پہاڑی لوکاں، جتھا چناراں دی چھاماں تلے محنت دے جھولے چھولے، حسن دے رنگ دکھے، پہاڑاں داغرور ڈِھیا، فطرت دیاں پھلکاریاں دکھیاں اُتھا مختلف حاکماں دی دھونس وی دکھی، بادشاہاں تہ مہاراجیاں دے قہروی دکھے ہور بے آسرا تہ بے سہارا خلقت دی بے بسی وی دکھی۔ ایہہ سب مصیبتاں تہ دکھ درد ہور خون خرابیاں دے باوجود وی ایہہ زبان ٹُھہڑ کدی رہی بلکہ ایہہ آکھنا غلط نہ ہوسی کے اتنے مصائب ڈِکھنے دے باوجود اس زبان وادب دازندہ رہنا اسدے روشن ماضی داثبوت ہے۔

بقول خوش دیو مینیؔ ایہہ مصیبت زدہ زبان محض بول چال تکر ہی محدود رہی۔ نسلاں بدلیاں، صدیاں گزریاں، مذہب تہ عقیدئے بدلے، بادشاہاں دیاں سلطنتاں بدلدیاں رہیاں مگر ایہہ زبان لوکاں کولوں نہ چھٹ سکی۔ ویلے دیاں بدلدیاں ہواواں سن اس زبان دے لوکاں کول لکھے پڑھے دارواج بوجہ غربت ختم کر چھوڑیا مگر پہاڑی لوک اپنی غیرتمندی ہور جوانمردی دی وجہ نال اس زبان کو منہ زبانی پیڑھی در پیڑھی چلیندے رہے۔ زبان دے لوک گیت، لوک ناچ، لوک ساز تہ لوک کہانیاں لوکاں دی زندگی داحصہ رہے ہور اسطراں ایہہ زبان سینہ بسینہ زندگی داسفر طے کردی رہی۔

پہاڑی لوک ادب

مشہور ماہر لسانیات گوم دا آکھنا ہے کہ فوک لور ہک ایجھی سائنس ہے جسدی مدد نال زمانہ قدیم دیاں لوکاں دے رسم ورواج، مذہبی عقیدے ہور طرز فکر دا پتہ لایا جل سکدا اے۔ اس سائنس دی دلیل دیندیاں جناب ظفر اقبال منہاس اپنے ہک مضمون بچ لکھدے ہین:

ایہہ پتہ چلدا ہے کہ موجودہ دور بچ الیکٹرانک میڈیا دے طوفان دے باوجودوی ہزاراں دی تعداد بچ پہاڑی لوک گیت، لوک کہانیاں، لوک ناچ، لوک ساز، محاورے تہ ضرب الامثال کہاوتاں اج وی پہاڑی لوکاں دی زبان زدعام ہین۔ ہور ایہہ ثبوت اس زبان دے عظیم ماضی دادعویٰ کردا ہے کہ ایہہ زبان فوک لور دے اعتبار نال کتنی امیر رہی دی ہے۔''

جتھا تِکر لوک ادب دی تشریح دا تعلق ہے ایہہ گل ہک عام انسان واسطے قابل قبول ہونی چاہیدی ہے کہ لوک ادب تے کسے خاص گروہ، طبقے، جماعت یا زبان دی اجارہ داری نیہہ ہوندی۔ ایہہ گل اِسدے ناں ہی تو ظاہر ہوندی ہے کہ لوکاں دا ادب دنیا دی تقریباً ہر زبان بچ لوک ادب دی صورت بچ موجود اے۔ اس ادب دی تخلیق بچ نہ لکھیا پڑھیا دا ہونا ضروری ہے تہ نہ ہی کسے خاص تربیت دی حاجت ہے۔ اس بچ نہ ردیف قافیہ دیاں پابندیاں ہین تہ نہ ہی سوچ کسے خاص طرز ادا یا ادبی قاعدیاں تہ قانون دی ضرورت ہوندی ہے۔ ایہہ ہی وجہ ہے کہ دنیا دی پسماندہ تھیں پسماندہ زبان بچ وی لوک ادب

موجود ہے، جس کو لوک سینہ بسینہ منہ زبانی ہک نسل توں دوئی نسل تک پہنچاندے ہین۔ کسے وی زبان دا لوک ادب اس کو بولن والیاں دی سماجی زندگی دی عکاسی کردا ہے۔

پہاڑی لوک ادب دے بارے بچ ہک مضمون بچ تذکرہ کردیاں ہویاں پہاڑی دے ہک محقق ادیب تہ قائد جناب نوراللہ قریشی لِکھدے ہین:

''پہاڑی زبان دا لوک ادب زمانہ ماضی تھیں اتنا امیر رہیا دا ہے کہ
بچ ساریاں دوئیاں زباناں دا لوک ادب اسدے سامنے پر سنگ وی
نیہہ۔ ایہہ زبان چونکہ زیادہ تر پہاڑی علاقیاں بچ بولی جُلدی ہے
اس واسطے اس دا مخصوص کلچر تہ تہذیب وتمدن ہے جس تے کسے
دوئی زبان دا اثر کدے وی نیہہ ہوسکیا۔''

پہاڑی زبان وادب اَج تِنکر زمانے دے اتار چڑھاو دا شکار ہویا مگر اسدے لوک ادب بچ کدے وی فرقہ نیہہ پیا۔ ایہہ سرمایہ نظم تہ نثر دی صورت بچ ہر علاقے اندر لوکاں دی شہ رگ دے نزدیک رہیا۔ ایہہ ادب لوکاں دی ہار جیت، دکھ سکھ، پیار محبت، رہن سہن ہور رسم ورواج دی ہک دلچسپ کہانی ہے۔ نثری شکل بچ ویلے دیاں راجیاں تہ رانیاں ہور اندے درباری قصیاں دے علاوہ جناں پہوتاں دیاں کہانیاں ہور وقتاً فوقتاً پہاڑی لوکاں تے گذرے دے ظلم وستم دیاں داستاناں ہین۔ اسی طراں نظم دی صورت بچ حمد باری تعالیٰ، نعت رسولؐ، لوکاں دا پیار ومحبت، سجناں دی جدائی تہ میل وغیرہ تے مشتمل ہے۔ پہاڑی لوک گیت مثلاً قینچی، کگو، ماہیا، کونجڑی، سپاہیا، ٹھول تہ ڈوریئے دے علاوہ قسم قسم دیاں سیٹھاں وغیرہ ہر علاقے بچ عام لوکاں دی زبان دی چیز

ہین۔ پہاڑی ''باراں'' جنہاں بچ بہادر لوکاں دیاں صفتاں، غیر تمندی تہ جوشیلہ پن ٹھاٹھاں ماردا نظر ایندا ہے۔ ایہہ باراں پہاڑی سور مانواں دی تواریخ ہور بہادری تہ قربانیاں دی یاد تازہ کر دیاں ہین۔

پہاڑی لوک ادب بچ جنگل تہ جنگلی جڑی بوٹیاں دے بارے بچ کافی علمیت ہوندی ہے۔ انہاں جڑی بوٹیاں دا طبی استعمال ہور اندی مکمل معلومات وی اس ادب دا سرمایہ ہین ہور، ایہہ شہراں تہ میدانی علاقیاں بچ بولے والی کسے وی زبان کو نصیب نیہہ ہے۔

پہاڑاں اندر مختلف قسم دے پتھر اُندا رنگ، مضبوطی تہ کئی قسم دیاں معدنیات، جنہاں دی پرکھ واسطے حکومتاں دے Geology and minning دے محکمے کر دے ہین''۔ اُندی پرکھ تہ استعمال پہاڑی لوکاں دے لوک ادب دا سرمایہ سمجھے جُلدے ہین۔ انہاں علاقیاں بچ قسم قسم دے بوٹے، کہاہ بوٹیاں دے پتر، انمول جڑی بوٹیاں اندی پرکھ تہ استعمال پہاڑی لوک ورثے دی نشانی ہے۔ بے پناہ تہ قیمتی جڑی بوٹیاں دا استعمال انہاں لوکاں دی صحت دا راز ہے۔ جنگلاں تہ ماہلیاں دیاں گچھیاں تہ کستوری اندے ابتدائی تجارت دا ذریعہ ہین۔ قدرت دے ایہہ انمول خزانے صرف ہور صرف پہاڑی خطیاں بچ دستیاب ہین۔

برف نال ٹھکی دیاں ماہلیاں ہور سنگلاخ چٹاناں تے چڑھ کے شکار کرنا تہ محفوظ جائیاں بچ اگی دا کہیر بال کا ساری رات جاگدیاں تہ قصے بیان کر دیاں گزارنی صرف پہاڑی شکاریاں دی بہادری دی دلیل ہی نیہہ بلکہ اس قوم دا لوک ورثہ تہ ثقافت ہے۔ پہاڑاں تہ جنگلاں دے فطرتی حسن بچ پل کا

فطرت دا ہو جُلنا ہور پہاڑی غاراں نچ رہ کا ذکر الٰہی داورد تہ چلے پہاڑی اولیاء کرام دی تواریخ دی نشاندہی کردا ہے۔ غرض پہاڑی زبان اپنے محاوریاں، بجھراتاں اکھاناں، چٹکلیاں ہور اصطلاحاں دے اعتبار نال ہک اچھے لوک ادبی ذخیرے دی مالک ہے۔ جیہڑا اُس کو ترقی پسند زباناں دی صف نچ کھلیار رہیا ہے۔

جموں و کشمیر نچ پہاڑی لوکاں دے اعداد و شمار

پہلیاں اس گل تے تفصیلاً بحث ہوگئی دی ہے کہ پہاڑی زبان مُڈھ نچ پرانا یعنی گندھارا تہذیب ہے۔ پہاڑی خطیاں کتنے انقلاب کو اپنی تواریخ نچ درج کیتا۔ شنکراچاریہ تہ اسدے پیرواں دا میر پور پونچھ تہ اوڑی دے رستے تھیں کشمیر نچ داخل ہو کا بُدھ مت دا پھیلانا ہور تواریخ دے ہولے پہارے ادوار نچ کدے سکندر اعظم تہ کدے محمد بن قاسم اِنہاں خطیاں کو اپنے پیراں تلے رولیا تہ آخیر تے مغلاں، افغانیاں، سکھاں تہ ڈوگریاں وی انہاں خطیاں تے حکمرانی کیتی۔ ایہہ زبان انہاں ساریاں انقلاباں تھیں گزری ہور اندے چنگے مندے اثرات وی قبول کیتے۔ ایہہ زبان ویلے دے نال نال رسم الخط دے پلّے وی بدلیندی رہی مگر اس دا جسم نہ بدلیا۔

ڈوگرہ دُور نچ پہاڑی زبان دا تشخص برقرار رئیا ہور اسی دور دی مردم شماری نچ سرکاری طور تے پہاڑی زبان کو دویاں زباناں تھیں کنی دسیا گیا دا ہے جسدا ثبوت 1931ء دی مردم شماری ہے۔ اس مردم شماری نچ تمام زباناں دا نک نقشہ واضح تہ صاف نظر ایندا ہے۔ 1931ء دے اعداد شمار ایہہ گواہی

دیندے ہین کہ ایہہ زبان مختلف ناں دے نال مختلف جائیاں نچ بولی جُلدی آسی لیکن زبان بولے والیاں دا رہن سہن تہ رسم ورواج ہک ہی قسم دے آسے۔ نِکے بڑے لفظاں دے ہیر پھیر دے علاوہ زبان دا علمی تہ ادبی خزانہ مشترکہ نظر ایندا ہے۔ بہر حال اس مردم شماری دے اعداد وشمار دے مطابق ریاست نچ زباناں دی صورت حال کُجھ اسطراں دسی گئی دی ہے۔

نمبر شمار	نام زبان	تعداد لکھاں نچ
۱	کشمیری زبان	11,60 لکھ
۲	ڈوگری زبان	5,11 لکھ
۳	I۔ پہاڑی	5,40 لکھ
	II۔ پوٹھواری	1,00 لکھ
	III۔ پونچھی	0,80 لکھ
۴	پنجابی زبان	2,10 لکھ
۵	گوجری زبان	2,55 لکھ
۶	بلتی زبان	1,30 لکھ
۷	لداخی زبان	0,50 لکھ
	ریاست دی کل ملا کا آبادی:	30,36 لکھ

1931ء دی مردم شماری توں بعد 1941ء ہور 1961 نچ وی مردم شماری ہوئی۔ 1947ء نچ باڈر دی خونی لکیر سن پہاڑی قبیلے کو ہی نہ بلکہ پہاڑی لوکاں دیاں کہراں تہ رِشتیاں کو وی دو پھاڑ کر چھوڑیا۔ تاہم وی 1941ء دی مردم شماری نچ ریاست دے اندر پہاڑی زبان بولن والیاں دی تعداد 10 فیصد

دسی گئی دی ہے۔ 1961ء دی مردم شماری بچ ریاست دی پہاڑی آبادی 2 لکھ 42 ہزار دسی گئی دی ہے۔ جد کہ انہاں لوکاں دا اک بہت بڑا حصہ کنٹرول لائن دے پاررہ گیادا ہے۔ 1991ء بچ ریاست دے ناسازگار حالات دی وجہ تو تازہ مردم شماری نیہہ ہوئی لیکن آل جموں وکشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دی ہک تازہ ترین سروے دے مطابق ریاست دیاں مختلف ضلعیاں دی پہاڑی آبادی دا تناسب کجھ اسطراں دسیا گیادا ہے:

نمبر شمار	نام ضلع	پہاڑی آبادی
۱.	ضلع کپواڑہ	1,34730 لکھ
۲.	ضلع بارہمولہ	1,64977 لکھ
۳.	ضلع سرینگر	0,56720 لکھ
۴.	ضلع بڈگام	0,21700 لکھ
۵.	ضلع پلوامہ	0,30533 لکھ
۶.	ضلع اننت ناگ	0,72632 لکھ
۷.	ضلع راجوری	4,18921 لکھ
۸.	ضلع پونچھ	3,15212 لکھ
۹.	ضلع ڈوڈہ	1,51219 لکھ
۱۰.	ضلع ادھم پور	1,38569 لکھ
۱۱.	ضلع جموں	2,27865 لکھ
۱۲.	ضلع کٹھوعہ	0,87105 لکھ
	ریاست دی کل پہاڑی آبادی	18,20183 لکھ

نوٹ: ایہہ اعداد و شمار پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دے صدر دفتر سرینگر تھیں شائع کیتے گئے دے ہین لیکن سرکاری طور تے اندی کوئی تصدیق نیہہ ہوئی دی۔ ہوسکدا اہے کہ انہاں بچ کہاٹا یا باہدا وی ہوئے۔ (راقم)

پہاڑی زبان دا رسم الخط

پہاڑی زبان شاردا منڈل بچ پڑھالے گینے والیاں انہاں زباناں بچوں ہک آسی جنہاں بچ بدھ دھرم دیاں ہزاراں کتاباں لکھن ہویاں۔ انہاں تمام کتاباں دا رسم الخط شاردا اہے۔ شاردا منڈل بچ رائج ہر زبان دے رسم الخط کو مجموعی طور تے شاردا رسم الخط ہی آکھے گیندا آسا۔ پر پہاڑی زبان دا مخصوص رسم الخط "لُنڈا" آسا۔ ماہر لسانیات سن لُنڈا کو شاردا رسم الخط دی ہک قسم آکھیا دا اہے۔ دورِ حاضر بچ ایہہ رسم الخط نایاب ہوگیا دا اہے مگر کسے کسے جائی بچ بڑے بڑے تاجر تہ ساہوکار اج وی اس رسم الخط بچ اپنے بہیی کھاتے لکھدے ہین۔

ہک ماہر لسانیات سکھدیو سنگھ اپنی ہک کتاب بیوٹیفل انڈیا "Beautiful India" بچ پہاڑی زبان دا ذکر کردیاں لکھدے ہین کہ اس زبان دا رسم الخط سولہویں صدی تک بُجد ابجد اشاردا تھیں بدل کا "ٹاکری" رسم الخط بن گیا۔ ایہہ رسم الخط ساہوکار لوک اپنے بہیی کھاتیاں بچ استعمال کردے ہین"۔

بدھ دھرم دے زوال توں بعد شاردا پیٹھ دی ترقی دا زمانہ مُک گیا۔ ہندو دھرم دے کھنڈرے نال ہی شاردا پیٹھ کو ہندو مندراں بچ تبدیل ہونا پیا۔

اس نویں مذہب دے اندروی شاردا رسم الخط کواپنایا گیا ہورایہہ باور نال آکھیا جُلدا اے کہ اَج وی ہندومت دے عالماں کول کجھ کتاباں شاردا رسم الخط بچ موجود ہین، اس توں بعد برصغیر ہندوپاک بچ چلن والیاں ہواواں دے رُخ بدل گئے۔ انہاں ہواواں دے چھکھڑ نال پہاڑی زبان تہ اِسدے رسم الخط سن وی ڈاری مار چھوڑی۔ ہندومت کوغلبہ ملدِیاں ہی ہِک وارِ فر سنسکرت زبان دا استعمال شروع ہویا۔ ہور شاردا رسم الخط انقلاب تہ عتاب داشکار ہوگیا۔ ہندو مت دے شدت پسند حامیاں سن شاردا رسم الخط بچ چھپے دے ئے علمی، ادبی تہ مذہبی خزانے کوقریب قریب خاکستر کر چھوڑیا۔ سنسکرت کوہِک طرفوں راج دربار دی سرپرستی حاصل ہوگئی تہ دوئے پلیوں اس زبان بچ لکھے پڑھے دا کم شروع ہوگیا۔ پہاڑی زبان کانڈھیاں دی زبان بلکہ بولی بن کارہ گئی ہوراس زبان بچ تصنیف دا سلسلہ بالکل ختم ہوگیا۔ سرکاری سرپرستی تھیں یتیم ہوکا ایہہ زبان سینہ بسینہ بے بسی تہ محرومیاں دی زندگی جیندی رہی لیکن اسدا ادبی سرمایہ لوک ورثے دی صورت بچ پیڑھی درپیڑھی وراثتی انداز بچ منتقل ہوندا رئیا۔

برصغیر ہندوپاک بچ مسلماناں دے عروج نال فارسی زبان کوتقویت حاصل ہوئی۔ فارسی سرکاری تہ درباری زبان دا درجہ حاصل کیتا۔ اِسی دور بچ میدانی علاقیاں بچ پنجابی زبان وی عروج تے آسی ہور اُس کو وی سرکاری سرپرستی دے کساوے تلہ رکھیا گیا دا آسا۔ فارسی ہور پنجابی بچ تصنیف دا کم جاری ہویا۔ ہندوستان بچ بالعموم تہ جموں بچ بالخصوص مختلف گٹھاں بچ ٹھکی دی زبان ہِک وارفر کڑ ییا کہدا ہور تصنیف وتالیف دا کم نویں طراں شروع ہوگیا۔ کاتب تقدیر دے فیصلے رک نیہہ سکدے۔ پہاڑی خطیاں دے گمانڈ پنجابی

زبان بولی جُلدی آسی، اس واسطے پنجابی الفاظ تہ اصطلاحاں دا اثر پہاڑی زبان قبول کیتے بغیر نہ رہ سکی۔ اِس دے نال نال پہاڑی زبان واسطے فارسی رسم الخط استعمال کیتا گیا۔ جیہڑا کہ بدلدے حالاتاں دا لازمی نتیجہ آسا۔ اج وی مغربی پہاڑی اِسی رسم الخا بچ لکھے گیندی ہے ہور اردو، فارسی، پنجابی، انگریزی زباناں دے الفاظ پہاڑی زبان دے ادبی تہ لُغتی خزانے بچ باہدا کر رہے ہین۔

اج دے پہاڑی رسم الخط کو ''نستعلیقی'' رسم الخط آکھیا جُلدا اہے۔ اُس درمیانی تہ بشکار لے دور دا جیہڑا اوی ادبی سرمایہ موجود ہے اوہ اِسی نستعلیق رسم الخط بچ موجود ہے۔ اس ادبی ذخیرے بچ اکثر حصہ نظم دی صورت بچ ملدا ہے۔ جس بچ میاں محمد بخشؒ ہوراں دی شہرہ آفاق مثنوی سیف الملوک قابل ذکر ہے۔ اِس مثنوی کو پہاڑی زبان بچ مولانا رومؒ ہوراں دی مثنوی دی حیثیت حاصل ہے۔ اِسدے علاوہ تفسیر یوسفؑ، قصص المحسنین، گلزار موسیٰؑ، گلزار ابراہیمؑ، گلزار آدمؑ، ہور احوال الآخرت دے علاوہ باراں ماہ تہ کئی سی حرفیاں اس رسم الخط بچ تصنیف ہوئی دیاں ہین لیکن اِنہاں ساریاں کتاباں بچ پنجابی الفاظ دی چھاپ نظر ایندی ہے۔ صوفی شاعراں دا ایہہ کلام جس بچوں عشق حقیقی تہ معرفت الٰہی دا دھہنیہ چمکدا دِسدا ہے عاشقاں تہ صادقاں واسطے آب حیات تھیں کہٹ نیہہ ہے۔

پہاڑی ثقافت ہک جائزہ

تاریخ گواہ ہے کہ وادی کشمیر دے وجود تہ جنم کہدےئے توں پہلیاں وی اُچیاں پہاڑاں اُتا ہک انسانی آبادی موجود آسی، ایہہ دلیل نیہہ بلکہ ہک تواریخی

حقیقت ہے کہ اُس دور بچ پونچھ، راجوری، کرناہ تہ پیرپنجال دے دویاں پہاڑاں تے بستیاں موجود آسیاں، جِنداذکر کشمیر دی پرانی تاریخ راج ترنگنی بچ وی آیاداہے ہور اِس توں وی پرانیاں کتاباں یعنی ''پراناں'' بچ وی مِلدا اہے۔

پہاڑی ثقافت اپنی وُسعت، پھیلاؤ تہ اثرات دے اعتبار نال ہِک عظیم ثقافت ہے۔ اس تے جتھا ہزاراں سالاں تھیں مختلف مذہباں، قوماں، عقیدیاں تہ حکومتاں دا اثر پیندا رہیا، اُتھا انہاں اثراتاں دے باواجود وی پہاڑی ثقافت سن اپنی انفرادیت کو قائم رکھیا۔ پہاڑی خطیاں بچ بسن والیاں مختلف قوماں، مختلف مذہب تہ عقیدے رکھن والیاں لوکاں ہِک خاص پہاڑی طرز حیات رکھنے دی وجہ نال ایہہ قبیلہ پہاڑی قبیلہ آکھے گیا۔ پہاڑی خطیاں تے بدھ مت، ہندو مت، مغلیہ دور، سکھ ہور ڈوگرہ دور دے علاوہ کئی ہور اثرات پیئے۔ اسلامی دور دا چرچا وی ہو یا، شاہ ہمدانؒ ہوراں جیئی عظیم صوفی تہ مذہبی شخصیت وی کشمیر بچ داخل ہونڈیاں پکھلی دے پہاڑی علاقے تھیں گزرے لیکن سب اثرات قبول کردیاں ہوئیاں وی پہاڑی زبان وثقافت سن سارے رنگ اپنی چھولی بچ پھیر کہدے ہور اپنے مخصوص رنگ بچ ارتقائی منازل طے کر دی رہی۔

پہاڑیاں دی ثقافت دا خوبصورت رنگ اُندے مختلف مذہب ہون دے باوجود ہِک زبان تہ کلچر بچ رہناوی ہے۔ مختلف مذہباں دیاں متبرک جائیاں دا سانجھا احترام اُندی شناخت ہے۔ مختلف مذہباں دے ولی اللہ، ریشی مُنی تہ پیر فقیر وی اندی سانجھی عقیدت دی عظمت ہین۔ اپنے پہاڑی علاقیاں بچ ہلہ شیری، لیتریاں تہ بریاں تامل جل کا کم کرنا پہاڑی ثقافت دا ہِک نمونہ وی

ہے۔فن سپاہ گری، کھوڑ اسواری تہ تلوار بازی پہاڑی لوکاں دی عظمت دا ثبوت ہے۔لکڑی دی کاریگری، نقاشی، سنگ تراشی ہور مچ سارے فنون بچ پہاڑی لوکاں دی مہارت بے مثال ہے۔ پہاڑی قوم دا مخصوص لباس پٹو دی شلوار تہ کوٹ، پٹوڑے تہ لوویاں انہاں لوکاں دے ذاتی فن دا نمونہ ہین۔ چرخے دی پھوری تا دیسی اُون کت کا اندے پٹو، بنیاناں، جراباں ہتھ پنجے تہ گلو بند تیار کرنا پہاڑی ثقافت دی مخصوص پہچان ہے۔ جندکاں دیاں ٹُپیاں بنا کا اُندی کڑھائی کرنا ہور کڑیاں د۔ے کڑھائی والے لیچے تیار کرنا اِس ثقافت دی خصوصیت بچ باہدا کردا ہے۔ادبی لحاظ نال ایہہ لوک جتھا میاں محمد بخشؒ تہ بابا جی لاروئیؒ ہوراں دے معرفانہ تہ عشق حقیقی بچ ڈبے دے کلام تھیں لطف اندوز ہوندے ہین اُتھا درشن سنگھ آوارہ تہ ملکھی رام دے پُرسوز تہ انقلابی کلام تھیں وی سبق حاصل کر دے ہین۔ایہہ وی پہاڑی ثقافت دی عظمت دی ہک دلیل ہے۔

کرشن چندر ہوراں دے بقول، پہاڑی کلچر و ثقافت ہک خوبصورت قالین دے مانند ہے۔اوہ آکھدے ہین کہ ہک قالین بچ بڑھائے دے باہم پیوست رنگ، پھُلاں نالوں ہندو مسلم تہ سکھ وغیرہ اِس قالین دے خوبصورت بیل بوٹے ہین جیہڑے پیار ہور محبت دیاں رشتاں بچ صدیاں تھیں کھٹھے چلے آرہے ہین۔اپنے اپنے مذہب ہور عقیدیاں تے قائم رہ کا ایہہ لوک انسانیت دیاں بڑیاں بڑیاں آدرشاں دی آبیاری کردے آئے ہین۔

غرض بے کسی، غریبی، مفلسی تہ لاچارگی دے نال نال جُدا گانہ مذہب دے باوا جود جیہڑی ڈورسن پہاڑی لوکاں کوہکیں دوئے نال جوڑ کا رکھیا دا ہے اوہ اندی مشترکہ زبان، کلچر تہ ثقافت ہے۔ پہاڑی لوک ہر دور بچ جس قدر جراتمند

ته بہادر رہے اُسی قدر راوہ ذہین تہ عقلمندوی رہے دے ہین۔ ویلے دی ضرورت دے مطابق انہاں لوکاں اپنے ذہن دے استعمال نال مختلف مشینریاں دی ایجاد وی کیتی۔ ضروریات زندگی پوری کیتے واسطے بہترین پتھر دی تلاش کر کا آٹا پیہالے واسطے جندر تیار کیتے۔ تہائیں چھڑے واسطے ''پہکو'' تیار کیتے ہور اسطراں اندی زندگی دا پہیا رواں دواں رہیا۔ غربت ہور مفلسی دا مقابلہ کیتے واسطے انہاں کہاء دیاں ''پولاں'' جائے نمازاں تہ پھنڈیاں تیار کیتیاں۔ خوبصورت لکڑی دی کڈھائی کر کے کہاء ہور رسی دے اشتراک نال انہاں خوبصورت کرسی ''پیڑھا'' تیار کیتا۔ کھیل کود دے میدان بچ تلوار بازی، پٹی، گتکہ بازی، ہور بگدر تہ ٹمن اُندے شغل دا حصہ رہے۔ غرض زندگی دے ہر شعبے بچ اِس قوم اپنی ثقافت دا سکہ منالیا دا ہے۔

1947ء توں بعد پہاڑی زبان وادب

آزادی توں پہلیاں ملک نہایت ابتری ہور سیاسی اُتھل پُتھل دا شکار آسا۔ سیاسی، اقتصادی، معاشی تہ فنی آزادی دیاں متوالیاں کو سامراجی عتاب دا اس قدر شکار ہونا پیا دا آسا کہ کسے وی خودسری دی سزا موت ہوندی آسی۔ چاہیے ایہہ خودسری تحریر دی موہوم کوشش ہوے یا تقریر دی ہک معمولی حرکت۔ لیکن ایہہ ہک تلخ حقیقت ہے کہ آزادی نہ صرف سیاسی، سماجی ہور اقتصادی آزادی آنندی ہے بلکہ اس نال فکروفن بچ وی انقلاب ایندا ہے۔ آزادی دے بعد ادبی ہور فنی دُنیا بچ نو دیں صبح دیاں خوشگوار کرناں منظر عام تے آیاں آزادی جتھا ایہہ سب کُجھ دِتا اُتھا ہندوستان کو دو پھاڑ وی ہونا پیا۔ ہندوستان دے

بٹوارے نال ریاست جموں وکشمیر وی دو پھاڑ ہوگئی۔ پہاڑی زبان وادب دے وی حصے وکھرے ہوگئے۔ کم تھیں کم ہک دھائی دا عرصہ لوکاں کو اس جدائی دے لاعلاج زخماں دے علاج کیتے بچ لگ گیا۔ ہر دو طرف وصل ہور جدائی دے اتھروں لہو بن کے ڈلدے رہے لیکن 48-1947ء دی جنگ بندی دے بعد ریاست جموں وکشمیر بچ شخصی راج دے خاتمے نال ہی ہک آئین ساز اسمبلی قائم ہوئی۔ اس اسمبلی سُن ہک طرف منتخب نمائندہ جمہوری حکومت دتی دوئی طرف ریاست دے سماجی، اقتصادی ہور فن وفکر دیاں تقاضیاں کو پورا کرن دی وی منظوری دتی۔ آزادی ہور اپنی قسمتاں دے مختار آپ ہونے دے احساس دے نال نال اپنی اپنی زباناں دی طرف توجہ ہک فطری گل آسی۔ 1951ء بچ ریاست دیاں تمام زباناں کو تسلیم کرکا آئین بچ درج کیتا گیا ہور اُندی بقاء احیاء ہور ترقی کو آئینی طور یقینی بنایا گیا۔ انہاں زباناں بچ پہاڑی زبان کو وی آئین دے شیڈول 6 بچ تسلیم کیتا گیا۔ ہور اُس وقت دی آئین ساز اسمبلی سُن پہاڑی بولن والیاں لوکاں کو اپنی اس قدیم تہ ادبی لحاظ نال امیر ہون والی زبان دی ترقی دا اعلان کیتا۔ جموں وکشمیر بچ ایہہ دور پہاڑی زبان دی ''احیاءِ نو'' دا دور منیا جُلدا اہے۔

ریاست جموں وکشمیر دیاں ہور علاقائی زباناں نال پہاڑی زبان دا ریاستی آئین بچ درج ہونا ریاست دیاں سماجی تہ لسانی اکائیاں واسطے ہک نیک فال نکلیا۔ پہاڑی زبان بولن والیاں واسطے اپنے لوک ورثے کو سیان کا اُس کو محفوظ کیتے دا موقع وی ملیا ہور ریاست دیاں مختلف پہاڑی خطیاں تھیں اِس زبان دیاں وارثاں سر چائے۔ 73-1972 بچ آل جموں وکشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دا قیام عمل بچ آندا گیا۔ کرناہ دی تھہرتی جس کو بقول ''ظفر

اقبال منہاس صاحب'' پہاڑی دا اکال تخت آکھیا جلدا ہے تھیں دو جوشیلے دانشور تہ صاحب بصرت نوجوان جناب نوراللہ قریشی ہور جناب عبدالحمید خان ہوراں اِس زبان دے الم کو بلند کیتا۔ پہاڑی زبان وقوم دے قائداعظم تہ ریاست دے مفکر اعظم مولانا سعید مسعودی ہوراں دی سرپرستی بچ انہاں دو نوجواناں اپنا لسانی سفر انتہائی سنگلاخ چٹاناں بچوں شروع کیتا۔ مختلف پہاڑی علاقیاں تھیں اس زبان دے دانشور، مفکر تہ ادیب انہاں نال ملدے گئے۔ اس ہراول دستے بچ نوراللہ قریشی ہور عبدالحمید خان ہوراں نال مرزا عبدالرشید، ظفر اقبال منہاس، یوسف نسیم لاروی، مرحوم مبارک شاہ، اشرف علی اشرف، زینت فردوس زینت، عبدالحق خان، غلام مصطفیٰ پنجھی، ملکہ خورشیدہ، نور احمد قریشی ہور محمد اسلم اوڑی جیئے لوک شامل ہوے ہور انہاں اپنی زبان و کلچر دی شناخت تہ تشخص واسطے جدوجہد شروع کیتی۔

اندے نال نال کرناہ ہی دی ذرخیز تھرتی توں پہاڑی کلچرل کلب کرناہ وجود بچ آیا۔ کلب دا ایہہ ٹولہ مرحوم محمد عالم قریشی ہوراں دی قیادت بچ تیار ہویا جتھاں موسیقی دے مختلف آلے چا کا فورم دیاں لوکاں نال نال پہاڑی علاقیاں دے دورے شروع کیتے کلب دے اِس دستے بچ عبدالرشید قریشی ہور محمد مقبول خان جیئے پہاڑی دے سدا بہار موسیقار، گائیکار تہ اداکار شامل آسے۔ جندی جادو پھری آواز پہاڑی لوک گیتاں دے انقلاب نال سُتی دی قوم کو جگال رہی آسی۔ پہاڑی ڈرامیاں بچ جتھا پہاڑی زبان وادب دے درخشاں ماضی دا اظہار کیتا جُل رہیا آسا اُتھا اِس زبان دے مستقبل دی زبوں حالی کو اِس انداز بچ پیش کیتا جل رئیا آسا کہ سامعین اپنے حق واسطے مرمٹن تے تیار

ہوگیندے آسے۔ اتھا اس گل دا ذکر کرنا ضروری ہے کہ مرحوم محمد عالم قریشی دی قیادت نچ کم از کم 15 افراد و فنکاراں تے مشتمل ایہہ گروپ یا ٹولہ آسا جنہاں نچ پہاڑی دے معروف ڈرامہ نگار عبدالرشید لون وی آسے ہور اندے لکھے دے ڈرامے سٹیج کر کے لوکاں کو ذہنی طور بیدار کیتا جلدا آسا۔

پہاڑی فورم ہور موسیقی وا داکاری دے اِس ہراول دستے دا اتنا اثر ہویا کہ ہک سال دے اندر اندر مختلف پہاڑی علاقیاں تھیں پہاڑی زبان دے قلمکاراں سُن اپنیاں اپنیاں قلماں کو جنبش دِتی۔ جتھا پونچھ تہ راجوری دی زرخیز ادبی تہرتی توں کے ڈی مینیؔ، نثار راہی، رشید قمر، ڈاکٹر صابر مرزا، ٹھاکر کشمیرا سنگھ تہ اقبال شال جیاں کیئیاں دویاں ادیباں نثر تہ نظم دا کم شروع کیتا اُتھا اوڑی تھیں راجہ نذر بونیاری تہ عزیز دچھنوی جیاں قلمکاراں اپنی اس مادری زبان دا ادبی چھنڈا بلند کیتا۔ کرناہ تھیں کریم اللہ قریشی، سیف علی خان سیفیؔ، لقمان راہی، غلام مصطفیٰ پنچھیؔ، غلام ربانی اعوان تہ ڈاکٹر جہانگیر دانشؔ ہوریں اپنے ادبی سفر دی نسبت نال میدان کارساز نچ آ گئے۔

جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل فورم ہور پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دیاں انہاں پہاڑی جیالیاں سن پوری ریاست دے پہاڑی خطیاں نچ اس زبان و ادب دے احیاء نو تہ ترویج واسطے ہک انقلاب پیدا کیتا۔ انہاں لوکاں دی محنت تہ مشقت سن رنگ لایا۔ پہاڑی زبان دے وارث اپنے حق واسطے تمام خطیاں تھیں اُٹھ کھلے ہوے۔ بڑا مسئلہ حکومت وقت کول زبان وادب دی شناخت ہور اسدے مسخ شدہ چہرے دی تصویر کشی آسا۔ سرینگر جموں تہ دلی پارلیمنٹ ہاوس اگا تہرنے شروع ہو گئے۔ اس پروگرام سن ہک منظّم تحریک دی شکل اختیار

کرکہدی۔ ریاست دیاں مچ ساریاں سیاسی گٹھاں بچوں اِس تحریک کو دبائے
واسطے درپردہ کوششاں ہویاں مگر آخرکار حق دی فتح ہوئی۔

ایہہ زبان چونکہ ریاست دے آئین دے شیڈول 6 بچ درج کر کا
تسلیم کیتی گئی دی آسی اس واسطے حکومت وقت سن پہاڑی زبان و ادب دی
ترویج و ترقی واسطے اعلانات کیتے۔ اس زبان دی ترقی واسطے پہلی اگست
1978ء کو جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی بچ پہاڑی شعبہ کھولیا گیا۔ اس شعبے کو ادبی
طور موثر بنائے واسطے پہاڑی دے صف اول دے ادیب کریم اللہ قریشی کو
بحثیت ریسرچ اسسٹنٹ تعینات کیتا گیا۔ کُجھ عرصے توں بعد پہاڑی زبان
دے ہِک ہور ادیب، مفکر تہ دانشور ظفر اقبال منہاس اس شعبہ بچ تعینات
ہوئے۔ ریاستی سطح دی پہلی ہِک روزہ عظیم الشان پہاڑی ادبی تہ تمدنی کانفرنس
منعقد کیتے گئی۔ اس کانفرنس بچ پہاڑی زبان و ادب دے فروغ واسطے
لرساریاں تجویزاں اکیڈیمی حکام دے سامنے رکھیاں گیاں۔ اِس کانفرنس بچ
ریاست دیاں تمام پہاڑی ادیباں، شاعراں تہ فنکاراں سن شرکت کیتی۔ زبان
دے رسم الخط دا مسئلہ زیر بحث آیا جسدے حل واسطے 28 ستمبر 1978ء کو
اکیڈیمی دے صدر دفتر بچ پہاڑی زبان دیاں ماہراں دی ہِک خصوصی میٹنگ
ہوئی۔ اس تاریخ ساز میٹنگ بچ پہاڑی ماہرین تہ ادیباں دے علاوہ پروفیسر
توشہ وی شریک ہوئے۔ پروفیسر توشہ ہوریں اس ویلے بحثیت چیف ایڈیٹر کم
کردے آسے۔ انہاں اس میٹنگ بچ اکیڈیمی دے نمائندے تہ ماہر لسانیات
دی حیثیت نال شرکت کیتی۔ اس میٹنگ دی صدارت آل جموں و کشمیر پہاڑی
کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دے اس ویلے دے صدر جناب نور اللہ قریشی ہوراں

کیتی۔ میٹنگ بچ تمام ماہرین ہک زبان ہو کے آکھیا کہ پہاڑی زبان دا رسم الخط نستعلیق ہی رہسی۔ کیانکہ اِس رسم الخط بچ پہاڑی زبان دا بے پناہ خزانہ تہ مواد موجود ہے۔

اس میٹنگ دی کاروائی تہ فیصلیاں کو ریاست تہ بیرونی ریاست دیاں ادیباں کو باخبر کیتے واسطے اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے سن سالنامے ''استاادب'' دی پہلی جلد شائع کیتی۔ اس سالنامے بچ میٹنگ دیاں فیصلیاں کو پہاڑی ادیباں تک پہچائے گیا تاں جے اوہ زبان بچ پڑھی تہ لکھی جُلن والیاں رکاوٹاں کو دُور کر سکن۔ اس میٹنگ بچ پہاڑی املا دے لحاظ نال کُجھ لفظاں تا بحث ہوئی۔ مثلاً پانڑیں، کھینڑاں، تھینڑاِں، بہانڑاں وغیرہ جیئے الفاظ زیر بحث آے، ایہہ سارے الفاظ ریاست دیاں ساریاں پہاڑی علاقیاں بچ عام فہم زبان بچ بولے جُلدے ہین۔ سرحد دے اُس پار وی پہاڑی زبان بچ ایہہ الفاظ اِسی طراں ادا کیتے جُلدے ہین۔ کُجھ ماہرین سن ایہہ رائے پیش کیتی کہ پنجاب دی پٹیالہ یونیورسٹی سن انہاں ناقص لفظاں کو اسلائی تہ لکھائی دے لحاظ نال خوبصورت تہ دلکش بنائے واسطے حرف ''ن'' اتے ''ط'' دانشاں لایادا ہے۔ لہٰذا اس قسم دے حروفاں اُتے ''ط'' دانشاں مثلاً ''پانڑیں''، تھیں ''پاٹنی'' لایا جُلے تاں جے لکھے ہور پڑھے بچ اِندی آواز دا سلسلہ درست ہو سکے۔

اس قسم دے ناقص لفظاں دی مکمل لسانیاتی شوب و شکل واسطے 1986 بچ ہک ہور میٹنگ ریاستی اکیڈیمی دے صدر دفتر تے ہوئی۔ اس میٹنگ بچ پہاڑی ماہرین دے علاوہ جناب پی این پُشپ ہوراں وی شرکت کیتی۔ مکو چنگی طراں یاد ہے کہ اس میٹنگ دی صدارت پی این پُشپ ہوراں

کیتی۔ ماہرین دے اختلاف دے باوجود اِس عوامی زبان دی صوتی صورت دے مطابق انہاں لفظاں واسطے ہک نئی تجویز دے تحت صحیح اصول وضع کیتے گئے۔ مثلاً اردو لفظ ''پانی'' دی نی'' تلے ہک سدھی لیک ''ـ'' لا کے علامت ''ڑ'' پڑھنے دا اصول وضع ہویا۔ اسی طراں کُجھ ہور ناقص الفاظ مثلاً بھرا، گھر، پھٹ تہ ڈھول وغیرہ کو دو چشمی ''ھ'' ہٹا کے ''ہ'' لاہوری دا استعمال کرن دا فیصلہ ہویا۔ اسطراں ایہہ الفاظ پہرا، کہر، پہت تہ ٹہول صحیح الفاظ قرار پائے گئے۔ اَسدی عام فہم زبان بچ وی ایہہ الفاظ اِسی طراں استعمال ہوندے ہین۔ اس میٹنگ بچ اِس فارمولے دے تحت کہ:

''ماہرلسانیات دے مطابق کسے زبان دا بہترین رسم الخط اوہ ہی ہوسکدا اے جیہڑا آوازاں کو درست طریقے تے محفوظ تہ قید کر سکے۔ کیانکہ کسے وی زبان دی انفرادیت اُسدیاں مخصوص آوازاں دے ارتقاء بچ ہی چھپی دی ہوندی ہے''۔

اسطراں اِس ہک بڑے لسانی مسئلے دا حل تلاش ہویا، اس مسئلے کو کہن کا پہاڑی زبان دے ماہرین جناب مولانا سعید مسعودی ہوراں دی خدمت بچ وی حاضر ہوے۔ صحت دی خرابی تہ ضعیف العمری دے باوجود وی جناب مولانا ہوراں کُجھ کہڑیاں غور کرنا توں بعد فرمایا کہ:

''جسطراں مختلف تہذیباں انساناں دے میل ملاپ نال ہک دُوے دا اثر قبول کردیاں ہین، اسی طراں زباناں وی لوکاں دے غلط ملط دی وجہ تھیں ہک دوئی دے الفاظ تہ محاورات وغیرہ جذب کرکا ہر زبان دے ادب بچ باہدا کردیاں ہین۔ جیہڑی وی

زبان نچ ایہہ لچک نہ ہوئے اوہ زبان عوامی مقبولیت تھیں ہتھ تھوہندی ہے تہ ہر زندہ زبان دی پہچان ایہہ ہے، جے اوہ نت نوویں لفظ دویاں زباناں تھیں جذب کر دی ہے۔ اردو زبان دی مثال دیندیاں انہاں فرمایا جے لکھدیاں ویلے جتھا تکر ہو سکے اپنا اِملا اس زبان دے صوتی طرز ادا دے املا دے مطابق رکھو تا کہ پڑھن والے کو اس نوویں نقطے دے وردا پتہ چل سکے ہور مطلب سمجھ آسکے۔ مثلاً لفظ ''غلام'' کو اکثر لوک گلام بولدے ہین یا فرصرف ''ف'' کو چھ دے صوتی طرز تے ادا کردے ہین یا فراغت کو پھراگت بولدے ہین، پر لکھاریاں واسطے ایہہ لازم ہے جے اوہ لفظاں کو بامعنی ہور درست طریقے نال لکھن، انہاں مزید فرمایا کہ گرائمر بالخصوص ''صرف نحو'' ہر ادبی زبان واسطے لازم ہے کیانکہ اوہ لفظاں دے جوڑ، ترتیب تہ فقریاں دی ادائیگی نر مادہ ہور زماں و مکاں داذکر منے پڑ منے تہ جچے تُلے دے اصولاں دے مطابق کیتے دادرس دیندا ہے''۔

جیاں کہ پہلیاں ذکر ہویا کہ پہاڑی زبان مختلف ادوار تھیں گزری۔ مختلف زباناں دی گمانڈ گیری اِس تے اثر انداز ہوئی۔ ہر زبان اپنے اپنے اثر چھوڑے ہور ہر اثر نوویں پلے لائے کے نویں رنگ نچ سامنے آیا۔ تاثر ہور تخلیق نچ چونکہ چولی دامن داواسطہ ہوندا ہے، اس کر کا زبان وادب ''نتیں'' دے سہارے چلدے ہین۔ تاثر کُجھ کیتے واسطے اُکسیند اہے تہ تخلیق داجنم ہوندا ہے۔ ایہہ ہی وجہ ہے کہ پہاڑی زبان تے فارسی، اُردو تہ انگریزی جیاں گمانڈی زباناں دا اثر

نمایاں نظر ایندا ہے۔ پنجابی تہ ڈوگری زبان بالکل جیاں پہاڑی زبان دیاں دودھ پہنیاں نظر ایندایاں ہین۔ گوجری زبان اِسدی سگی پہن دِسدی ہے۔

اردوزبان دے لرسارے الفاظ پہاڑی زبان بچ استعمال ہوندے ہین۔ اردودے الفاظ جیاں قلم، دوات، کرسی، خدمت، انسان، لفظ، اصطلاح، درست، امتحان، حساب وغیرہ سینکڑیاں الفاظ اہجے ہین جیہڑے اسیں برائے راست پہاڑی بچ استعمال کردے ہاں، ہوراندا کوئی وی نعم البدل اساں کول پہاڑی بچ نیہہ ہے۔ لہٰذا روزمرادی گل بات بچ اردودے اہجے لرسارے الفاظ دا استعمال لسانی لحاظ نال ضروری وی ہے۔ ہوراس زبان بچ باہداوی کردا ہے۔

اسی طراں انگریزی زبان دے مُچ سارے الفاظ مثلاً سگریٹ، پنسل، ٹیبل وغیرہ دے علاوہ موجودہ سائنس ہور ٹیکنالوجی دیاں ایجاد کردہ چیزاں دے ناں جیاں ریڈیو، ٹی وی، کمپیوٹر یا گیس وغیرہ عام پہاڑی، گوجری، پنجابی تہ اردوزبان بچ استعمال ہوندے ہین، اہجے مُچ سارے انگریزی زبان دے الفاظاں دا کوئی وی متبادل اساں کول میسر نیہہ ہے۔ میں سمجھداہاں کہ اپنیاں انہاں گمانڈی زباناں دے الفاظ دا استعمال پہاڑی زبان دی لغت بچ اضافہ تہ چاشنی پیدا کردا ہے۔ ہوراسطراں گمانڈ گیری دا فرض وی ادا ہورہیا ہے۔

پہاڑی زبان دے احیاء نو واسطے پہاڑی فورم دی طرفوں چلائی گئی دی منظّم تحریک دے عوض بچ اِس زبان دی ترقی دیاں منزلاں طے ہون پئے گیاں۔ ہِک طرف اِس کوسرکاری سرپرستی حاصل ہوئی دوئی طرف عوام سن وی اس کو گلے لایا۔ گویا ہِک جمود زدہ قوم کواپنے اظہار دا بہترین ذریعہ ہتھ آگیا۔ ویلہ گزرنے دے نال نال جیاں جیاں جمود دا جمیا دا چھڑ ھ پتلا ہون لگا پرانی تہ نویں نسل دے

پہاڑی ادیباں تہ شاعراں ادبی محفلاں تہ مشاعریاں دی شروعات کیتی۔ کلچرل اکیڈیمی دے علاوہ پونچھ، راجوری اضلاع ہور اوڑی تہ کرناہ جیاں علاقیاں نچ ادبی مرکز قائم ہوے۔ اکیڈیمی ہور ریڈیو کشمیر دے پہاڑی شعبہ دی جانب تھیں پہاڑی ادیباں دی حوصلہ افزائی ہور مالی معاونت وی ہون لگی۔ اکیڈیمی دی مالی معاونت نال مچ سارے ادیب تہ شاعر صاحب کتاب وی ہو گئے۔

کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دی انتھک محنت سن اس زبان و ادب دے لوک ورثے کو سمہالیا ہور اسدے ادبی خزانے نچ زبردست اضافہ کیتا۔ پچھلے ترہیئ سالاں نچ اکیڈیمی دے اس شعبے پہاڑی زبان کو پگڈنڈیاں توں موڑ دیاں ہویاں زبان و ادب دی قومی شاہراہ تے آن کھلا کیتا۔ مختلف شاعراں دی شاعری، دویاں ادیباں دے مقالے، افسانے، انشایئے تہ ڈرامیاں سن پہاڑی ادب دی دنیا نچ ہک انقلاب برپا کر چھوڑیا لیکن اس گل نچ کوئی دو رائے نیہہ ہوسکدی کہ اس سارے ادبی انقلاب دا سہرہ صرف ہور صرف اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دے سر ہے۔

اس ادبی انقلاب نچ اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے انہاں پنجھی ترہیاں سالاں نچ کتاباں دا جیہڑا مواد منظر عام تے آندا انہاں بچوں میاں محمد بخشؒ نمبر، شیر کشمیر نمبر، کشمیری لوک ادب نمبر، اولیاء نمبر، زبان نمبر، لل دید نمبر، بابا جی لاروی نمبر، نانگا باجی نمبر، پریم چند نمبر، افسانہ نمبر، مشاعر نمبر، ڈرامہ نمبر، ثقافت نمبر، غزل نمبر، نعت نمبر، گیت نمبر، تاریخی نویسی نمبر، قبائل نمبر، کانفرنس نمبر تہ پھُل کھِلی دے علاوہ شیرازہ دوماہی 29 جلداں، سالنامہ استا ادب 26 جلداں، لوک کہانیاں 24 جلداں تہ لوک گیت 24 جلداں قابل ذکر ہین۔

انہاں تصنیفات دے علاوہ مختلف زباناں دیاں جنہاں کلاسیکی کتاباں داپہاڑی ترجمہ کیتا گیا انہاں بچ فارسی دی عظیم ادبی کتاب گلستان سعدیؒ، الف لیلیٰ، پیئو دیاں چٹھیاں تہیو دے ناں، کاروان مدینہ تہ شاہ ہمدانؒ، ہوراں دی سوانح عمری تہ رباعیاتِ عمر خیام منظر عام تے آچکی دیاں ہین۔ اتنا ہی نیہہ بلکہ مُچ ساریاں ایہجیاں ادبی کتاباں داپہاڑی ترجمہ اج وی زیر طبع ہے۔

ماہڑی ذاتی اطلاع دے مطابق اس شعبے دی زیر نگرانی پہاڑی زبان دے. جنہاں ادیباں کو صاحب کتاب ہونے داشرف حاصل ہویا اُندے ناں تہ کتاباں دے ناں حسب ذیل ہین:

۱. جناب کریم اللہ قریشی ہوراں دے شعری مجموعے:

(۱)......ڈنڈ کراں سجناں ستیاں کو

(۲)......چٹیاں دنداں دی پریت

(۳)......پینگ

۲. فاروق انوار مرزا ہوراں داشعری مجموعہ: چانن

۳. محمد عظیم خان ہوراں داشعری مجموعہ: گندل

۴. مجروح ملنگامی ہوراں داشعری مجموعہ: گجھیاں رمزاں

۵. محمد شفیع صابر ہوراں دی کتاب: ڈونگے پھیت

۶. پرویز مانوس ہوراں دِی کتاب: اگ نے پھاٹر

۷. لعل الدین مظلوم ہوراں دیاں:

۱)......انوار مدینہ

(۲)......گلدستہ مظلوم

(۳)......سدا بہار گیت

۸.محمد اقبال خان منجا کوٹی ہوراں دی کتاب: کوسے اتھروں

۹.امتیاز نسیم ہاشمی ہوراں دی: چٹکارا

۱۰.ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں دی: باغ و بہاراں

رنگ رُتاں گلزار

چھمبر

۱۱.ظفر اقبال منہاس ہوراں دا افسانوی مجموعہ:

۱۲. پرویز مانوس ہوراں دے افسانوی مجموعے:

(۱)......چریٹھاں

(۲)......چن ماما

۱۳.کے ڈی مینی ہوراں دے افسانوی مجموعے:

(۱)......برتیاں

(۲)......سنگن شعری مجموعہ

۱۴.راجہ شاہد شجاعت ہوراں دا افسانوی مجموعہ: اُس پار

۱۵.اعلی عدالت ہوراں دے افسانوی مجموعے:

(۱)......تہھاراں نی اگ

(۲)......پونچھ نا سرمد

۱۶......خورشید کرمانی دی کتاب: ہک مُٹھی زمین

۱۷.امجد اقبال خان ہوراں دی ہک ہور کتاب: کچا کوٹھا

۱۸.فیروز الدین بیگ ہوراں دی کتاب: آس

اُنہاں کتاباں دے علاوہ ماہڑی اطلاع دے مطابق مرحوم اقبال نسیم

ہوراں دا شعری مجموعہ ''پھلواڑ'' بشیر النساء بشارت جی دی کتاب ''سنگلاں'' مشکور شاد ہوراں دا شعری مجموعہ ''ڈُلدے اتھروں'' ناچیز غلام حیدر ندیم دیاں تحقیقی مقالیاں دی کتاب ''پڑھاس'' سید آصف شاہ ہوراں دا ''پہاڑی گرائمر'' سید زینت فردوس زینت ہوراں دا ناول ''چٹی چادر پیارنی''[1] تہ آنجہانی مالک رام آنند ہوراں دا ناول ''سراں نی تھیی'' زیرِ طبع ہین۔

پہاڑی زبان و ادب دی ترقی دی نسبت نال انتہائی خوشی ہور مسرت دی گل ایہہ ہے کہ انہاں شائع شدہ کتاباں بچوں لرساریاں کتاباں کو کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں ایوارڈ تھیں وی نوازیا گیا دا ہے، اس تھیں وی بدھ کا خوشی دی گل ایہہ ہے کہ انہاں کتاباں بچوں علی عدالت ہوراں دیاں دو کتاباں ''تہاراں نی اگ'' تہ ''پونچھ تا سرمد'' لندن بچ بہہ کے لِکھیاں گیاں ہین، انہاں دوہاں کتابیاں دی اشاعت اِس گل دی گواہی دیندی ہے کہ پہاڑی لوک خواہ کسے وی ملک بچ ہین اپنے ادبی ورثے دی ترویج واسطے اوہ صرف ہور صرف پہاڑی ہین۔ ہور لندن جیئی جگہ بچ Pahari School of thought دا ہونا اس زبان دی بقاء، احیاء ہور شناخت دی تعبیر ہے۔

جموں و کشمیر ویلفیئر فورم دی پُر زور مانگ تے اِسی دور بچ ریڈیو کشمیر توں پہاڑی پروگرام دی نشریات دا اعلان ہویا۔ اس پروگرام دی شروعات واسطے وی کرناہ دی تہرتی کو نوازیا گیا ہور اُس وقت دے ریڈیو کشمیر دے ڈائریکٹر جناب کے کے نیئر ہوراں پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دیاں فنکاراں کو دعوت دِتی، مرحوم عالم قریشی ہوراں دی قیادت بچ کم کرن والا ایہہ کلب طلب کیتا گیا ہور پہاڑی

1...... ''چٹی چادر پیارنی'' کافی پہلیاں منظر عام تے آ چکی ہے (ادارہ)

زبان دے پہلے نشری پروگرام دی ریکارڈنگ ہوئی۔ ایہہ پروگرام چونکہ 2 اکتوبر گاندھی جنتی دے دن شروع کیتا جُل رہیا آسا اس واسطے ڈائریکٹر موصوف ہوراں سن حکم دِتا کہ سب توں پہلا گیت ''گاندھی جی'' ہوراں دی شخصیت دے بارے گایا جُلے۔ مکو چنگی طراں یاد ہے کہ کرناہ کلچرل کلب دے اس گروپ بچ بحیثیت فنکار میں وی موجود آساں گاندھی جی ہوراں تے نوواں گیت لِکھ کے Compose کرناہ کلب واسطے ہک مسئلہ بن گیا لیکن کلب دے سربراہ مرحوم عالم قریشی ہوراں دے حکم دے مطابق پہاڑی دے نامور ادیب تہ شاعر عبدالرشید غمگین ہوراں ہکدم ریڈیو کشمیر دے سٹیڈیو نمبر 2 بچ بیٹھے دیاں ایہہ گیت لکھیا ''ذری یاد کرو باپو کو'' گیت لکھے دے فوراً بعد پہاڑی دے عظیم گائیکار تہ موسیقار عبدالرشید قریشی ہوراں اِس گیت کو Compose کیتا۔ پہاڑی زبان دے اس پہلے گیت دی ریکارڈنگ سن ساز ہور آواز دے جادو نال سٹیڈیو بچ ہل چُل مچا چھوڑی۔ ریڈیو ڈائریکٹر جناب کے کے نیرّ ہوراں ریکارڈنگ دے فوراً بعد عبدالرشید قریشی ہور عبدالرشید غمگین ہوراں کو گلے لاکا اُندیاں ہتھاں تہ ٹھڈاں تے پیار دتے۔ اِس توں بعد باقی فنکاراں دے گیت ریکارڈ ہوئے۔ ریڈیو سٹیشن دے لان بچ پہاڑی ادیباں، دانشوراں تہ ماہرین دا ہک جم غفیر انتظار بچ آسا۔ ریکارڈنگ مُکدیاں ہی ڈائریکٹر موصوف فنکاراں کو کہن کے باہر نکلے ہور تمام لوکاں کو اِس کامیاب ریکارڈنگ دی مبارکباد پیش کیتی۔ اسطراں اج ایہہ پروگرام ہر روز ادھے گھنٹے دی کامیاب نشریات دے علاوہ ریڈیو جموں توں وی نشر ہو رئیا ہے۔

دوردرشن سرینگر توں وی پہاڑی پروگرام ہفت روزہ یعنی مہینے بچ

چار وار پیش کیتا جُل رہیا ہے۔ ایہہ تمام نشریات اِس زبان وادب دے باہدے تہ ترقی دی ضامن ہین ہور پہاڑی ادیباں تہ فنکاراں دی حوصلہ افزائی دا ذریعہ وی ہین۔

پہاڑی زبان جیاں جیاں ترقی دیاں منزلاں طے کرن لگی تہ اس زبان دے مخالفاں کو مخالفت دے جراثیم تہ مکھوریاں ڈنگ مارن پے گیاں۔ اُندی در پردہ مخالفت دے ٹھیلے تہ تھکے برداشت نہ کرسکدیاں ریاستی پہاڑی فورم دے صدر جناب نوراللہ قریشی ہوراں کو خود ساختہ جلاوطنی اختیار کرنی پے گئی۔ اُندی اس خلد کو پورا کرن واسطے ریاست دے عظیم پہاڑی مفکر تہ رہنما جناب نذیر مسعودی ہوراں کو صدارت دی دستار بندی تھیں نوازیا گیا۔ نویں قیادت دی سربراہی نچ ریاستی فورم نویں طراں تشکیل ہوکا کمربستر ہو گیا۔

اس نویں قیادت دے جذبے تہ ولولہ انگیز تحریک سن اس زبان وادب دے فروغ تہ ترقی واسطے حکومت وقت کولوں پہاڑی ایڈوایزری بورڈ ہور پہاڑی خطیاں نچ طلباء وطالبات واسطے پہاڑی ہوسٹل کھولن دی مانگ شروع کیتی۔ 1992ء نچ ریاستی گورنر جناب سکسینہ صاحب سن پہاڑی ایڈوایزری بورڈ دا اعلان کیتا۔ ہور کم وپیش 25 ممبراں تے مشتمل اس بورڈ دی تشکیل ہوئی۔ پونچھ ہور راجوری ضلعیاں نچ پہاڑی طلباء وطالبات واسطے ہوسٹل تعمیر ہوئے۔

98-1997ء نچ پہاڑی زبان وادب دی ترقی واسطے غیر سرکاری طور تے ہک نویں تنظیم جموں وکشمیر پہاڑی ویلفیئر سوسایٹی دا قیام عمل نچ

آندا گیا۔ اس دے سربراہ پہاڑی دے نامور سخنور تہ ادیب جناب ظفر اقبال منہاس مقرر ہوئے تہ اس غیر سیاسی تنظیم دی سرپرستی دی دستار وی جناب نذیر مسعودی ہوراں دے سر رکھی گئی۔ ویلفیئر سوسائٹی سن ناموافق حالات دے باوجود وی ساری ریاست بچ ادبی تہ تمدنی پروگرام شروع کیتے جندی کامیابی نال پہاڑی زبان وادب ہک نویں ڈاری ماری۔ اس سوسائٹی دے زیر نگراں ہک سالانہ رسالہ ''شمس بری'' شروع ہویا۔ اس رسالے داناں 'شمس بری' رکھ کا ہک وار فر کرناہ دی تہرتی دی حوصلہ افزائی ہوئی کیانکہ شمس بری کرناہ دا اوہ پہاڑ ہے جس دے نستہ چھمن واحد درے دے ذریعہ علاقہ کرناہ کووادی نال ملایا گیا دا ہے۔ ہور کرناہ بچ دھیہنہ اسی پہاڑتوں طلوع ہوندا ہے۔ اِس رسالے بچ پہاڑی زبان دے علاوہ اردو تہ انگریزی زباناں بچ مضمون شائع کر کے اس زبان کو فروغ دتے دا ذریعہ بنایا گیا۔ اردو تہ انگریزی دے مختلف تحقیقی، تواریخی تہ لسانی مضمون دراصل اُنہاں حاکماں واسطے شائع کیتے جُل رہے ہین جنہاں کو پہاڑی زبان پڑھنی نیہہ ایندی۔ اِس رسالے وی نسبت نال ریاست دے حکام بالا دے کن کھل گئے ہور پہاڑی زبان تہ پہاڑی لوکاں دیاں محرومیاں اُنہاں تک لکھتاں دے ذریعہ پہنچائے دا ذریعہ ایہہ رسالہ بن گیا۔ اس طراں پہاڑی سوسائٹی دے قیام نال پہاڑی تواریخ بچ ہک نواں باب شامل ہویا۔

اس مضمون دے آخیر تے ایہہ لکھنا میں اپنا فرض ہور پہاڑی قوم دا حق سمجھدا ہاں کہ تھوڑا مُچ ہُن دے باوجود وی ہجاں مُچ کُجھ کرنا باقی ہے۔ اس پچھڑی دی قوم سن ماضی دی طراں دور حاضر بچ وی خاصیاں تکلیفاں تہ مصیبتاں دکھیاں۔ ملک دیاں باڈراں تہ سرحداں تا مقیم اس قبیلے دے لوکاں ملک دی

راکھی بچ اپنیاں جاناں تک قربان کیتاں۔ اپاہج یعنی منڈھے ہوئے 1965ء تہ 1971ء دیاں جنگاں بچ اُندیاں جاناں دے علاوہ اندے اثاثے تلف ہوئے، چھ سال دی مسلسل گولہ باری سُن، سرحدیاں انہاں سپوتاں دے رہائشی مکان مویشی تہ باقی مال ومتاع کو خاک بچ ملا چھوڑیا۔ اتنا ہی نہ بلکہ اللہ پاک دی آزمائش دی صورت بچ اس قوم دا لک پہکماں یعنی زلزلے چور چور کر چھوڑیا۔ اندیاں ملکیتی زمیناں (Mine area) دی جاگیر بن گیاں لیکن وطن پرستی ہور ملک دے جذبے سن انہاں لوکاں دی غیرت ہور دلیری بچ فرق نیہہ آن سکیا۔ صدیاں دی پچھڑی دی تہ دور حاضر دی مصیبت زدہ تہ اس لاغر قوم کو ہجاں خاصی ساری خوراک دی ضرورت ہے۔ تاں گچھ کا ایہہ قوم وزبان ریاست دیاں دویاں قوماں یا زباناں نال پہچ سکدی ہے۔ ضرورت اس گل دی ہے کہ پہاڑی قوم بالعموم تہ پہاڑی لیڈران بالخصوص (خواہ اوہ کسے وی سیاسی تنظیم نال تعلق رکھدے ہون) اپنی زبان وثقافت دی خاطر اپنے آپا کو تسبیح دیاں دانیاں نالوں ہک تہاگے بچ پروئے دی کوشش کرن۔

اتفاق واتحاد دا فریضہ ہی اس زبان وکلچر دے مستقبل کو روشن کر سکدا ہے۔ اتحاد ہک اہجا ہتھیار ہے جسدی بدولت اسیں ریڈیو دوردرشن دے پروگرام فعال بنا سکدے ہاں۔ ویلے دی ضرورت ہے کہ انہاں پروگراماں دی نشریات باضابطہ کرال کے ریڈیو تہ دوردرشن تے انہاں پروگراماں کو نشر کیتے واسطے پہاڑی زبان دیاں لوکاں کو تعینات کرالیا جلے۔ کلچرل اکیڈیمی دے اندر وسائل پیدا کرالے جُلن تاں جے کئیں سالاں تھیں رُکیا دا ڈکشنری دا کم مکمل کرالیا جُلے۔ پہاڑی ایڈوائزری بورڈ کو فعال تہ بااثر بنایا جُلے تاں جے اس بورڈ

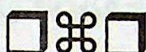
کوزیادہ تھیں زیادہ رقومات حاصل ہون ہورانہاں رقوماتاں دامناسب استعمال کرکا پہاڑی علاقیاں بچ طلباء وطالبات واسطے ہوسٹل ہور وظائف داموافق انتظام کیتا جُلے ہورنویں نسل دے مستقبل دی تابنا کی واسطے نویں نویں ذریعے دستیاب رکھے جلن۔کمپیوٹر دے اس دور بچ صدیاں تھیں، پسماندہ اس قوم دی نویں نسل کو پہاڑاں تھیں کڈھ کا اندی تعلیم وتربیت داخاطر خواہ انتظام کیتا جلے ہور اس قبیلے کوحکومت وقت کولوں یکجا ہوکا درجہ فہرست قبیلیاں دی صف بچ درج کیتے واسطے زیادہ تھں زیادہ کوششاں بروئے کار آندیاں جُلن۔تاں جے ایہہ قبیلہ وی معاشی، سماجی تہ اقتصادی ترقی کرکا ریاست دیاں دویاں قبیلیاں دے سنگ مونڈے نال مونڈا ملا کا چل سکے۔مانگ اس گل دی ہے کہ اس قبیلے دی قومی زندگی دی بنیاد سماجی انصاف دے اصولاں تے رکھی جُلے۔قومی لحاظ نال اس قبیلے واسطے اوہ اسباب پیدا کیتے جلن جیہڑے اس قبیلے دی اجتماعی زندگی بچ قوت تہ حسن پیدا کرسکن۔

مختلف قسم دیاں جسمانی، دماغی ہور اخلاقی قوتاں نال نال مادی وسائل کو بروئے کار آندا جلے، پہاڑی لوک مستقبل قریب بچ بحیثیت قوم جدوجہد، فکروعمل دی صلاحیت پیدا کرن۔ایہہ گل روز روشن نالوں عیاں ہے کہ انصاف، محنت سادگی، شرافت تہ کفائت شعاری تے ہی کسے قوم دے مستقبل دی عمارت تعمیر ہوندی ہے۔قوم کو جرأت، رواداری تہ ڈسپلن دے اصولاں داپابند رہنا چاہیدا ہے، کیانکہ جرات قوماں دی خوبصورت تہ خوشحال زندگی دی علامت، رواداری اُندی جیت دا ذریعہ ہور ڈسپلن قوماں دی تقدیر کو ہک نظم بچ رکھے دا بہترین فارمولہ ہے۔خدا کرئے کہ ایہہ تمام صِفات مستقبل قریب بچ

پہاڑی قوم دا نصب العین بن جلن ہور ایہہ قوم سی حرفی دیاں انہاں اشعاراں تے عمل کرنے دی خواستگار ہو گچھے کہ:

گ:

گنبد باجھ نہ مسجداں سوہن رہبر باجھ نہ قرب منظوریاں جی
کھنڈاں باجھ نہ ہُن شربت مٹھے کھیاں باجھ نہ ہوندیاں چوریاں جی
تیلاں باجھ نہ بلن چراغ دیوے کماں باجھ نہ ملن مزدوریاں جی
بنا عمل دے علم بیکار سجنا حیلے باجھ نہ ملن کستوریاں جی

پہاڑی شاعری نچ طنز ومزاح

طنز ومزاح سماج نچ کھنڈڑی دیاں ناہمواریاں، ناانصافیاں بدعنوانیاں ہور بہروپئے پن تے کاری ضرب لین والی صنف ادب ہے۔ ایہہ صنف خواہ نثری ہوے یا نظم دی صورت نچ گل بات دی صورت نچ ہوے یا ڈرامے دے سٹیج تے اِسدا ہر زباں وادب دے اندر اِک اپنا قیام ومقام ہے۔ ہور ایہہ قیام ومقام فطری تہ لاثانی ہے۔

طنز ومزاح عام طور تے کھٹھے استعمال ہوندے ہین۔ لیکن انہاں دوئیاں کو کنی کنی دکھناں ہور نزدیک توں سیانناضروری تہ لازمی ہے۔ ''طنز'' دراصل خطابت دے شعبے تھیں تعلق رکھدا ہے۔ ایہہ اتھوں ہی معاشرے تہ معاشرتی ہور اخلاقی اصلاح دے مقصد واسطے شعراء تہ اُدباء دے کلام نچ داخل ہو جُلدا ہے۔ ''مزاح'' اِک نفسی کیفیت ہے جہڑی اشیاء افراد یا ماحول نچ ہون والے تضاد بدنمائی یا جہالت وغیرہ دے عوامل تھیں پیدا ہوندی ہے۔ ہور اسدا

نتیجہ تجربہ کرن والے دی ہنسی مسکراہٹ یا قہقہے دی صورت وچ ظاہر ہوندا ہے۔مزاح نگاری اک زمانے تھیں عام ادبی اظہار دا ورثہ تہ حصہ ہے۔

رشید احمد صدیقی جہڑے اردو ادب دے عظیم مزاح نگار ہین اوہ اپنی کتاب ''طنزیات مضحکات'' وچ طنز و مزاح دی مختصر تعریف کر دیاں لکھدے ہین۔

''طنز و مزاح ،ہجو و تضحیک ،ہنسی مذاق اور پھبتی وغیرہ فنی اظہار کے مخصوص رنگ ہیں اور مخصوص لفظیات کے توسط سے اپنا وجود پاتے ہیں۔مقصدی نقطۂ نظر سے یہ تمام اسالیب فرد اور معاشرے کی تہذیبی ،اخلاقی شخصی اور عمومی صورتِ حال کو اس کے تضاد ،غیر اہم آہنگی ،بھونڈے پن اور کجی کے ساتھ پیش کرتے ہیں۔قاری شعر وادب میں انکی عکاسی کو خود اپنے ماحول پر منطبق کرتا ہے اور ہنسی مذاق کے پہلوؤں سے ایسی معنویت اخذ کرتا ہے جس کے پس پردہ سنجیدہ اصلاحی مقصد کے سواء کچھ نہیں ہوتا..........''

پنڈت رتن ناتھ سرشار اُردو ادب وثقافت دے اندر طنز و مزاح دے لحاظ نال بابائے طنز و مزاح منے جُلدے ہین۔سرشار طنز و مزاح دی تعریف، پس منظر تہ مختصر تاریخ بیان کر دیاں لکھدے ہین:۔

''مسرت کے حصوں کے مقصد کے پیش نظر ہی مزاحیہ ادب نے اپنا وجود پایا ہے۔لیکن ایسا قطعی نہیں ہے کہ ادب کے اس خوش طبعی کے اسلوب سے صرف عارضی ذہنی مسرت ہی حاصل کی جاتی رہی ہو۔ دنیا بھر کا مزاحیہ ادب شاہد ہے کہ اس سے اصلاح فرد و معاشرہ کا

مقصد بھی حاصل کیا گیا ہے اور پہلے مقصد کے مقابلے میں دوسرا مقصد کچھ زیادہ ہی ادب کے طنز یہ مذاحیہ ادب کا خاصہ رہا ....''

اردو ادب دے ہک ہور محقق جناب وزیر آغا طنز ومزاح دے تناور بوٹے دی بلندی تہ اچائی دسدیاں ہک جگہ آکھدے ہین:

''طنز ومزاح کا یہ سرمایہ نہ صرف کسی زبان کونشو نما اور ارتقاء کے لئے بنیاد کی حیثیت رکھتا ہے بلکہ اہل زبان کے تدریجی ذہنی ارتقاء کو سمجھنے میں بھی مدد دیتا ہے۔..........''

دنیا دیاں دوئیاں زباناں نالوں پہاڑی زبان دا ادب وی اک پوری تہ مکمل جسامت دا مالک ہے۔ اسدے وی مختلف خوبصورت تہ کارگر انگ ہین ہور ہر انگ اپنی جائی اک مکمل وجود دا مالک ہے۔ پہاڑی شاعری بچ طنز ومزاح دی پہاڑی ادب دی جسامت دا اک خوبصورت تہ پُراثر انگ ہے۔ تحقیق دی عینک اکھیاں تے لائے توں بعد ایہہ پتہ چلدا ہے کہ پہاڑی شاعری بچ طنز ومزاح دا عنصر ابتداء توں ہی شامل رہیا دا ہے۔ دراصل ہر زباں بچ طنز ومزاح کو اوہ مقام حاصل ہے جیہڑا ساگ بچ لون کو ہے یا تہرتی تے سرسبز وشادابی کو حاصل ہے، پہاڑی ادب وثقافت دے اِک مایہ ناز محقق جناب کے ،ڈی، میَنی اپنے اِک مقالے ''آزادی مگروں پہاڑی شاعری'' بچ طنز ومزاح دیاں زُلفاں کھنڈیاردیاں لکھدے ہین:۔

''طنز ومزاح اک ہجی صنف ہے جہڑی کہ شاعری نی جان ہوندی ہے۔ پہاڑی بچ طنز ومزاح کی اک خاص مقام حاصل ہے جہڑا

پہاڑی لوکاں کی وراثت بچ ملیادا ہے۔ ہور پہاڑی شاعری بچ ایہہ طنز ومزاح چاء بچ شکرنا کم کرر ہیا ہے۔..........''

امتیاز نسیم ہاشمی پہاڑی زبان دے اِک ہور تحقیق کرن والے ہین۔ اِنہاں دا ہک مقالہ ''پونچھ نے شعری منظرنامے بچ طنز ومزاح'' پڑھن دا موقع ملیا۔ پہاڑی ادب اندر طنز ومزاح تے گل بات کردیاں ہاشمی ہورین لکھدے ہین:۔

''پہاڑی زبان وادب کی ایہہ شرف حاصل ہے کہ اس بچ طنز ومزاح نی روائت بڑی پرانی ہے، انسان نی اپنی بہوں ساریاں مجبوریاں، مصروفیات، کائنات، اپرڈوہنگی چھائی نی سنجیدگی تہ ذہنی تھکاوٹ کی دور کرن واسطے طنز ومزاح اک اہم وسیلہ ہے۔طنز ومزاح سنگ انسان کجھ کھڑیاں اپنے سارے دُکھ پھلّی تہ اک نویں دنیانا لطف تہ مزاحاصل کرنا ہے..........''

پہاڑی زبان دے عظیم گائیکار، فن کار تہ اداکار ہور پہاڑی تاریخ دے ہراول دستے دے سپہ سالار عبدالرشید قریشی خود اپنے اندر طنز ومزاح دی اک جیندی تہ جاگدی مثال ہین، طنز ومزاح کس قدر باا ثر صنف ہے اس بارے بچ قریشی صاحب ہک جگہ لکھدے ہین:۔

''طنز ومزاح ہر زبان ہور انسان دی صفتِ خاص ہے۔ایہہ ہر انسان یا زبان واسطے فطرت دی طرفوں اک انمول تحفہ ہے، کیانکہ اک ہنس مُکھ انسان یا مزاح دی طبیعت والا آدمی اپنے ظریفانہ انداز دی وجہ نال سماج واسطے ہک سنجیدہ گل بات کرن

والے آدمی کولوں زیادہ مؤثر ثابت ہوسکدا اے.........''

ماسٹر محمد مقبول صاحب اپنے اِک پہاڑی مقالے ''نصف صدی دی پہاڑی مزاحیہ شاعری'' اندر پہاڑی شعروادب بچ طنز ومزاح دے عنصر بارے لکھدے ہین:۔

''خوش رہنے والے لوک ظریف ہوندے ہین، ظرافت بچ پہاڑی کسے کولوں پچھانہیہ۔ کھلی فضاء بچ پلنے والے تہ قدرت دیاں نظاریاں دا بچشم خود نظارہ کرن والے انہاں لوکاں بچ روحانیت نال ظرافت وی گُٹ گُٹ کے پہری دی ہے۔ ظرافت کو زبان بچ بڑی حیثیت حاصل ہے۔ بنا ظرافت دے زبان ہک پھکے کھانے دی مثال ہے۔ زبان بچ ظرافت بوریئت کو دور کردی ہے۔ جتھا ظرافت ہے اتھوں رنجیدگی دور نسدی ہے۔ ظرافت تھکے تہ ہُٹے ترُٹے جسم ہور ذہن تھیں جلدی تھکاوٹ کو دور کرکا انہاں کو تازگی دیندی ہے۔ ظرافت یعنی طنز ومزاح کدے روندیاں کو ہسالدا ہے تہ کدے ہسدیاں کو روالدا ہے۔ کدے شربت بن کا تریہائے مُنہاں بچ مٹھارس کھول کا روح کو تازگی دیندا ہے تہ کدے بڑے ارام بچ بیٹھیاں بیٹھیاں اچانک تتی چنگاری دی طراں پیندا ہے۔''

پہاڑی شاعری بچ طنز ومزاح دی ابتداء کدوں ہوئی، ایہہ گل ثابت کرنی شاید مشکل ہوئے لیکن اس گل توں کوئی وی شخص انکار نہیہ کرسکدا کہ پہاڑی ادب وثقافت بچ طنز ومزاح ابتداء توں نظر ایندا ہے۔ ماہڑے نزدیک پہاڑی ادب بچ طنز ومزاح دی عمر اتنی ہی لمی ہے جتنی پہاڑی ادب وزبان دی

ہے۔ ماہڑی اس گل دی تصدیق اس ثبوت توں ہوندی ہے کہ اس زبان دے صدیاں پرانے لوگ گیتاں بچ وی طنز ومزاح ہر جائی شامل دِسدا ہے۔

پہاڑی زبان دے عظیم شاعر سائیں قادر بخشؒ ہین۔ سائیں قادر بخش ہوریں پہاڑی ادب دے ہک آفاقی شاعر منے جلدے ہین۔ پونچھ دی زرخیز تہرتی تہ آہلی مٹی سُن اس عظیم شاعر کو جنم دے کا پہاڑی زبان تہ قوم تے اِک احسان کیتا دا ہے۔ قادر بخشؒ پہاڑی شاعراں بچ اک مینار دی حیثیت رکھدے ہین۔ اُندی ابتدائی کوشش دے سلسلے بچ اس زبان دی شاعری پھل پھلاں نال چھنجا چور ہوئی تہ ہک ننھے جہئے پودے تھیں ہک اہجا تناور درخت بن گئی کہ اَج اِسدی چھاماں بچ پہاڑی زبان دے ہزاراں مسافر اِسدی ٹھنڈک تھیں فیضیاب ہوندے ہین۔ اس البیلے شاعر دی شاعری بچ طنز ومزاح دیاں ساریاں صفتاں موجود ہین جنہاں کو اعلیٰ پائے دی ظرافت دا درجہ حاصل ہے۔ سائیںؒ صاحب ہوراں دی زندگی درد وغم دی اک لمی کہانی ہے۔ اُنہاں سن اپنے درد ناک دُکھ تہ زندگی دیاں تلخیاں دور کیتے واسطے طنز ومزاح دا سہارا ِ کہد اہور وقتی حکومت دی لوٹ کھسوٹ، رشوت خوری تہ چور بازاری کو طنز ومزاح دی زبان دتی ہور سماج دے اندر ہون والیاں ناانصافیاں تہ مظالم کو اپنے طنز دا نشانہ بنایا۔ اپنی تہرتی پونچھ اندر مختلف محکمیاں دی طرفوں ہون والے ظلم کو کجھ اس طراں بیان کردے ہین۔

ک۔ کسٹم پولیس جنگلات نالے لُٹ کھاہدی ہے پونچھ پٹواریاں نے
کجھ کھاگئے نمبردار رل مل کُجھ تنگ کیتے ذیلداریاں نے
سِنگی لائی ہے خوب دکانداراں ہرت چوس لئی شاہ بیوپاریاں نے

قادر بخش ہن پونچھ دا بچن مشکل کیتے شروع شکار شکاریاں نے

ن۔نمک مرچاں اساں بچ ناہیں تسیں گرم مصالحڑے داررناں
قادر بخش ہک تھیں دل رج گیا تُسیں دکھدے نت سو باررناں

قادر بخش ہوراں سن اپنی شاعری اندر طنز و مزاح دا عنصر پیدا کیتے واسطے اپنی شاعری اندر مختلف زباناں دے لفظ وی استعمال کیتے دے ہین۔ انہاں پہاڑی شاعری بچ انگریزی الفاظ دے استعمال دے نال نال خوبصورت تشبیہاں دا استعمال کر کالفظی بازیگری نال وی مزاح دی کیفیت پیدا کیتی دی ہے۔اندا اس نک نقشے والا شعر نمونے دے طور پیش کر رہیا ہاں۔

الف آڈیرسٹ مائی نیر کدوں فر ہو سو وفادار دلبر
دند مکھانے تہ جیبھ برفی نرم لب جلیبیاں لال دلبر
ٹھڈرس گلے ،گال گلاب جامن لڈو کن دونویں لونڈں ہار دلبر
نک ریوڑی تہ متھا شکر پارہ پیٹ پیڑیاں پھریا تھال دلبر

علاقہ کرناہ دے اندر 1947ء دے کول کال عزیز خان مرحوم ہوریں مزاحیہ پہاڑی شاعری دی لاجواب مثال اَسے،خانصاحب ابتدائی عمر تھیں ہی شعر و سخن نال لگاؤ رکھدے اَسے۔اپنی ذہانت نال اس فن بچ انہاں چار چن لائے۔نویں تھیں نویں معنویت کو ڈھونڈنا طنز و مزاح تھیں صحیح کم کھنتاں،سنجیدہ تصوّرات کو ہکدم مضحکہ خیز بنا چھوڑنا،دوستاں دی مجلس بچ سنجیدہ چہرے توں نقاب ہٹا کا خندہ ریزی دے مواقعے فراہم کرنا،سماجی مسائل کو ابھارنا ہور زبان و بیان تے مکمل قدرت رکھنا خانصاحب دی ذہانت دیاں

نمایاں خصوصیتاں آسیاں۔ خانصاحب بصارت تھیں زیادہ بصیرتِ علم تھیں زیادہ تجربے ہور مطالعے تھیں زیادہ مشاہدے دے قائل آ سے۔ چنانچہ 1947ء دے انقلاب تھیں متاثر ہو کا اک نظم لکھدے ہین جس دے مزاحیہ اشعار پیش کیتے دی جسارت کرر ہیاں ہاں۔

یارب توہڑے کارخانے
کُجھاں بخشے گنج خزانے
کجھ قیدی بندی خانے
حکمران بنے غلام
ملیا عاماں کو خطاب...... اِس کو کہندے انقلاب
جمہوری بنیا راج
لوک سب ہوئے برباد
رن خصماں کولوں ڈاہڈی
دیندی خصماں کو جواب...... اس کو کہندے انقلاب

ہک ہور نظم بچ سماجی مسائل ہور حکومت وقت دیاں زیادتیاں کو مزاحیہ انداز بچ ابھار دیاں ہوئیاں عزیز خانصاحب لکھدے ہین:

غداراں دی حکومت سانجھی
پھیڈاں چارن لگے مانجھی
کوئی تھوبی بعضے ہانجھی
وافر نالے ذیلداری ہے...... ایہہ عملہ سرکاری ہے
کیرن کرناہ اک بقایا

کسے حکومت نچ نہ آیا

قلی انداناں رکھایا

ذمے پھار برداری ہے...... ایہہ عملہ سرکاری ہے

آکھدے ہین کہ کرناہ دے شخص جسداناں منگتا اُسا۔ اُس سن اپنے گدرے دابیاہ کرالیا جسداناں بُلہ آسا۔ بیاہ واسطے گشتی خریدی گئی۔ گشتی یعنی اس گائیں داناں برگی آسا ہوراوہ ہک ہور شخص دُلے کولوں خریدی گئی دی آسی۔ انتہائی لاغر تہ کمزور گشتی دا ماس تہ شوربا جیہڑا بالکل بیکار آسا کھاہدے توں بعد جناب عزیز خانصاحب ہوراں اک مذاحیہ نظم لکھی۔ جسدے کجھ اشعار اسطراں دے ہین:

شادی نکے بلّے دی

منگتے آندی مُلّے دی

برگی ہانگلہ دُلے دی

نب گیا بیاہ لوکاں کھاہدا خوشی نال

فٹے مُنہ تہ مندا حال

برگی چگدی کوٹھے کول

چھیکڑ ~~بچیا اسدا~~ ٹھول

آئے دوئی ناساں کھول

نیڑے آگئی تکبیر پچھوں روندا سب عیال

فٹے منہ تہ مندا حال

شوربا اسدا ہے شفا

جیاں منہ بچ باہی

تلوں آپے نکل آئی

سُتھن کڈھی رکھاں موہنڈھے ایہہ ایندا ہے خیال

فٹے منہ تہ مندا حال

موٹی دُم نکی سروڑی

صاف پڑا سدی اُوہڑی

نالے لنگاں دی بھی کوہڑی

روندی نجتی ماسی آکھے بچ سوہنا اِسدا خال

فٹے منہ تہ مندا حال

عبداللہ شاعر مزاحیہ شاعری دا ہک ہور انمول موتی آسا۔ عبداللہ شاعر ٹاڈ کرناہ دا رہن والا آسا۔ مزاحیہ شاعری بچ انہاں کو اس قدر کمال حاصل آسا کہ روندیاں کو ہسالنا کوئی اہناں کولوں سکھے۔ اوہ پہاڑی روائتی شاعری دے فی البدیع شاعِر آسے۔ ہک وار اُنہاں کو کسے مذاقاً شیخ محمد عبداللہ صاحب دے بارے بچ پچھیا کہ اس عبداللہ بچ ہور توہڑے بچِ کے فرق ہے، تہ اُنہاں جواباً ہکدم ایہہ شعر پڑھیا۔

میں عبداللہ ٹاڈ دا اوہ عبداللہ ہور

دوہاں مُلکان اندر جہڑا کردا ڈاہڈا شور

ہک وار عبداللہ صاحب بہکا گئے۔ بہکا اندر نکے جندک دِکھ کا حیران ہو گئے۔ ٹھنڈے پانیاں تہ چھٹی نال اندے ہیتھ تہ مُنھ پھٹے دے تہ سر اتوں بال فنافی اللہ کمزور حالت اتنے بچ جندکاں دیاں مانواں آگیاں۔

عبداللہ صاحب انہاں داہر اک نظر ماری تہ فوراً ایہہ شعر اندے منہ تھیں نکل گیا۔

؎ نہ آنیں ایہہ سال اللہ نہ آنیں ایہہ سال
جنڈکاں دے مُنہ پیلے مانواں رتیاں لال

ہِک دفعہ عبداللہ صاحب کرناہ دی اِک مشہور بہک دودھی چلے گئے۔ دودھی دی بہک اِنتہائی سرد ہے۔ اُتھاوی تیز چھٹی تہ ٹھنڈے پانی دی ایہہ حالت ہے کہ جون جولائی بِچ وی اُتھادا ہِک گلاس پانی پینا کِسے مردِ قلندر دا ہی کم ہے ہور فِراوہ پانی ہتھ تہ مُنہ تہوتے واسطے باضابطہ گرم کرنا پیندا ہے ورنہ اُسدا استعمال مشکل ہی نہیہ بلکہ ناممکن ہے۔ اِس بہک دی منظر کشی کر دیاں طنز و مزاح دے موتی چھینکدے ہین۔

دودھی ٹھنڈی سرد ہوا
رن خصماں تھیں جُدا
نِکا عزیزا دا پہرا
صبح اُٹھ کا رہیانہا
آگئی ٹھڈاں اُتے جان

سُنو دودھی دا بیان

پہاڑی شاعری بِچ حسام الدین بے تابؔ ہوراں دی نظم ''چمچے'' محمد شفیع ظفرؔ دی نظم ''چوہے'' تہ ٹھاکر کشمیرا سنگھ نی نظم ''شکوہ'' طنز و مزاح دے بڑے سوہنے تہ بانکے نمونے ہین جہڑے اُسدی جدید شاعری کو تاحیات ہسالدے رہسن۔ ٹھاکر کشمیرا سنگھ اپنی نظم ''شکوہ'' بِچ شکوے ہی دے طور طنزیہ انداز بِچ لِکھدے ہین:

پتہ تگُی غریبی نالگ جانا جے میں رب تہ توں مزدور ہونا
ماہڑی تہئی جیئی تواہڑی تہئی ہونی اُس نے سر اُپر چُکیا کہاہ ہونا
اُس نے ٹھُڈاں اُپر سکڑی جمی ہونی پچھے مُنہ اُپر پیا سواہ ہونا
پتہ تگُی غریبی نالگ جانا جے میں رب تہ توں مزدور ہونا

ٹھاکر جی اپنے انہاں دوشعراں دے چند لفظاں بچ رب جلیل اگے اِک مزدور دی غربت، مفلسی، بیکسی تہ بے بسی دا شکواہ اس انداز بچ کرر ہے ہین کہ اِک غریب تہ لاچار مزدور دی بے بسی ہور اُسدی جوان تہیو دی بیکسی بڑے خوبصورت انداز بچ واضح ہوندی ہے۔ نظم دا وجود پہانویں جس وی پائے دا ہووے لیکن اِک مفلس دے دل دی منظر کشی انتہائی خوبصورت ہور نمایاں ہے

عبدالرشید غمگین پہاڑی ادب دی اِک جانی پہچانی شخصیت ہین۔ ایہہ اِک نامور ڈرامہ نگار، افسانہ نگار ہور اداکار ہونے دے نال نال پہاڑی شاعری دی وی اِک قدآور شخصیت ہین۔ اِندا قلم خواہ ڈرامہ نویسی دے میدان بچ دوڑ دا ہووے یا افسانہ نگاری دی شاہراہ تے سب بریکاں کو کنٹرول بچ رکھ کا چلدا ہووے، اداکاری دے سٹیج تے ہووے یا مزاحیہ شاعری دی کھلی فضاء بچ پرواز کرر ہیا ہووے سماجی نابرابریاں تہ ناانصافیاں دی گرد ہمیشہ اندے طنز و مزاح دیاں پیراں تلے دبی دی ہوندی ہے۔ ایہہ سماج دے باریک تہ مہین دکھاں کو اپنے خونِ جگر نال ملہم لائے دی کوشش کردے ہین۔ اپنی اِک طنزیہ تہ مزاحیہ نظم بچ لکھدے ہین:

ربّا جوڑ کہجا تدھ جوڑیا
شیشہ پتھر دے نال جموڑیا

ایہہ اکھی تے مکھی نیہہ چھلدی
نالے مُنہ پٹیونہیہ ٹلڈی
مُکّا مار کلیجہ تروڑیا
ربا جوڑ کھجا تُدھ جوڑیا

اپنی نوجوان نسل کو فیشن دے سمندر بچ غرق ہوندیاں دکھ کا غمگین صاحب نہائت غمگین حالت بچ انہاں تے طنز دیاں تیراں دی بارش کر دیاں ہوئیاں ہک نظم بچ لکھدے ہین۔

کدواں نالوں شکل بنائی
رناں والا بھیس وا یارو
فیشن فیشن ہرجائی مچیا
کیتا مفلس دیش دا یارو

ہک ہور نظم ''آیا ساون گئی بہار'' بچ لکھدے ہین:

مچھر آوے پُوں پوں کردا
تھپڑ ماریوں وی نہیہ ڈردا
ڈنگ مارے بے شمار
آیا ساون گئی بہار

میر عالم منصور وی کرناہ دے رہن والے ہین۔ پہاڑی زبان دی شاعری کو اِنہاں دی شمولیت نال باہداتہ حوصلہ ہی نہ بلکہ تقویت وی ملی۔ منصور صاحب کو غزل دے نال نال مزاحیہ نظماں ترتیب دتے بچ کمال حاصل ہے، اِندیاں مزاحیہ نظماں بظاہر رسمی ہور روایتی موضوعات کو چھیڑ دیاں ہین لیکن اُسدا

ایہہ پیارا شاعر مناظر تھیں گزر کا روحِ حسن تکر پہچ گیندا ہے۔ اوہ ماضی دیاں یاداں کو جہڑیاں رومانی وی ہین ہور تاریخی وی اِس طراں قاری دے سامنے پیش کردا کہ قاری اِنہاں بچ کھوکا تہہ در تہہ ہِک نویں دنیا دی سیل کرن پے گیندا ہے۔ منصور ہوراں پہاڑی زبان و ادب کو بچ ساریاں لا ثانی مزاحیہ نظماں، دتیاں جیہڑیاں بے حد مشہور ہوئیاں، اپنی اِک نظم ''نشہ'' بچ لکھدے ہین:

نشے دی اَج کل پئی وبا — دِکھ بدکھی دیندے تھاء
سب تھیں مہنگا اِسدا بھاء — خالی رہیا نہ کوئی پھراء
نشہ کرے ذلیل و خوار
نشیو بچ کا رہیو یار

جد نسواری ڈبی کھولے — کرو نشہ بچ جُلوس بولے
چوہنڈی پہر ہتھا بچ تولے — فِر براچھاں دے بچ ڈوہلے
ساعت بعد تھکے ٹرچ کار
نشہ کرے ذلیل و خوار

حُقہ نشوئی سوٹا لاوے — پھیپھڑا اپنا ساڑ مکاوے
نیندروی اُستھیں نس جاوے — دم ساہ پھوکی آن ستاوے
کھنگدیاں کالا تھکے کھنگار
نشہ کرے ذلیل و خوار

منصور ہوراں دی ہِک ہور نظم ''انصاف'' دا نمونہ پیش کر رہیا ہاں:

پہلیاں عرضی جہڑا لِکھاوے — لِکھنا سو تھیں کہٹ نہ آوے
پِچھوں ٹکٹ جد اوہ لاوے — ہِک روپے تھیں دس بناوئے

پیسے دیندیاں چڑھدا تاپ
اَج کل مہنگا مچ انصاف

واری جد وکیل دی آوے　　اوہ وی بکھ احسان جتاوے
پیسے لُٹ تاریخ بناون　　کیس جریاں نال بدھاون
سچ کو چھوٹھ بناون آپ
اَج کل مہنگا مچ انصاف

ڈِٹھے مچ میں کیساں والے　　جِتدے نِکل گئے دیوالے
اتھا کئی لنگھ گیندے سال　　ڈِٹھی جچاں دی کمال
بِک گئی باڑی نالے کاپ
اَج کل مہنگا مچ اِنصاف

نذیر حسین اِنسؔ ہوریں مینڈھر، پونچھ دی ذرخیز تھرتی دے رہن والے ہین، اپنی شاعری کو طنز و مزاح دی پوری پوشاک لوال کے اِنسؔ ہوریں اِس ذمہ واری کو بڑی خوبی نال اگا بدھا رہے ہین۔ اِنس سماج دیاں نھوراں کو بڑی بیدردی نال چیردے ہین تہ فراندروں سارا کھوٹ کڈھ کے اُس تے ملہم وی لاندے ہین۔ اندیاں نظماں دے مزاحیہ کِردار اُچی انسانیت تہ اہمیت دے حامل ہین۔ اوہ کردار بولدے چالدے وسدے ہین۔ اوہ سماج دیاں برائیاں کو دور کرن بچ انتہائی موثر ثابت ہور ہے ہیں۔ ''گدڑنی بلاسٹنگ''، ''ملائی ناچور''، ''کُتے نی مالش'' تہ نسوار اُنہاں دیاں بہترین مزاحیہ نظماں ہین۔

نظم ''ملائی ناچور'' بچ اِنسؔ ہوریں لکھدے ہین:

کھرے نی مدین آکھے مڑے کے کراں

دودھ کُجھ سُکی گیا ہاے میں مراں

بوہٹی آکھے خصماں کی ٹھنگ کوئی لوڑوہاں

تاں تُساں کی جنامناں چوراج پوڑوہاں

عبدالحمید ماگرے پہاڑی ادب نچ آزاد نظم دے مشہور و معروف شاعر منے جُلدے ہین۔ انہاں اپنیاں آزاد نظماں کو ڈوہنگے تہ ترکھے طنز نال ہر چیز تے حاوی کردتا دا اہے۔ ماگرے ہوریں اپنی نظماں اندر اپنے ہر دور دے نال نال چلدے ہین ہور نویاں تبدیلیاں تہ تقاضیاں دی نشو ونما حاصل کردے ہین۔ ابتداء نچ اگرچہ حسن و عشق لب ورخسار تہ جام و مینا نال ٹکر دے رہے مگر ایہہ ملاقات انہاں زیادہ دیر تک قائم نہ رکھی بلکہ اُنہاں ہکدم اپنے عہد دے فنی ہور سماجی شعور کو اپنی شاعری دی پوشاک بنایا۔ ''پٹی''، پھلاں دی ٹوکری'' ''بے پرواہ پکھیروں، ہور ''کانے'' وغیرہ اِنہاں دیاں مشہور آزاد نظماں ہین۔ نظم ''کانے'' نچ رقمطراز ہین:

کوئی اکھیاں والے کانے کوئی اکھیاں دے کانے

مُچ اکھیاں والے کانے تھوڑے اکھیاں دے کانے

کوئی لوئی دے کانے کوئی دِلے دے کانے

سارے کانے چنگے

پر راہ دے کانے مندے

پہاڑی ادب و ثقافت کو اس گل دی معراج حاصل ہے کہ اُسدے شعراء ہور اُندا کلام لاثانی ہے۔ حسن و عشق، معرفت و تصوف ہور طنز و مزاح

دے ایہہ مینار ہمیشہ بلند رہے ہین۔ اُندا تخلیقی شعور کدے وی جامد نہیہ ہوئیا۔ بلکہ ہر دور بچ نشونما حاصل کردا رہیا۔ اوہ حسن و عشق دے وی تارو رہے ہور ازلی وابدی زندگی دی گہرائی کووی دِکھدے ہور اُس اندر ڈبکیاں ماردے رہے۔ ایہہ گل وی فخر دے قابل ہے کہ پہاڑی شعراء ءسُن اپنی غربت بچ رہ کا بغیر کسے معاوضے دے وی اپنے ادب وزبان دی خدمت کیتی ہور سستی شہرت تھیں ہمیشہ دور نسدے رہے۔

میں آخیر تے قاری حضرات کوایہہ پیغام ضرور دیساں کہ اس مقالے دی تیاری بچ میں جھڑیاں کتاباں دا مطالعہ کیتا اُندے مطابق میں اپنے شعراء کرام دا کلام اِس بچ درج کیتا۔ ہوسکدا ہے کہ مزاحیہ شاعری دی نسبت نال کِسے شاعر دا کلام ماہڑی نظر تھیں نہ گُزریا ہوے تہ اُسدی ناراضگی ماہڑی ذات واسطے قابل قبول نہ ہوسی تاہم فِر وی اگر کِسے ہچھے شاعر دا کلام اِس مضمون بچ درج نہیہ ہویا یا اُسدی ذات تے تبصرہ درج نہیہ ہویا تہ میں معافی چاہنداں۔

پہاڑی شاعری بچ برتیاں جان والیاں صِنفاں

شاعری دی تعریف کرنا نہایت ہی مشکل کم ہے مگر مختصراً ایہہ آکھنا جائز ہے کہ انسانی جذبات کو موثر طور بیان کرن دا دوّاناں شاعری ہے۔ ہور ایہہ آکھنا وی جائز ہوسی کہ موزون کلام داناں شعر ہے۔ جذبات نگاری تہ تخیل شاعری دے اہم اجزاء ہین۔ شاعر دے احساسات نہایت ہی نازک ہوندے ہین۔ اوہ جس وقت کسی جذبے تھیں متاثر ہوندا ہے تہ اپنے جذبے کو الفاظ دے ذریعے ادا کر کے ایہہ چاہندا ہے کہ سامعین وی اس جذبے تھیں متاثر ہون۔ اسی وجہ نال کسی نظم کو سُن کا سامعین دیاں دلاں بچ وی شاعر دی طراں محبت، نفرت، خوشی، غم، حسرت، حیرت، تعجب تہ ہمدردی دے جذبات پیدا ہوندے ہین۔

تخیل دے دائرے بچ آ کا شاعر صرف اُنہاں ہی چیزاں دا بیان نہیہ کردا جہڑیاں اوہ حواس خمسہ دے ذریعے محسوس کردا ہے بلکہ اوہ اپنی قوت متخیلہ

تھیں کم کہن کا غیر موجود چیزاں کو وی اسدیاں نظراں دے سامنے پیش کردا ہے۔ شاعر دیاں شعراں بچ لفظاں دی موزونیت ہور اسدے بیان دی جدت اُسدی شاعری کو چار چن لائے نیہہ اڑدی۔

شاعری بچ عروض دا تصور:

شعر دے وزن بچ گُرے غلطی ہو جُلدی ہے۔ جس دے کر کا چند قاعدے مقرر کیتے گئے دے ہین۔ جن دی وجہ نال شعر دا موزون یا غیر موزون ہونے دا پتہ چلدا ہے۔ انہاں قاعدیاں داناں فن عروض ہے انہاں قاعدیاں دا بنان والا عرب دا ہک عالم خلیل احمد ابن مکی ہے۔ کسے وی شعر واسطے سب توں پہلیاں وزن دی ضرورت ہوندی ہے۔ وزن دواں کلمیاں دی حرکات وسکنات برابر ہون دا دُوّاناں ہے۔ جس وزن تے شعر لکھیا جُلدا ہے۔ اُس وزن کو اصطلاح بچ بحر آکھیا جُلدا ہے ہور جنہاں اجزاء نال بحر بنائی جُلدی ہے۔ اس کو ارکان آکھدے ہین۔ ہر جزدے رُکن تہ پہلے مصرے دے پہلے رکن کو ''صدر'' ہور آخری رُکن کو عروض تہ درمیانی رکناں کو ''خشو'' آکھدے ہین اسی طراں پہلے رُکن کو ابتداء آخری رکن کو ''عجز'' تہ درمیانی رکناں کو ''خشو'' آکھدے ہین۔

	خشو		خشو
صدر	عروض	ابتداء	عجز
	مصرعہ اوّل		مصرعہ دوم

ماہر عروض سُن انہاں ہی رُکناں تھیں ١٩ بحراں بنائیاں دیاں ہین۔ جنہاں بچوں ست مفرد یعنی ہک رُکنی بحراں ہین۔ تہ انہاں بچوں باراں بحراں دو رُکنی ہین۔ ہک رُکن ہور دو رُکن دے تکرار تھیں جھڑیاں بحراں کنی کنی بنیاں

اُندے ناں اسطراں ہین:

۱. یک رُکنی یعنی مفرد ست بحراں: متقارب، متدارک، رجز، ہزج، رمل، کامل، وافر۔

۲. دو رکنی بالاں بحراں: طویل، مدید، بسیط، مضارع، متقضب، مجتث، منسرح، جدید، سریع، قریب، خفیف تہ مشاکل ہین۔

یک رُکنی بحراں دا نقشہ

نمبر شمار	نام بحر	وزن بحر	کیفیت
۱.	متقارب مثمن سالم	فعولن فعولن فعولن فعولن فعولن فعولن فعولعن فعولن	جس مصرعے بچ چار رُکن ہون اوہ فعولن سالم ہے پہاڑی دی بحر ہے۔
۲	متدارک سالم	فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن	رُکن سالم ہے پہاڑی بحر ہے
۳.	رجز مثمن سالم	مستعفلن مستعفلن مستعفلن مستعفلن مستعفلن مستعفلن مستعفلن مستعفلن	چار وار وزن پہلے مصرعے بچ تہ چار وار وزن دوئے مصرعے بچ۔
۴	ہزج مثمن سالم	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن	مکمل پہاڑی بحر ہے

۵ رمل مثمن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن ہر مصرعے بچ چار چار رُکن
سالم فاعلاتن ہون۔
فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن
فاعلاتن

۶. کامل مثمن متفاعلن متفاعلن متفاعلن بحر پہاڑی ہوسکدی ہے
سالم متفاعلن متفاعلن متفاعلن
متفاعلن متفاعلن

۷. وافر مثمن مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن اس بچ عین مکسور تہ لازم
سالم مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن مفتوح ہے ایہہ بحر عربی
مفاعلتن مفاعلتن واسطے مخصوص ہے۔

دورُکنی باراں بحراں دا نقشہ

نمبر شمار	نام بحر	وزن بحر	کیفیت
ا.	طویل مثمن سالم	فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن	مختصر عرب
۲.	مدید مثمن سالم	فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن	مختصر عرب
۳.	بسیط مثمن سالم	فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن	مختصر عرب

۴. مضارع مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن ایہہ بحر اردو تہ پہاڑی بچ
مثمن سالم فاعلاتن سالم مستعمل نہیہ ہوندی
مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن
فاعلاتن

۵. مقتضب مفعولات مستفعلن مفعولات ایہہ بحر وی سالم نہیہ
مثمن سالم مستفعلن ہوندی ہے۔
مفعولات مستفعلن مفعولات
مستفعلن

۶. مجتث مثمن مستفعلن فاعلاتن مستفعلن سالم ایہہ وی نہیہ ہوندی
سالم فاعلاتن
مستفعلن فاعلاتن مستفعلن
فاعلاتن

۷. منسرح مستفعلن مفعولات مستفعلن ایہہ بحر وی اُردو تہ پہاڑی
مثمن سالم مفعولات بچ سالم نہیہ ایندی
مستفعلن مفعولات مستفعلن
مفعولات

8. جدید مسدس فاعلاتن فاعلاتن مستفعلن مختصر عجم
سالم فاعلاتن فاعلاتن مستفعلن

9. سریع مستفعلن مستفعلن مفعولات مختصر عجم
مسدس سالم مستفعلن مستفعلن مفعولات

۱۰. قریب مفاعیلن مفاعیلن فاعلاتن مختصر عجم

مسدس سالم مفاعیلن مفاعیلن فاعلاتن

۱۱. خفیف فاعلاتن متفعلن فاعلاتن مختصر عجم

مسدس سالم فاعلاتن متفعلن فاعلاتن

۱۲. مشاکل فاعلاتن مفاعیلن مفاعیلن مختصر عجم

مسدس سالم فاعلاتن مفاعیلن مفاعیلن

عام طور تہ اسدیاں ادبیاں سن شعر دی تقسیم بحر، وزن، قافیہ، ہور ردیف وغیرہ دے لحاظ نال کیتی دی ہے۔ اس واسطے انہاں اُنی 19 بحراں دے مطابق شاعری دیاں صرف 19 ہی صنفاں پیدا کیتیاں گیاں دیاں ہین۔ اَسدے پہاڑی ادب یا اُسدی پہاڑی شاعری کو اس گل دا فخر حاصل ہے جے تقریباً ماسوائے چند اک بحراں دے انہاں ساریاں صنفاں تہ اُسدیاں شاعراں سن قلم آزمائی کیتی دی ہے۔ اِتھامیں انہاں صنفاں کو ہک ہک کر کے اپنی زبان دیاں شعراں دی مثال دے کا پیش کرنا مناسب سمجھداں۔

غزل:

غزل اصطلاح بچ اُس نظم داناں ہے جس بچ عشق ہور محبت حسن و جمال، یاس و اُمید تہ خوشی غمی جئے تخیل ذہن بچ رکھ کے پہاڑی بچ کوئی نظم لکھی جُلے۔ پہاڑی زبان کو اس صنف بچ کمال حاصل ہے۔ اسدے پہاڑی دے مچ سارے شاعر اس صنف بچ قلم آزمائی کر دے ہین۔ جھہاں بچوں انہاں شاعراں دے نال قابل ذکر ہین:

رشید قمر، نثار راہی، صابر مرزا، جہانگیر عالم، کے ڈی مینی، یوسف نسیم لاروی، عزیز دچھنوی، رشید غمگین، نذیر حسین انس، محمد شفیع صابر، ٹھاکر کشمیر سنگھ، کریم اللہ قریشی، غلام ربانی اعوان، ڈاکٹر مرزا فاروق انوار، عبد العزیز ندیم، حسام الدین بیتاب، اقبال راجوروی، محمد عظیم خان، محمد سرور ریحان، خورشید کرمانی، گرشرن سنگھ گلشن، پرویز مانوس، پرویز ملک، امتیاز نسیم ہاشمی۔

زمینِ غزل:

غزل دی زمین تھیں مراد ردیف، قافیہ، تہ بحر ہے۔ اگر پہلا ردیف تہ قافیہ دوئی بحر بچ استعمال ہو جُلے تہ غزل دی زمین وی بدل جُلدی ہے نثار راہی صاحب اپنی اِک غزل بچ غزل دی زمی کو سہری کر کے لکھدے ہین جے:

امانت بیگانی اُٹھا بلیں بلیں
قرضہ کسے نا چُکا بلیں بلیں
میں اپنا قصہ لِکھاں پتراں پر
تو اپنی کہانی سنا بلیں بلیں

ایہہ غزل بحر رمل تے لکھی گئی ہے۔ اس بچ ردیف بلیں بلیں ہور قافیہ اُٹھا۔ چکا، سنا وغیرہ دے نال غزل دی زمی یا شکل سہری ہو گی دی ہے۔

قصیدہ:

قصیدہ عربی لفظ قصد تھیں ہے۔ جس دے معنی ارادے دے ہین۔ کیانکہ قصیدہ لکھدیاں شاعر دا ارادہ ممدوح وی تعریف کرنے دا ہوندا ہے۔ اصطلاح بچ قصیدہ اس صنف کو آکھیا جلدا ہے جس بچ کسی دی برائی یا اچھائی بیان کیتی جُلے۔ اسدی پہاڑی شاعری بچ کرناہ دے اک عظیم شاعر مرحوم عبد

العزیز خانصاحب ہوراں دے قصیدے قابل ذکر ہین۔

قطعہ:

قطع اصطلاح بچ اُس نظم کوآ کھدے ہین جسدے آخری مصرعے ہم قافیہ ہون۔اس بچ کم تھیں کم دوشعر ہوندے ہین لیکن زیادہ دی کوئی حدنہیہ ہے

پہاڑی شاعری بچ کریم اللہ قریشی دااِک قطعہ نمونے دے طور پیش کرداہاں

پُھلایا تہ مُچ پر پُھلائے نہ گچھے
لگا زخم ڈوہنگا چھپائے نہ گچھے
اُٹھی لنگھ ڈاہڈی لگا داغ متھے
مٹایا تہ مُچ پر مُٹائے نہ گچھے

مثنوی:

مثنوی لفظ مثنیٰ تھیں ہے جسدے معنی دودو دے ہین۔ اصطلاح بچ مثنوی اُس نظم کوآ کھدے ہین جسدے ہر شعر دے دوئی مصرعے ہم قافیہ ہون۔ اسدا ہر شعر قافیے دے لحاظ نال دوّئے شعر تھیں کنی ہوندا ہے لیکن اسدا مضمون سلسلہ وار ہوندا ہے۔ پہاڑی شاعری بچ سیف الملوک تہ گلزار یوسفؑ مثنویاں مشہور ہین۔ پہاڑی دا ہر ادیب انہاں تھیں قریبی واقف ہے کیانکہ ایہہ مثنویاں پہاڑی ادب دا ہک خزانہ تہ پہاڑی بولن والیاں دے دلاں دی اِک پکار ہین۔

رُباعی:

عربی بچ ربع چار کوآ کھدے ہین۔ جس وجہ نال چار مصرعیاں والی نظم

کو رباعی آکھیا جُلدا اے۔ پہاڑی بچ فِدا آراجوروی دی ہِک رباعی بطور نمونہ پیش ہے۔

اُٹھو کُجھ زندگی کرنے نی سوچاں
نویں ویلے نی گل کرنے نی سوچاں
جے نہ سوچاں تہ نہ سوچی سکاں تاں
کُدے باعزتاں مرنے نی سوچاں

مرثیہ:

مرثیہ اوہ صنف نظم ہے جس بچ کسی مردہ شخص دی تعریف کر کے اُسدی شخصیت کو زندہ رکھیا جُلے۔ پہاڑی شاعری بچ زینت فردوس زینت ہوراں دے اِک مرثیے دے کُجھ شعراں دا نمونہ ایہہ ہے۔

صدقے پیارے محمدؐ دے پیارے حسینؑ
چھولی محمدؐ دی نورانی پلے حسینؑ
بسم اللہ بسم اللہ نواسہ محمدؐ نا اچھیا
معصوم چہرہ سادہ اَدا اچھے حسینؑ

مثلث:

مثلث دے لغوی معنیٰ تکونیہ دے ہین۔ اصطلاح بچ اس نظم کو آکھیا جُلدا اے جِسدے ترے مصرعے ہون۔ پہلیاں دواں مصرعیاں دا ہم قافیہ ہونا ضروری ہے۔ پہاڑی ادب بچ اس دی نسبت اسیں ہر گیت کو مثلث آکھدے ہاں نمونہ کریم اللہ قریشی دا اک گیت:

ٹھولا دے کیتے میں کیتیاں تیاریاں

آوے ماہڑا ٹھول دور ہوُن بیزاریاں
کریں کیّاں نِت توں مخول کاگا

مربع:

مربع دے لغوی معنی چکور دے ہین اصطلاح بچ اُس نظم کوآ کھدے ہین جسدے چار مصرعے ہون پر چار ہی ہم قافیہ ہون۔ پہاڑی بچ ٹھاکر کشمیر سنگھ دی نظم ''دونمبر دی جھڑے کرن کمائی'' دا نمونہ پیش ہے۔

کُجھ کرن سمگلنگ کجھ جنگل کپن
سیمنٹ دی جگہ نِری ریت تھپن
غریباں مجبوراں دے پیسے اوہ رکھن
جے منگن مزدوری نہ اکھیاں اوہ دسن

مخمس:

خمس عربی بچ پنج کوآ کھدے ہین اس مناسبت نال پنج مصرعیاں والی نظم کومخمس آکھدے ہین۔ پہاڑی بچ عاشق لطیف آبادی دی نظم ''تمنا''، نظم مخمس ہے۔نمونہ:

نہیہ مکو جاہ و حشم دی ضرورت نہ اصلحے دام و دِرم دی ضرورت
نہ مے دی نہ ہے جام جم دی ضرورت ہے ساقی دے چشم کرم دی ضرورت
خمارِ شراب فنا منگداہاں

مسدس:

عربی بچ مسدس چھ کوآ کھدے ہین۔ اِس بچ چھِ چھ مصرعیاں دا اِک بند ہوندا ہے۔آخری دو مصرعے ہم قافیہ ہوندے ہین۔ اساں دی پہاڑی

شاعری وچ شیخ آزاد احمد آزاد ہوراں دی نظم ''پرانے چمچے نویں پتیلے'' مسدس ہے، جسدا نمونہ ایہہ ہے۔

دُنیا وچ آکے ربّا تکی عجیب گل — اِک بیکسی دا عالم تہ بے بسی دے پل
محلاں وچ رہن والے ۔۔۔۔۔۔ رہے — پی کے شراب وِسکی مستی وچ سئے رہے

اِنصاف ہے نواں تہ حیلے نویں نویں
چمچے تہ اوہی پرانے پتیلے نویں نویں

مسبع، مثمن، تہ متسع:

مسبع ست مصرعیاں، مثمن اُٹھ مصرعیاں تہ متسع نو مصرعیاں والی نظماں کو آکھیا جُلدا اہے۔ اس وقت تک پہاڑی شاعری وچ ایہہ ترئے صنفاں ماہڑی نظر تھیں نہیہ گزریاں۔

ترکیب بند:

ترکیب بند اُس مسلسل نظم کو آکھدے ہین جِسدے کئی حصے ہون۔ پہاڑی وچ سی حرفیاں تہ قصہ ہیر رانجھا وغیرہ ترکیب بند ہی دی بندش وچ لکھے گئے ہین۔

ترجیع بند:

اِسدے لغوی معنی اِک ہی بند کو دوبارہ بیان کرن دے ہین۔ ترجیع بند تہ ترکیب بند وچ سب اشعار اِک ہی بحر تے لکھے گیندے ہین۔ پہاڑی شاعری وچ عزیز دچھنوی دی نظم ''لیکھ نصیباں دے'' ''ترجیع بند'' دی بحر تے لکھے گئی دی ہے۔

مستزاد:

پہاڑی شاعری بچ منیر احمد منہاس دی نظم ''تُس نہیہ آئے'' مستزاد نظم ہے۔نمونہ اسطراں ہے

چھپی گئے تارے

نہراں نے کنارے

دن کھلّیاں گزارے

تُس نہیہ آئے

معریٰ:

ایہہ مغربی طرز دی اِک نظم ہے جسکو انگریزی بچ ''بلینک ورس'' آکھدے ہین۔ ایہہ ساری نظم ہِک ہی بحر تے لِکھی جُلدی ہے اِسدے کسی وی شعر بچ قافیہ نہیہ ہوندا۔ پہاڑی بچ عبدالحمید ماگرے دیاں نظماں معریٰ ہین ہور اپنی مثال آپ ہین۔

سائینٹ:

ایہہ وی اک انگریزی نظم ہے۔ پہاڑی شاعری بچ اس قسم دی نظم صرف ہِک ہی نظراں تھیں گزری ہے۔ڈاکٹر مرزا فاروق انوار دی نظم ''آ وَ کھوج کراں'' نمونے دے طور پیش ہے

رِکیاں تھمے بگنے جھرنے

چپ ہوئی گئے سارے نغمے

غم نا ساز وی بجنا ہے

نرِگس نی اکھیاں بچ اتھروں

چھم چھم.........

پہاڑی شاعری بچ نظم دیاں انہاں موٹیاں قسماں دے علاوہ چند ہور صنفاں بااعتبار مضمون پہاڑی شاعری دے اندر باضابطہ موجود ہین۔ انہاں بچوں مناجات، سلام، سہرا، صوفیانہ وفلسفانہ نظماں دے علاوہ ظرافت، مزاح، ہزل تہ طنز جیاں نظماں وی موجودہ پہاڑی شاعری بچ اپنی ہک ہچھی خاصی شناخت رکھدیاں ہین۔ میں مقالے دے اس موڑ تے پہچ کے ایہہ محسوس کرر ہیاہاں کہ انہاں تمام تر نظماں کونمونے دے طور شاعراں دی شناخت نال پیش کر کے مقالہ اپنی حد تھیں ذرا طویل ہوجُلدا اے۔ جس احساس دے نال نظماں دے ناں دس کے مقالے کو اپنی آخری منزل تے کھڑن دی کوشش کر رہیاہاں۔ فروی مقالے کو حتمی شکل دیندیاں ماہڑے احساسات تہ جذبات ماہڑی قلم کو ایہہ لکھایو یہہ چھوڑ داجے گُرے پہاڑی ادیب تہ تحقیق کرن والے اس مقالے بچ ماہڑیاں غلطیاں دی نشاندہی کر کے ماہڑے اس ادبی تہ تحقیقی مقالے دی اصلاح کرن تہ میں اندے اس کم کو اپنے ادبی علم واسطے ہور پہاڑی قوم واسطے ہک احسان سمجھیوں نہ رہساں۔

”پہاڑی زبان بچ ہجا تہ ابجد“

اِک لسانی جائزہ

کِسے وی زبان کو سمجھنے تہ حاصل کرن واسطے سب توں پہلیاں اُس زبان دیاں ڈوہنگیاں رمزاں کو جاننا ضروری ہوندا ہے۔ کسے اک علاقے بچ بولی جانے والی ہر زبان دا رشتہ دوئی زبان نال سانجھا ہوندا ہے۔ خاص کر فارسی، عربی، اردو تہ پہاڑی جیاں زباناں دے حرف، الفاظ، ہجا تہ ابجد بالکل اسطراں دے رشتے دی لڑی بچ پروئے دے ہین جس طراں کسے قوم دا شجرۂ نسب کسے بوّئے دی تانی نالوں جڑیا دا ہوندا ہے۔ کِیاّ نکہ ادب دا انمول خزانہ فارسی، عربی تہ ہندی دیاں منزلاں طے کر کا اُردو ہور پہاڑی دی شکل بچ اساں کول پُہچیا دا ہے۔ پہاڑی زبان دے رسم الخط دیاں تقاضیاں کو پورا کردیاں ہویاں اساں کو فارسی عربی تہ اُردو دا مشکور ہونا اس واسطے وی ضروری ہے کہ

انہاں زباناں دے حرف، الفاظ ہجا تہ ابجد ہی نال اسدی زبان دا رسم الخط پروان چڑھیا دا ہے۔

ہجا تہ ابجد انہاں ساریاں زباناں دی شاخ ہین۔ ادب دی دنیا بچ ہجا تہ ابجد دا علم ہک ڈوہنگے سمندر دی طراں ہے۔ کسی علم کو سمجھنے واسطے کسی وی زبان دے بولنے یا جاننے والے دا سکھنا ضروری ہے۔ جسطراں ہر زبان اک بوٹے دی مانند ہے جس دی، کھنڈری دیاں ڈاہلیاں اُسدی شان ہوندیاں ہور ہر ڈالی اُس بوٹے دی زینت بچ اپنا اِک علیحدہ مقام رکھدی ہے۔ اِسی طراں پہاڑی زبان بچ ہجا تہ ابجد دا اک اپنا مقام ہے۔

علم ھجا:

علم ہجا اوہ علم ہے، جس بچ حرفاں دا بیان ہووے۔ ہور ہجا ہی دی وجہ نال حرفاں دے صحیح تلفظ دا پتہ چلدا ہے۔ صاف تہ سادہ اوزان کو لکھنے دا دواناں حرف ہے۔ ہجا بچ حرفاں دی آواز تہ اُندی حرکات تھیں بحث کیتی جلدی ہے۔ حروف تہجی یا ہجا دے معنے جوڑنے دے ہین۔ اَسدی پہاڑی زبان بچ ۳۵ حرف ہین جہڑے حرفِ ہجا آکھالدے ہین۔ اوہ بالترتیب اسطراں نال ہین:

اب پ ت ٹ ث ج چ ح خ د ڈ ر ڑ ز ژ س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ک گ ل م ن و ھ ی ے۔

چونکہ میں پہلیاں ہی عرض کیتی دی ہے کہ اسدی پہاڑی زبان فارسی، عربی اردو تہ ہندی تھیں مل کے بنی دی ہے۔ لہٰذا انہاں ساریاں زباناں دے حرف اِس بچ موجود ہین۔ جندی تفصیل اسطراں ہے

خالص عربی حرف ایہہ ہین:۔ث ح ذ ص ض ط ظ ع غ۔

خالص فارسی حرف ایہہ ہین:۔پ چ گ ژ

خالص ہندی حرف ایہہ ہین:۔ٹ ڑ ڈ۔

خالص اردو حرف ایہہ ہین:۔ا ب ت س ش ل م ن

اِتھا کسی زبان دے خالص حرف دسن دا ماہڑا مقصد ایہہ ہے کہ اگر انہاں بچوں کوئی حرف اسدی زبان دے کسی تلفظ بچ ایسی تہ اوہ لفظ بلاشبہ اُسی زبان دا ہوسی جسدا اوہ حرف ہویا۔ مثلاً اگر ٹ ڑ ڈ ہندی حرف ہین اُسدی زبان بچ بولے جان والے الفاظ ٹاٹ۔ ڈریا تاڑ وغیرہ ہندی تھیں منتقل ہوکا اس زبان بچ پُہچے دے ہین۔ اسی طراں ثبوت۔ علم۔ صبر تہ ضرور وغیرہ اسدی زبان بچ بولے جان والے الفاظ عربی دے ہین ہور انسان، سازش تہ لاجواب وغیرہ اُردو دے الفاظ اسدی زبان بچ بولے جان والے ہین۔

کوئی وی شخص اس گل تھیں انکار نیہہ کرسکدا کہ پہاڑی زبان ویلے دی نذر ہوکے آثار قدیمہ دا اک نمونہ بن گئی دی آسی۔ لیکن پہاڑی لکھاریاں دیاں کوششاں نال اس زبان سن اک وار فر اکڑ یسا پہر کے اٹھنا شروع کیتا۔ ہوسکدا ہے کہ ایہہ زبان اپنے دور عروج بچ کسی دؤے رسم الخط دے ذریعے کوئی دُوا ہجا رکھدی ہوئے۔ لیکن دورِ حاضر بچ اس زبان دے مکمل رشتے اِسدیاں نزدیکی زباناں نال ملدے ہین۔ اس واسطے اس زبان دا ہجا وی انہاں نال سانجھا ہے۔

اَبجد:۔ حرفاں دے مجموعے کو ابجد آکھدے ہین۔ ابجد دا لفظ ابتدائی حرفاں اب ج د تھیں بنیا دا ہے۔ حرفاں دے عدد ابجد بچ مقرر کیتے گئے دے

ہین ۔جنہاں تھیں تاریخ دسے دا کم کہدا جُلدا اہے۔لغت نچ تاریخ دے معنی کس وقت دے دسے دے ہین مگر شاعراں دی اصطلاح نچ تاریخ اُسکو آکھدے ہین جِسدے ذریعے کسی واقعے دا وقت یا کسی عمارت دی تعمیر دا زمانہ حرفاں دے اعداد تھیں ظاہر کیتا جُلے۔حرفاں دے اعداد اِس طراں مقرر کیتے گئے دے ہین:۔

نقشہ اعداد حروفِ ابجد

ا ۱	ب ۲	ج ۳	د ۴	ھ ۵	و ۶	ز ۷
ح ۸	ط ۹	ی ۱۰	ک ۲۰	ل ۳۰	م ۴۰	ن ۵۰
س ۶۰	ع ۷۰	ف ۸۰	ص ۹۰	ق ۱۰۰	ر ۲۰۰	ش ۳۰۰
ت ۴۰۰	ث ۵۰۰	خ ۶۰۰	ذ ۷۰۰	ض ۸۰۰	ظ ۹۰۰	غ ۱۰۰۰

انہاں حرفاں توں علاوہ پہاڑی زبان نچ ہور حرف ایندے ہین جیاں:۔

پ:۔ایہہ دو عدد یعنی ’’ب‘‘ دے برابر رکھیا جُلدا اہے

ٹ:۔ایہہ چار سو عدد یعنی ’’ت‘‘ دے برابر رکھیا جُلدا اہے

چ:۔ ایہہ ترے عدد یعنی ''ج'' دے برابر رکھیا جُلدا اے

ڈ:۔ ایہہ چار عدد یعنی ''د'' دے برابر رکھیا جُلدا اے

ڑ:۔ ایہہ دوسو عدد ''ر'' دے برابر رکھیا جُلدا اے

گ:۔ ایہہ بیہہ (۲۰) عدد ''ک'' دے برابر رکھیا جُلدا اے

اَبجد دے علم نال تاریخ دسے دے دو طریقے رائج کیتے گئے دے ہین۔ (ا) صوری (۲) معنوی۔

صوری:۔ یعنی لفظاں وچ ہی سن ہجری دے اعداد لکھنا۔ جیاں ع۔ تیراں سو چوبی اسی، ہجری دی سن

معنوی:۔ یعنی ٹیبل دے مطابق حرفاں دے اعداد تھیں تاریخ کڈھی جلے۔

جیاں اردو شاعر مومنؔ سُن اک شعر وچ شاہ عبدالعزیز دی تاریخ وفات دسی دی ہے۔

دست بیدادِ جل سے بے سروپا ہوگئے
فقر و دیں، فضل و ہنر، لطف و کرم علم و عمل

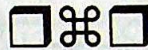
اس شعر دے دوئے مصرعے وچ ہر لفظ دا درمیانی حرف کہن کے اُسدے عدد جمع کر کے تاریخ وفات نکل جلدی ہے۔ جیاں

الفاظ	درمیانہ حرف	اعداد
فقر	ق	۱۰۰
دین	ی	۱۰
فضل	ض	۸۰۰

ہُنر	ن	۵۰
لطف	ط	۹
کرم	ر	۲۰۰
علم	ل	۳۰
ہور علم	م	۴۰

تاریخ وفات جمع کر کے = ۱۲۳۹ھ ہوئی

اس مضمون دے آخیر بچ میں پہاڑی لکھاریاں، ادیباں تہ تحقیق کرن والیاں تھیں ایہہ عرض کیتوں نہ رہساں کہ لسانی جائزے دے ماہڑے اس مضمون بچ اگر کسی چیز دی کمی رہی دی ہے جھڑی ماہڑی تحقیق بچ نہ آسکی اسکو پورا کر کے اپنی زبان نال انصاف کرن۔ کیاً نکہ لسانیات اک ہجا مضمون ہے جس دے متعلق کوئی تحقیق حرفِ آخر نہیہ ہوسکدی۔

ڈاکٹر صابر مرزا دی پہاڑی شاعری

ہک تحقیقی مطالعہ

لفظ شاعری تے غور کردیاں ہی انسان دے ذہن بچ اس گل دا کھمن کہیر شروع ہوجلدا ہے کہ شعر کس کو آکھدے ہین؟ اِس سوال دے مختلف جواب مختلف زاویاں نال ذہن دیاں پوشیدہ گٹھاں تھیں سِر چھندے نظر ایندے ہین۔ ہور انہاں ساریاں جواباں دا ما حصل ایہہ نظر ایندا ہے کہ شعر ہک حساس آدمی دے اہجے احساسات دا اظہار ہے جیہڑے اُس کو روزمرہ زندگی بچ ہون والے واقعات، حالات، حادثات، تصورات، مشاہدات، تجربات ہور لمحہ بہ لمحہ تغیرات تھیں گزر کے ذہن تہ قلب تے ہک مخصوص نقش چھوڑ جلدے ہین۔

لیکن اِسدا ہک ہور پہلو ایہہ ہے کہ فطری صلاحیت دے باوجود ہک

شاعر کو ہک خیال، ہک جذبے، ہک تجربے، ہک مشاہدے، ہک احساس کو شاعری دے خوبصورت پلے لوالدیاں تخلیقی مرحلیاں تھیں گزردیاں کئی منزلاں دا سفر طے کرنا پیندا اے۔ تاں گچھ کے ہک مخصوص خیال واسطے اُسدے مطابق زبان، محاورے، ترکیباں ہور فر وزن، بحر، ردیف وقافیہ جیئی صورتِ حال تھیں گزر کے اک احساس تہ جذبہ ہور دل دی تڑف تہ گہرائی کو دوئے انسان دے دل بچ لہاڑنا ہوندا اے۔

جس ویلے شاعر کسی تصور یا تخیل کو شعر دے قالب بچ فٹ کر کے بہندا ہے تہ اوہ اپنی شخصیت، نال ہک نویں کردار کو بلند کردا ہے۔ اوہ ہک وجود کو محض تخیل دی تجسیم واسطے مختص کر چھوڑدا ہے ہور اوہ کردار اس تجسیم واسطے خام تہ کچا مال فراہم کیتے دی فکر بچ لگ گیندا ہے۔ چنانچہ بحر و وزن، قافیہ وردیف، لفظیاتی ترتیب ہور آہنگ وہیئت اِس انداز بچ فراہم کیئے جلدے ہین کہ اوہ شعر تیرِ دی صورت اختیار کر کے قاری حضرات دے کلیجے سلن پے گیندا ہے۔ ڈاکٹر صابر مرزا خود اپنے ہک مقالے بچ شاعری دی تعریف کردیاں لکھدے ہین کہ۔

''شاعری ہک ادب نی اہجی نازک ڈالی ہے جس نے جمال تہ حسن نیاں لاٹاں سنگ ذہناں بچ تازگی تہ دِلاں کی سرور میسر ہونا ہے۔ اِس نے مختلف اصناف تہ مختلف رنگ خوشبوواں نال پھرے ہوئے ہین۔ اِسی بچ تاولی، اِسنا اثر تر کھا تہ اِسنی کشش ڈوہنگی نالے گوہڑی ہے۔''

عبدالرشید قریشی صاحب ہوراں دے بقول......

''اظہار غم، اظہار مسرت ہور اظہار تعجب وحیرانگی دے وقت

انسان دی زبان بے ساختگی دا مظاہرہ کردی ہے۔ ایسے موقعیاں
تے الفاظ دا ترتیب نال پرونا ہور زیادہ توں زیادہ خیالات کو مختصر
الفاظ بچ ادا کرنے دا ڈوّاناں شاعری ہے۔''

جناب نثار راہی صاحب اپنے ہک تحقیقی مقالے اندر شاعری دے
وجود دا خاکہ پیش کردیاں لکھدے ہین:

''جس طراں غیر معمولی طور پر حساس قسم نے آلے ہزاراں میل
نی دوری ور ہون والے زلزلے نے چھٹکے ریکارڈ کر لینے ہین۔ اسی
طراں فنکار تہ قلمکار پرسکون فضا بچ ہیجان یا عام حالات بچ پرورش
پان والے غیر معمولی میلان تک لینے ہین۔ فرایہہ حساس انسان
لوکاں نی ذہنی تنظیم بچ اپنا شعوری تہ غیر شعوری رول نبھانے رہنے
ہین۔ اس واسطے شاعر نا پیغام سماج کی اِک حد توڑیں تعبیر و تفسیر بچ
مدد دینے والا ہونا ہے۔ فطرت تہ انسانی کشمش بچ لکھاری اِنسان
والے پاسے کھڑا ہے ہُن اگر اُسنی شاعری درست سِمت بچ ہوے
تہ اوہ اپنی نسل، اپنے سماج تہ اپنی قوم نی تربیت بچ Indirect
لگا ہویا ہے''۔

جناب ظفر اقبال خانصاحب ہوریں پہاڑی شاعری بارے ہک جگہ
لکھدے ہین:

''پہاڑی شاعری اُردو نی خوشہ چین ضرور ہے پر ماحول تہ مزاج
دے اعتبار تھیں اُسنا اپنا ہی رنگ نہیہ بلکہ آہنگ وی ہے۔ جس بچ
شعوری آگاہی تھیں زیادہ فطری بہاؤ نا ہتھ نظر آونا ہے۔ پہاڑی

شاعری نا محبوب بانکاوی ہے تہ ہٹا کٹاوی۔ اکھی نے پلکارے بچ پہاڑ تہ مدان ہور جنگل تہ بوٹے کجھ اونا ہے''۔

جناب فاروق انوار مرزا پہاڑی نے جانے پہچانے کہنہ مشق شاعر ہین۔ اوہ شاعری دے متعلق اپنے ہک مقالے بچ لکھدے ہین کہ:

''جدید پہاڑی شاعری نی عمر لگ بھگ دو دہائیاں اُپر محیط ہے تہ کسے زبان نی ترویج وترقی واسطے دو دہائیاں کجھ معنی نہیہ رکھنیاں۔ کیاں جے زباناں نے ارتقاء واسطے صدیاں درکار ہوندیاں ہین۔ اس تناظر بچ اگر تکیا جاوے تہ جدید پہاڑی شاعری حالیں بچپن نے مراحل تھیں گزر رہی ہے۔ تاہم ایہہ گل حوصلہ افزاء ہے جے اِس کمسنی نے باوجودوی ''ہونہار بروا کے ہوت چکنے چکنے پات'' نے مصداق پہاڑی شعری ادب سن اپنے اس مختصر سفر بچ وی کجھ اہم سنگ میل نصب کیتے ہین۔ جدید پہاڑی شاعری بڑی حد تک ریاستی کلچرل اکادمی نے پہاڑی شعبے نی کوششاں ہور حوصلہ افزائی نی مرہونِ منت ہے''۔

کسی وی فنکار دے فن یا شاعر دی شاعری دے سلسلے بچ بحث کردیاں اسیں اکثر مچ سارے مفروضے، روایات ہور مچ سارے بنے بنائے دے سانچیاں کو مدنظر رکھدے ہاں۔ ہور اپنی سہل پسندی دی بناء تے فنکار دے فن کو اُنہاں نال ناپے دی کوشش کردے ہاں۔ جِسدا نتیجہ عموماً ایہہ ہوندا ہے کہ فنکار دی انفرادیت پورے طور تے اُبھر نہیہ سکدی۔ ہور اُسدیاں مچ ساریاں امتیازی خصوصیات جامد سانچیاں دی نذر ہو جُلدیاں ہین۔ اس گل دا شدت

نال احساس رکھدیاں ہوئیاں میں محسوس کر رہیا ہاں کہ جس شاعر دی شاعری تے بحث کرن دا کم ماہرے سپرد کیتا گیا دا[1] ہے اوہ پہاڑی زبان دا ہک معمولی شاعر نہیہ بلکہ پہاڑی شاعری دے ہک عظیم فنکار دی حیثیت رکھدا ہے ہوسکدا ہے کہ میں اپنی کسوٹی تے پرکھدیاں اُندی قدرت دا صحیح اندازہ نہ کرسکاں یا اپنے مخصوص سانچے بچ بہندیاں اُندی انفرادی یا اجتماعی شخصیت نال انصاف نہ کرسکاں۔ کیانکہ ذاتی طور اِنہاں نال صرف ہک واردی ملاقات ملکو اُندی شخصیت دا پورا اندازہ ہوروزن میسر نہیہ کرسکدی۔ بہر حال اُندی شاعری کودِل دی دوربین نال دِکھے توں بعد اُندی کھنڈری دی ادبی شخصیت کو کِسے حد تک کٹھا کردیاں میں اتنا ضرور آکھساں کہ:

''ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں سُن ہک ہچھے فن کار نالوں اپنے عہد دے معاشرتی تہ تہذیبی حالات ہور فکری، شعری ولسانی رجحانات تھیں اثر قبول کیتا دا ہے۔ اُنہاں ہر بڑے شاعر یا فنکار نالوں اپنی سوجھ بوجھ ہور اپنی فکری صلاحیتاں دا ثبوت اپنی شاعری بچ دتا دا ہے۔ ڈاکٹر صابر صاحب دی شاعری اس گل دی گواہی دیندی ہے کہ اوہ شاعری بچ الفاظ دی اہمیت ہور خارجی حسن کو تسلیم کر دے ہین لیکن اِسدے نال نال اوہ خیال ہور معنی دی قدر و قیمت دے وی قائل نظر ایندے ہین۔ شاعری بچ الفاظ دی بڑی قدر ہوندی ہے الفاظ کدے فرسودہ نہیہ ہوندے البتہ اِندا استعمال کمزور ہوسکدا ہے ایہہ تخلیق کار تے منحصر ہے کہ اوہ اپنے تخلیقی تجربے دے اظہار واسطے لفظ بچ موجود امکانی قوت کو کس طراں استعمال کردا ہے۔ ایہہ صرف ڈاکٹر صابر دا ہی کمال نہیہ بلکہ ہر چنگے شاعر

---

[1] ایہہ مقالہ کلچرل اکادمی دی طرفوں منعقدہ اک محفل مقالہ دے روان پڑھیا گیا ہے۔

شاعری نا محبوب بانکا وی ہے تہ ہٹا کٹا وی۔ اکھی نے پکارے بچ پہاڑ تہ مدان ہور جنگل تہ بُوٹے کجھ اَونا ہے"۔

جناب فاروق انوار مرزا پہاڑی نے جانے پچھانے کہنہ مشق شاعر ہین۔ اوہ شاعری دے متعلق اپنے ہک مقالے بچ لِکھدے ہین کہ:

"جدید پہاڑی شاعری نی عمر لگ بھگ دو دہائیاں اُپر محیط ہے تہ کِسے زبان نی ترویج وترقی واسطے دو دہائیاں کجھ معنی نہیہ رکھدیاں۔ کیاں جے زباناں نے ارتقاء واسطے صدیاں درکار ہوندیاں ہین۔ اس تناظر بچ اگر تکیا جاوے تہ جدید پہاڑی شاعری حالیں بچپن نے مراحل تھیں گزر رہی ہے۔ تاہم ایہہ گل حوصلہ افزاء ہے جے اِس کمسنی نے باوجود وی "ہونہار بروا کے ہوت چکنے چکنے پات" نے مصداق پہاڑی شعری ادب سن اپنے اس مختصر سفر بچ وی کجھ اہم سنگ میل نصب کیتے ہین۔ جدید پہاڑی شاعری بڑی حد تک ریاستی کلچرل اکادمی نے پہاڑی شعبے نی کوششاں ہور حوصلہ افزائی نی مرہونِ منت ہے"۔

کسی وی فنکار دے فن یا شاعر دی شاعری دے سلسلے بچ بحث کردیاں اسیں اکثر مُچ سارے مفروضے، روایات ہور مچ سارے بنے بنائے دے سانچیاں کو مدنظر رکھدے ہاں۔ ہور اپنی سہل پسندی دی بناء تے فنکار دے فن کو اُنہاں نال ناپے دی کوشش کردے ہاں۔ جسدا نتیجہ عموماً ایہہ ہوندا ہے کہ فنکار دی انفرادیت پورے طور تے اُبھر نہیہ سکدی۔ ہور اُسدیاں مُچ ساریاں امتیازی خصوصیات جامد سانچیاں دی نذر ہو جُلدیاں ہین۔ اس گل دا شدت

نال احساس رکھدیاں ہوئیاں میں محسوس کر رہیا ہاں کہ جس شاعر دی شاعری تے بحث کرن دا کم ماہر ے سپرد کیتا گیا دا[1] ہے اوہ پہاڑی زبان دا ہک معمولی شاعر نہیہ بلکہ پہاڑی شاعری دے ہک عظیم فنکار دی حیثیت رکھدا ہے ہوسکدا ہے کہ میں اپنی کسوٹی تے پرکھدیاں اُندی قدرت دا صحیح اندازہ نہ کرسکاں یا اپنے مخصوص سانچے نچ بہندیاں اُندی انفرادی یا اجتماعی شخصیت نال انصاف نہ کرسکاں۔ کیاںکہ ذاتی طور اِنہاں نال صرف ہک وار دی ملاقات مکو اُندی شخصیت دا پورا اندازہ ہور وزن میسر نہیہ کرسکدی۔ بہر حال اُندی شاعری کو دِل دی دوربین نال دِکھے توں بعد اُندی کھنڈری دی ادبی شخصیت کو کسے حد تک کھٹھا کر دیاں میں اتنا ضرور آکھساں کہ:

''ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں سُن ہک ہچھے فن کار نالوں اپنے عہد دے معاشرتی تہ تہذیبی حالات ہور فکری، شعری ولسانی رجحانات تھیں اثر قبول کیتا دا ہے۔ اُنہاں ہر بڑے شاعر یا فنکار نالوں اپنی سوجھ بوجھ ہور اپنی فکری صلاحیتاں دا ثبوت اپنی شاعری نچ دتا دا ہے۔ ڈاکٹر صابر صاحب دی شاعری اس گل دی گواہی دیندی ہے کہ اوہ شاعری نچ الفاظ دی اہمیت ہور خارجی حسن کو تسلیم کر دے ہین لیکن اِسدے نال نال اوہ خیال ہور معنی دی قدر و قیمت دے وی قائل نظر ایندے ہین۔ شاعری نچ الفاظ دی بڑی قدر ہوندی ہے الفاظ کدے فرسودہ نہیہ ہوندے البتہ اِندا استعمال کمزور ہوسکدا ہے ایہہ تخلیق کار تے منحصر ہے کہ اوہ اپنے تخلیقی تجربے دے اظہار واسطے لفظ نچ موجود امکانی قوت کو کس طراں استعمال کردا ہے۔ ایہہ صرف ڈاکٹر صابر دا ہی کمال نہیہ بلکہ ہر چنگے شاعر

---

[1] ایہہ مقالے کلچرل اکادمی دی طرفوں منعقدہ اک محفل مقالہ دے روان پڑھیا گیا ہے۔

دی شاعری بچ لفظ دی قوت تہ طاقت کداڑے ماردی نظرایندی ہے۔ پہاڑی شاعری بچ خاصے ساریاں شاعراں حکمت، تصوف، عشق و فلسفہ ہور مذہب جیۓ کئی موضوعات نال اپنے شعری تجربیاں کو پیش کیتا دا ہے لیکن بکھرے بکھرے موضوعاں بچ لفظاں دی طاقت دااظہار رشید قمر، ڈاکٹر صابر مرزا خوش دیومینی، شیخ آزاد، امتیاز نسیم ہاشمی، پرویز مانوس تہ فاروق انوار مرزا دے مقابلے بچ کسی دوۓ شاعر نہیہ کرسکیااِندی شاعری بچ کدے کدے ہک لفظ اُس بٹے داکم کردا ہے جیہڑا جھیل دی ساکت سطح آب تے مارے نال ان گنت لہراں کو جنم دیندا ہے۔ چنانچہ لفظاں دے تیز نشتر ماردیاں ہوئیاں ڈاکٹر صاحب اپنی ہک غزل بچ آکھدے ہین ۔

زندگی نے خواب ادھرے رہئی گئے
سدھرے دل کتنے بے سدھرے رہئی گئے
گوریاں بانہواں کی سوچاں کھیریا
کتھے اَج آساں نے گجرۓ رہی گئے
گوچھ کیتے سے بہتیرے خون بچ
لفظ فِر صابر بے اثرے رہئی گے

اپنی ہک ہور خوبصورت غزل بچ ڈاکٹر صابر صاحب اپنے عاشقاں دی نذر خوبصورت شعراں دے نمونے پیش کردیاں لفظاں دی تلوار نال قتل کردیاں آکھدے ہین ۔

موساں نا ہک سمندر کجھ روانی دیئی گیا
توبہ توبہ جوڑی اے تہ سارا پانی دیئی گیا

لفظ لفظاں نے بوٹے بہیڑے کی تکن غور سنگ

سارے کرداراں کی اوہ دُکھی کہانی دہئی گیا

ڈاکٹر صابر ہوراں دی شاعری اِس گل دی وی گواہی دیندی ہے تہ اُنہاں سُن اپنے تہذیبی ہور ادبی ورثیاں دی حقیقی قدراں داوی سمہالہ کیتا دا ہے۔ اُنہاں اپنی قوتِ احساس ہور قوت تخیل دی مدد نال پرانے تہ فرسودہ خیالاں کونویں تہ جدید پیمانیاں نال ناپ کے اپنی شاعری بچ جان پیدا کیتی دی ہے۔ اُندی شاعری اکثر جائی عصری تقاضیاں تھیں ہم آہنگ نظر ایندی ہے۔ ایہی وجہ ہے کہ اُندی شاعری بچ نویں زندگی، نویں خیالاں ہور بدلدے سماجی ماحول داعکس وی مِلدا اہے۔ ماہڑے اِس خیال کو عملی جامہ پہناندیاں صابر صاحب ہِک غزل بچ لکھدے ہین

اکھیں بچ اکھیں جدوں باہئی جانی ہاں

گل تگی دِتے نی گلائی جانی ہاں

پھُلاں نے کھلارنی ہاں ہاسے کدے کدے

کنڈیاں نی سیج وی سجائی جانی ہاں

ڈاکٹر صابر ہوراں دی عشقیہ شاعری جذباتی خلوص دے نال نال اُندے احساسِ جمال دی رنگینیاں تہ تابناکیاں کو وی پیش کردی ہے اوہ ازل تھیں ہی ہِک حسن شناس دِل کہن کے آئے دے ہین ہور زندگی دے حسین جلویاں کو اپنی حسین اکھ دامرکز سمجھدے ہین۔ اِندے نزدیک حسن ہور عشق بچ عشق اک روگ ہور اک جان لیوا بیماری یا محض اک سطحی جذبہ تہ جذباتی اُبال یعنی پھڑک نہیہ ہے بلکہ ہِک ارضی، فطری ہر اک صحت مند انسانی جذبہ ہے، جیہڑا

کِسے کو اپنا بنائے یا کسے دا ہو جُلے دی خواہش تے مبنی ہے۔ اس توں علاوہ انہاں کول عشق بچ نیاز مندی، عاجزی ہور حسرت ویاس دی کیفیت دے بجائے اک امید افزاء کیفیت نظر ایندی ہے۔ ڈاکٹر صابر ہوراں دی شاعری دا عاشق عام عاشقاں نالوں تجبور تی، ... بے چارگی تہ محرومی دا نموںہ نہیہ بلکہ اوہ ہک بانکا، باغیرت تہ خوددار پہاڑی ہے۔ اوہ مردانگی، یقین و اعتماد ہور بانکپن نال اس طراں اپنے محبوب دے سامنے ایندا ہے کہ اسدے نقش قدم نال چراغ بلدے نظر ایندے ہین۔ اُندی اس مخصوص شاعری دے نمونے دے چند اشعار پیش کرداہاں

شیشیاں نالوں رشتے توڑی پتھراں نال لیکاں رکھیاں
اس برہیاوی اسراں ہو یا بے کہڑیاں گجھ ریتاں رکھیاں
سجن سانجھ ہنی کہر مُڑسی خوشبو چار چوفیری ڈھلسی
آساں نی رُت بہیڑے کِھلسی فِرچن چڑھسی ڈیکاں رکھیاں
آس اُمید کی سوکے کھاہدا سوہاں نے سر بیٹھے سپ
من موہنے منجدھار نے کنڈھے میں ترہائیاں چھیکاں رکھیاں
نفرت نی پتھراڑ تو دِتی میں سر متھے اُپر رکھی
اپنے آل دوالے لوکاں صابر پریم پریتاں رکھیاں

اک ہور غزل دے چند اشعار پیش ہین۔

اِس طراں بے وفا، وفا ہوسی
حق وفا نا تہ کجھ ادا ہوسی

تُسیں سلامت رہو جتھے وی رہو
ماہڑے ہوٹھاں وراایہہ دعا ہوسی
ہوساں بے آسرا نہ محشر وچ
اکِ تُساں ناجے آسرا ہوسی

صاؔبر ہوراں دے خیالات دا ہک ہور ہاڑ املاحظہ ہوے

دلبر ہے دلدار اجاں
میں کرساں بڈیار اجاں
شُوخ گلاباں نے سنگ کھیڈی
چُھلسی مست بہار اجاں

کے، ڈی، مینی ہوریں صاؔبر مرزا دی شاعری دا ذکر کردیاں اپنے ہک مقالے وچ اُندی ہک غزل تے تبصرہ کردیاں لکھدے ہین کہ ڈاکٹر صابر دی ایہہ غزل جدید اردو شاعری دا پورا چھاملہ ہے لیکن ماہڑے نزدیک اِندے ایہی اشعار ماہڑے اس خیال دا ثبوت پیش کردے ہین کہ اِنھاں اپنے عہد دے معاشرتی تہ تہذیبی حالات تھیں اثر قبولیا دا ہے۔ اپنے عشق دے سمندر وچ ڈُبکیاں ماردے اپنے محبوب دے ہجر وچ لکھدے ہین۔

فردنیا ٹھوکاں چلنی ہے
تیری یاد کلیجہ سلنی ہے
میں مٹی نا اک آوا ہاں
جتھے اگ ہجرنی بلنی ہے

برفاں نا موسم ٹپی کے

تھپاں نی ٹھکی ٹھلنی ہے

پھُل جس تھیں صابر ٹُٹا ہے

اوہ شاخ اجاں تک ہلنی ہے

فاروق انوار مرزا اپنے ہک مقالے بچ صابر ہوراں دی شاعری دے تعمیر شدہ محل تے نظر باہندیاں لکھدے ہین کہ اوہ رشید قمر ہوراں سمیت پہاڑی شاعری بچ جدیدیت دے علمبردار ہین۔ اردو شاعری بچ جیہڑے وی نویں تجربے ہوئے قمر صاحب تہ صابر صاحب دی شاعری اُسی پیرائے بچ ہے۔ جدید شاعری دیاں ساریاں اصطلاحاں دے استعمال نال سجائی دی صابر صاحب دی ایہہ غزل فاروق صاحب نمونے دے طور پیش کردے ہین۔

اکھاں کی دل نے راہ پر لاسی کیہڑا کیہڑا

ویران بستیاں کی بساسی کیہڑا کیہڑا

چھلسی بہار ڈولسن کلیاں تہ ڈالیاں

سلونے پھُلاں نے ناز اٹھاسی کیہڑا کیہڑا

طوفان لمی رات سفر تہ رُکاوٹاں

دسیاں غماں نے پہاڑ چاسی کیہڑا کیہڑا

پردیس بچ میں جد کدے ہوساں تہ ہر کہڑی

بلیاں توں کالے کاگ اُڈاسی کیہڑا کیہڑا

جناب نثار راہی ہورا اپنے ہک مقالے اندر ڈاکٹر صابر ہوراں دی شاعری دا ذکر کردیاں لکھدے ہین کہ غزل نے باغاں نی خوبصورتی اردو ادب

نے چنگے چنگے لفظاں نال فرانہاں کی نگینے ہاروں جوڑنا، حرفاں نی رعائت نے نال تہ گُرے گُرے رومانی انداز نچ سادہ تہ من موہنا سلسلہ قائم کرنا ڈاکٹر صابر نا کم ہے۔ ہلکی پھلکی غزل جدید تہ قدیم رومانی انداز نچ آکھنا انہاں نا حصہ ہے۔ فرماندے ہین کہ حرفاں نے نال اِنہاں نی کھیڈ ملاحظہ کرو۔

زور اپنا آزمایا اُس وی
پتھراں کی پتھرایا اس وی
شیشے چکناچور نے کیتے
پھُلاں کی زخمایا اُس وی
گلیاں لیکاں دور نسایاں
ہوراک لیکھ لکھایا اس وی

فاروق انوار لکھدے ہین کہ پہاڑی شاعری نچ ہجر تہ فراق دے بکھیڑے وی ہین تہ ہو کے ہاڑے وی ہین۔ ملن تہ وصال نی لذت وی ہے تہ محبوب نی بے رُخی، سنگدلی ہور بے مروتی نے ساڑے وی ہین اِتھا دوستاں نی خوشی وی ہے تہ شریکاں نے طعنے وی ہین۔ انوار ہوراں دی اس گل دی تصدیق نچ ڈاکٹر صابر ہوراں دی شاعری دی ہک ہور گُٹھ پھلور دیاں میں محسوس کیتا کہ اوہ اپنے محبوب نے ہجر و فراق نچ کدے کدے اس قدر غمگین ہو جُلدے ہین کہ اندا جوانمرد عاشق دل کسے پھلا نالوں مرجھاندا نظر ایندا اہے۔ اوہ بدلدے موسماں دی شکائت نچ اپنے محبوب کو اس طراں ڈنڈ کردے ہین۔

اس موسم احساس ٹُری گئے
سارے لوک بے آس ٹُری گئے

تو اُس ویلے پھیرا باہیا
جس ویلے ہڈ ماس ٹری گئے

ہک ہور غزل نِچ اپنے محبوب نی شکائت کردیاں فرماندے ہین ۔

رنج آندا ہے فِراوہ ملال آنسی
خبرے موسم ایہہ کیہڑا زوال آنسی
نیس، پل تہ کہڑی نالے دن وی گئے
ہُن مہینے تہ کیہڑا اوہ سال آنسی

جتھا تکر ڈاکٹر صابر ہوراں دی شاعری دا تعلق ہے اُنہاں اپنے فن دے کھوڑے کو صرف غزل دے میدان نِچ دوڑا کے فتح و نصرت حاصل کیتی دی ہے۔ گیت، نظم، رباعی یا قصیدہ تہ مثنوی جیاں اصناف نِچ اُنہاں دے قلم دی جنبش نظر نہیہ ایندی لیکن اس گل تھیں کوئی شخص انکار نہیہ کرسکدا کہ اگر انہاں ساریاں کشتیاں تہ پیر نہیہ رکھے مگر اپنی کشتی دے حسن و جمال کو ہمیشہ سنوارے دی کوشش کیتی۔ پہاڑی شاعری نِچ ڈاکٹر صابر ہوراں دیاں غزلاں اِک نمونہ ہی نہیہ بلکہ اِک لافانی سرمایہ وی ہین۔ پہاڑی نِچ اس گل دا فخر صرف رشید قمر صابر مرزا تہ انوار مرزا ہی کو حاصل ہے کہ قاری حضرات اکیڈیمی دا اجراء شدہ شمارہ کھولدیاں ہی پہلیاں اِنہاں ترئیاں شاعراں دیاں تازہ غزلاں پڑھدے ہین۔

اس توں علاوہ ڈاکٹر صابر مرزا اک سچے تہ پکے مسلمان ہون دے ناطے اپنی شاعری کو اک حقیقی شاعر دی آواز بنائے دے پہلو بہ پہلو ہکے سچے انسان دوست ہور پختہ مومن دی صدائے دل و جان ہور اپنا مقصد زندگی بنانا

چاہندے ہین۔ اوہ اپنے عظیم مرشد تہ اتباع رسولِ اکرمؐ ہوراں دے عشق بچ
مخمور دِسدے ہین۔ ہور قرآن تہ دین اسلام دی حقیقت کو اپنے دل دی
گہرائیاں بچ بسے رچے دے جذبۂ عشق و عبودیت دی خوشبو کو اپنی شاعری دے
ذریعہ اس طراں بکھیر دے ہین۔

ارض و سما تُساں نا لا اِلٰہ ہے تساں نا
حشر کے ہے آقاؐ خدا ہے تساں نا
صفاں بچ بڑے ہور وی انبیاء نے
مگر اُچا بہوں مرتبہ ہے تساں نا
جیہڑا تا ابد رحمتاں دینا رہسی
اوہ اِک نسخہ ہی کیمیا ہے تُساں نا
روئے زمیں پر تُساں نی ہے شاہی
فلک پر وی فرماں روا ہے تُساں نا
تُساڑے اشارے تے قائم دو عالم
کہ جبرئیلؑ وی خط رسا ہے تساں نا
مِگی اپنے در تھیں دیو کجھ تہ حصہ
کہ صابر کی اک آسرا ہے تساں نا

ہک ہور نعت شریف بچ صابر صاحب لکھدے ہین۔

میں اس راہ نی سنہری خاک کی اکھیاں نے بچ رکھاں
مدینے نی ہوا جس راہ تھیں ہوئی تہ گزرنی ہے

ہے اس گنبد نا صدقہ کائناتِ رنگ و بو سارا
سدا جس پر میرے مولیٰ تیری رحمت اُترنی ہے
پہری تہ جھولیاں مُڑنین اوہ آقاؐ نے بس درتھیں
نصیباں والیاں کی جد کدے قسمت پکرنی ہے
اوہ مخلوقات نے آقاؐ نا ہے دربار عالی جاہ
شہنشاہواں فقیراں نی ادا جتھوں سنورنی ہے
جتھے جبرائیلؑ ہوراں کی پراں نے ساتھ نیہہ دِتا
محبت ماہڑے آقاؐ نی اُتھوں بے پر گزرنی ہے
تصور بچ رہون ہر آن بس صہبانیاں گلیاں
نمانی جان بے پر آس اَج پہلکے اُڈرنی ہے

بہر حال مضمون دے آخیر تے میں ایہہ آکھیو نہ رہساں کہ ڈاکٹر صابر جس قدر اپنی قدو قامت دے لحاظ نال خوبصورت، حسین، جمیل تہ جسیم ہین اُندی شاعری اُس کولوں زیادہ جسیم تہ جمیل ہے اُنہاں کول اندازِ بیان دی نفاست، نفسیاتی تجزیہ، عشق دی خلش تہ چبھن، وفا دا اظہار، محبوب دی شکل و صورت ہور محبوب دی بے وفائی دے علاوہ ہجر و فراق تہ وصل دے چشمے ہمیشہ ہمیشہ واسطے جاری و ساری ہین ماہڑی دعا ہے کہ پہاڑی شاعری دے گلشن دی آبیاری واسطے، ڈاکٹر مرزا ہوراں جئے مالی دا مشکیزہ ہمیشہ ڈاب رہوے، آمین۔

پرویز مانوس "چن ماما دے تناظر چ"

کسے بھی قوم دی شناخت اُسدی قوتِ ارادی، عمل پیہم اور زبان نال ہوندی ہے۔ اِس بچ ہک فرد ہور جماعت دا رشتہ بھی کسے بُوٹے دھیاں جڑاں تہ ڈالیاں نالوں غیر معمولی ہوندا ہے۔ اُندا مشن ہک، فکر ہک، ساز تہ آواز ہک ہونے دے نال نال طریقہ کار تہ سوچ بھی ہک ہوندی ہے۔ فرد تہ جماعت دُوہی ہک دوئے واسطے کوشاں رہندے ہین ہور اسطراں اِندی روشن تاریخ دے باب مکمل ہوندے رہندے ہین۔ کسے بھی مضبوط قوم دا سرمایہ اُسدی زبان دے علاوہ ہور کُجھ بھی نیہہ ہوندا۔ قوم کدے جغرافیائی لحاظ نا تسبیح دے دانیاں نالوں کھِنڈری دِی ہوئے لیکن زبان دِی ڈور قوم دے افراد کو یکجا کر کا رکھدی ہے۔ قوم دے افراد یکجا ہو کا جو بھی کوشش کردے ہین زبان اُسکو نعمتِ عظمیٰ سمجھ کا آئندہ نسلاں دے سبق واسطے محفوظ کر کہندی ہے۔ اِسطراں اہیہ کارواں کامیابی تھیں ہمکنار ہوندیاں ہوندیاں مسلسل زباں و مکاں تھیں گزر کا

ساری کائنات تے اپنی کمنّد باء کہندا ہے۔

پہاڑی زبان ہک باغیرت تہ دلیر قوم دِی مادری زبان ہے۔ اِسدے افراد بھی کدے دور دور دیاں علاقیاں بچ کھِنڈرے دے ہین لیکن اس زبان دا ادب تہ ثقافت اس قوم دئے افراد کو یکجا کر رہے ہین۔ پہاڑی پہاویں پونچھ راجوری دا ہوے یا کیرن کرناہ دا، اُوڑی دا ہوے یا مظفر آباد دا اہیہ زبان اُنہاں کو جسم دیاں رگاں نالوں جوڑ کا رکھدی ہے۔ اِتنا ہی نیہہ بلکہ ایہہ ہک اہجا رشتہ ہے جہڑا کسے تعارف دے ہک انسان کو دوئے انسان دے قریب رکھدا ہے۔ اس گل تھیں بھی کوئی انکار نیہہ کہ کسے بھی زبان دے ادیب فطرتی تقاضیاں دئے تحت ہک دوئے دے پہرا ہوندے ہین۔ جسمانی دوریاں اپنی جائی مگر خیالات ہور تصورات دی دنیا بچ ایہہ لوک ہک دوئے دے بالکل نیڑے تریڈے بسدے ہین۔

اس حوالے نال اگر دکھیا جُلے تہ پرویز مانوس پہاڑی ادب دی دنیا بچ کسے تعارف دے محتاج نیہہ ہین۔ پرویز ہک قلمکار دی حیثیت بچ پہاڑی قوم دے مقبول تہ معتبر ادیب تہ مصنف ہین۔ اُنہاں کو پہاڑی زبان دا ہک بلند پایہ مصنف ہونے دا اعزاز حاصل ہے۔ پرویز دا ہک ساتھ افسانہ نگار، شاعر تہ مقالہ نگار ہونا ہی ہک اچّا ادیب ہونے دا نمایاں ثبوت ہے۔ اندیاں بچ ساریاں کتاباں پہاڑی شاعری تہ افسانیاں دے روپ بچ اکثر پہاڑی لوکاں دے ہتھاں بچ پھِر دیاں دکھیاں ہین۔ ساری ریاست دے اندر پہاڑی لوکاں کول ایہہ کتاباں پرویز دا غائبانہ تعارف اسطراں کرالدیاں ہین کہ ہر ذی شعور پہاڑی پرویز کو اپنا قومی سرمایہ تسلیم کر رہیا ہے۔ میں ذاتی طور اُندی شخصیت تھیں

ناواقف ہاں۔ شاید ہِک وار کسے شادی بیاہ دِی تقریب بچ اُنہاں نال سرسری طور ملاقات دا شرف حاصل ہویا دا ہے لیکن بغیر کسے چاپلوسی یا لگی لپٹی دے میں ایہہ لکھے بغیر نہ رہ سکدا کہ اُو ماہڑے پہاڑی قبیلے دے باعظمت تہ معتبر ادیب ہین۔ اُندی شاعری ہور افسانے ماہڑی روحانی غذا تھیں بالکل کھٹ نیہہ ہین۔ قرُبت ہور رفاقت نہ ہونِ دے باوجود بھی میں اُندی ذات دا بے پناہ عاشق ہاں۔ اُندی شاعری دا تخیل ہور کہانیاں دے پلاٹ ماہڑے ادبی ورثے دے شاہکار ہین۔

مانوسؔ دیاں تصنیف کیتی دیاں کتاباں سن اُردو تہ پہاڑی ادب بچ ہِک خاطر خواہ اضافہ کیتا دا ہے۔ اُندا پہاڑی ناول 'فریاد' افسانوی مجموعہ "چھر ہیٹھاں" بچیاں واسطے کہانیاں دا مجموعہ "چن ماما" شعری مجموعہ "اگ نے پہاڑ" دے علاوہ اُردو بچ شعری مجموعہ "بیتے لمحوں کی سوغاتیں" افسانوی مجموعہ "شکارے کی موت" شعری مجموعہ "موسم اُڑان کا"، "چاند لمس گلاب" ہور "اوجِ خیال" لوکاں بچ بے حد مقبول ہوئے دے ہین۔ ہور ادبی حلقیاں بچ اِنہاں تمام کتاباں دِی بے پناہ پذیرائی ہوئی دی ہے۔

فن دے اعتبار نال پہاڑی ادب بچ مانوس دیاں کہانیاں صرف دلچسپ ہی نیہہ بلکہ لاجواب بھی ہین۔ اُندے فن دِی اصل خوبی ایہہ ہے کہ اُندی ہر کہانی پہاڑی سماج تھیں ہی جنم کہِدا ادا ہے۔ سماج دے اندر نابرابری، ظلم وستم، امیر تہ غریب دا نمایاں فرق، ساہوکاری نظام تہ ٹھیکداری ظلم دا عتاب ہور عورت کو دوئے درجے دے انسان اُندی کہانیاں دے موضوع رہے دے ہین۔ اُندیاں ساریاں کہانیاں بچ ایہہ موضوع اجیے انداز بچ قائم رکھے گئے دے ہین کہ عہدِ

حاضر داد ُوا کوئی وی کہانی کار اسطراں قائم رکھے بچ کامیاب نیہہ رہ سکیا۔

کہانی ذات تہ کائنات دی تفہیم، تفسیر تہ تعبیر ہوندی ہے۔ نا قابل فراموش کردار دا انکشاف، دوئے دیاں اکھیاں نال کائنات دا خیال نظارہ، حقیقت دا جلوہ ہور تخیل دیاں گہرایاں دا انکشاف کہانی ہے۔ کہانی دا جنم انسانی جنم دے نال نال ہویا دا ہے۔ جس وقت خالقِ کائنات سن آدمؑ تہ اماں حواؑ دی کہانی فرشتیاں کو سنائی۔ ایہہ کہانی انسان تہ شیطان دی کہانی آسی، نیکی تہ بدی دی کہانی آسی، سرکشی، فرمانبرداری، عفو تہ درگزر ہور جزا تہ سزا دی کہانی آسی۔ بس اُس توں بعد کہانیاں دا جنم ہوندا رہیا۔ ہور ایہہ کارواں اج مانوسؔ دیاں کہانیاں تک پہنچ گیا۔ مانوسؔ پہاڑی ادب دے باہدے واسطے جو بھی کہانیاں لکھیاں اُو سب ادبی خزانہ ہین لیکن زمانے دے رُخ تھیں ہٹ کا ''چن ماما'' کہانیاں دا مجموعہ مانوسؔ دی ہک اُچی تہ باعظمت کوشش ہے۔

''چن ماما'' بچیاں واسطے لکھے گئی دیاں کہانیاں دا مجموعہ ہے۔ بحیثیت کہانی کار صرف مانوسؔ کو ایہہ اعزاز حاصل ہے کہ پہاڑی ادب بچ پہلی وار بچیاں دِی نسبت نال ایہہ کامیاب کوشش کیتی گئی دی ہے۔ ماہڑے نزدیک بالغ لوکاں واسطے کوئی بھی صنف تخلیق کرنی آسان کم ہے لیکن نِکیاں جندگاں دے ذہن، عُمر تہ معیار کو مدنظر رکھ کا کوئی کہانی لِکھنی جہڑی اُس سماج دیاں بچیاں بچ مقبول ہو جُلے ہور اُس عمر دے بچّے اُس تھیں سبق حاصل کر سکن نہایت ہی مشکل کم ہے۔

''چن ماما'' مانوسؔ دی ہک اجی تازہ پیشکش ہے جس بچ کُل (20) بیہئی کہانیاں شامل ہین۔ اُنہاں کہانیاں بچ اپنے کلچر تہ ثقافت کو پیش نظر

رکھدیاں ہویا صاحب تصنیف سن بچیاں کو ہمت، حوصلہ، محنت، عزم، خدمت سچائی، اخلاق، بہادری، ہمدردی، دوستی تہ رحم دا ہک اہجا درس دتا دا ہے جہڑا اِک بچے کو اپنی زندگی سنوارنے واسطے مشعل راہ دے مترادف ہے۔ اُنہاں کہانیاں بچ سماجی نابرابری، حاکم تہ محکوم دیاں سفاکیاں دا اظہارِ خیال علامتی پیرائے بچ کیتا گیا دا ہے۔ ''چن ماما'' جتھا خوبصورت کہانیاں دا گلدستہ ہے اُتھا خیالات، کردار نگاری، پلاٹ سازی تہ موضوع دے اعتبار نال تمام پہاڑی ادب دا شاہکار بھی ہے۔ اِس کتاب بچ مانوسؔ سُنِ جتھا ہک منجھے ہوئے کہانی کار نالوں افسانہ نگاری دے فن کو ملحوظِ نظر رکھیا دا ہے اُتھا سماج دے بے پناہ مسائل کو بچیاں دِی زبان بچ بیان کیتا دا ہے جہڑا کہ انتہائی مشکل کم ہے۔ کیانکہ فضا بچ تصوراتی تیر مار کا بلند پرواز دے دعوے کرنا ہر کوئی جاندا ہے مگر زمینی حقائق دے مطابق قلم دِی حرکت ہک اپنا مقام رکھدی ہے۔

اِس گلدستے دِی ہک کہانی ''ہُنر'' ہے۔ اس کہانی بچ مانوسؔ ہوراں ہک مکار تہ شعبدہ باز ساہکار دے کردار کو اُچھالیا دا ہے۔ انتہائی خوبصورت پیرائے بچ اُس ساہوکار دی شعبدہ بازی کو منظر عام تے آندا گیا دا ہے۔ کہانی پڑھ کا اِسطراں لگدا ہے کہ ایہہ ساہوکار اسدے اُردئے پردے دا ساہوکار ہے۔ ہک غریب تہ مفلس موچی دِی شرافت تہ محکومی کو کسطراں شعبدہ بازی دِی نذر کیتا گیا دا ہے کہ قاری ڈونگی سوچ بچ ڈُب کا باآواز بلند ایہہ آکھے واسطے تیار ہوگیندا ہے کہ مانوسؔ ہک اُچا کہانی کار ہے۔ اِسدے نال نال قاری کو اِس مسلّمہ حقیقت دا پتہ چلدا ہے کہ دورِ حاضر بچ دولت دِی ریل پیل دا وجود صرف ہور صرف مکاری، شعبدہ بازی ہور بے ایمانی دِی بنیاد تے ہے۔ ایہہ عمارت

جتنی بھی خوبصورت ہور بلند ہوے لیکن اِسدی بنیاد صرف مکاری دیاں بٹیاں دا کھلی ہوئی دی ہے۔

کہانی ''چن ماما'' بچ سماج دِی ہک دُکھدی رگ تے ہتھ رکھیا گیا دا ہے جس دِی طرف اج تکر بہت کم ادیباں دِی نظر گئی دی ہے۔ ماؤ دی مُمتا تھیں محروم ہک اہجی بچی کو منظر عام تے آندا گیا دا ہے۔ جِسدی سُنہری زندگی متر یری ماؤ دے ظلم وستم نال تاریک ہو گیندی ہے۔ بے رحمی اِتھا ہی نیہہ مُکدی بلکہ اُس بچی دا پیے رَن مزدور بن کا بیوی دے اشاریاں تے نچدا ہے ہور اُنہاں اشاریاں تے عمل پیرا ہو کا بچی کو اپنے ظلم دا شکار کردا ہے۔ سارے سکول بچ اوّل آئے والی بچی بے رحم ہتھاں بچ چڑھ کا سکول چھوڑ دیندی ہے ہور ظلم تھیں تنگ آ کا زندگی کو خیر باد آکھ گیندی ہے۔ ایہہ ہک اہجا ظلم ہے جہڑا ہر سماج بچ بدرجہ اُتم موجود ہے لیکن اِس ظلم کو براہنہ کیتے واسطے جس انداز بچ مانوس سن اپنے قلم دی نوک تے آندا دا ہے۔ بہت کم ادیب اِسطراں کر سکدے ہین۔

اِس کتاب بچ جِتھا کہانی ''پچھتاوے دے اتھروں'' لِکھ کا مانوس ہوراں ہک امیر بچے دے تکبر دا نتیجہ دس کا بچیاں کو زندگی دا سبق سکھالے دی کامیاب کوشش کیتی دی ہے اُتھا کہانی ''نیکی دا اجر'' لکھ کا بچیاں کو نیکی کرن دے فائدے تہ ثواب دا پیغام بھی دِتا دا ہے۔ کہانی کار سِن جِتھا کہانی ''چھوٹھ نی سزا'' منظر عام تے آن کا ہک منصف نالوں اپنے آپا کو پیش کیتا دا ہے اُتھا ہی دوّیاں کہانیاں ''سخاوت دا انعام''، ''محنت''، ''انعام'' دوستی ہور انسانیت لکھ کا بچیاں کو زندگی گزارنے واسطے صراطِ مستقیم دی مشعل راہ ہتھ بچ تھمائی دی ہے۔

کتاب ''چن ماما'' دیاں ساریاں کہانیاں دی شروعات خوبصورت

منظر نگاری تہ خوبصورت کردار نال کیتی گئی دی ہے۔ منظر نگاری تہ پلاٹ نگاری دے علاوہ لفظاں دا گورکھ دھندہ، محاوریاں دا استعمال تہ زبان دی شگفتگی قاری حضرات کو انگلیاں چبے تے مجبور کر چھوڑ دی ہے۔ ہر کہانی اندر ہک اہجا تجسس پیدا کیتا گیا دا ہے کہ قاری کہانی کو ختم کیتے دِی تریہہ نچ سب کجھ پُہل جُلدا ہے۔ کہانی ''ویلے نی مار'' بچ جتھا مانوس ہوراں والدین دی نافرماں لیتے والیاں واسطے ویلے دی مار دے ڈونگے زخم دسے دے ہین اُتھا اس کہانی دے اقتباس تہ لفظاں دے خوبصورت جوڑ اِتنے پیارے ہین کہ مُڑ مُڑ کا کہانی کو پڑھے دا شوق پیدا ہوندا ہے۔ مثلاً لکھدے ہین:

''حمید جس نیاں اکھاں شراب نے نشے سنگ رتیاں لال سیاں آکھن لگا فِر اِس نا ہکو علاج ہے کہ اُو کوٹھے ور جائی بیٹھا...... ایہہ لفظ سُننے ہی ماں زور نی ہک چنڈ حمید نے مُنہ ور ماری۔ بے شرم لعنت ہے تو اہڑے اُپر...... تو اپنی سکی پہین واسطے اہجے لفظ استعمال کردا ہیں۔ حمید آو دکھیا نہ تاؤ مُڑی دو زوردار چنڈاں ماں کی ماریاں۔ جس نال اُس نے مُنہ بچوں رَت بگن لگی۔ رَت تکی کے نوراں نی چیخ نکل گئی۔ اُو ڈن چان لگی تے حمید اُس نی گُت پکڑ نیاں آکھیا توں چپ کرنی ہیں کہ میں تو ہڑا بُوتھا وی پہنی چھوڑاں۔ ماں پلّے نال رت پونجدیاں بولی شاباش پُتر اشاباش بس اِیو ہک کمی آسی تواج اُوہ بھی پوری کر چھوڑی......''

''چن ماما'' وچ لکھی گئی دیاں کہانیاں وچ ہک ہور کہانی ''بے رحم'' ہے اس کہانی اندر ہک بے رحم تہ ظالم انسان دے کردار کو مانوس ہوراں بڑے دلکش انداز وچ پیش کردیاں ہویاں خوبصورت اقتباس لکھے دے ہین مثلاً لکھدے ہین:

''ایہہ گل بہوں مشہور سی کی ہک تہیاڑے تاش کھیڈ دیاں ہک بندے بے ایمانی کیتی تہ فِر تو تو میں میں وچ دتے خان ٹُو کے نال اُس بندے نے ٹوٹے کری چھوڑے۔ اُس نیاں رتیاں لال اکھاں تکی سارے لوک اُتھوں نسی گیئے۔ پُلس اُس کی پکڑی لے گئی۔ کجھ دِن تہیاڑیاں توں بعد پُلس عدالت وچ چالان پیش کیتا پر دُتے نی قسمت چنگی کہ کوئی گواہ نہ ہونِ نی وجہ نال عدالت اُس کی بری کری چھوڑیا۔ ور لوکاں نی نظراں وچ اُو ہک قاتل سا۔ او بہوں ظالم منیا جاناسا......''

کہانی ''بے رحم'' دا ہک ہور اقتباس خوبصورت لفظاں وچ لکھیا گیا دا ہے جہڑا اسطراں ہے:

''تہیاڑی جس ویلے اُو کُتی کدرے ٹھڈ پہرن واسطے نکل گئی تہ دُتے اُس نے چار ہی بچے بڑی بے رحمی نال ہک توڑے وچ پہرے تہ کدرے دور سٹی آیا۔ جس ویلے کُتی ٹھڈ پہری تہ بچیاں کی دودھ دین واسطے واپس مُڑی تہ اُس اپنے بچے غیب تکے۔ اُو پاگل جیئی ہوئی گئی۔

ہور اِدھر اُدھر دُوڑن لگی۔ جوں ہی اُس نی نظر دُلے ور پیئی تے اُوز ورز ورنال پھو کن لگی......''

مانوس ہوراں دی ہک ہور کہانی ''نیکی دا اجر'' اپنی مثال آپ ہے اس کہانی دے پڑھنے توں بعد ایہہ لگدا ہے کہ کہانی کار کو تکنیکی تہ زبان و بیان تے بے پناہ قدرت حاصل ہے۔ اس کہانی بچ مانوس ہوراں نہایت ہی احتیاط تہ چابک دستی نال لفظاں دا خوبصورت استعمال کیتا دا ہے۔ پہاڑی ماحول کو مدنظر رکھدیاں ہویاں کہانی دے خوبصورت پلاٹ کو ترتیب دِتا گیا دا ہے۔ اس کہانی دے اقتباس کو کجھ اسطراں پیش کردے ہین:

''اُس تکیا کہ بچے ہک نُول کی پتھراں نال مارنے لگے نے ہین۔ تھوڑے چر توں بعد نول تھرتی ور ٹھی پیا تے سکول نے بچے اُتھوں ٹری گئے، عادل جھڑا اہلیں وی اُتھئی کھلوتا ناسی۔ بلّیں بلیں ٹرنیاں نُول کول پچیا۔ اُس نول کی ہتھ لائی کے تکیا تے نُول لمبے لمبے ساہ لینا سی۔ اُس نیاں اکھاں بچ بے بسی تے التجا سی۔ نُول کی اس حالت بچ تکی کے عادل کی اُس بے زبان ور رحم آیا۔ اُس نول کی دُواں ہتھاں ور چکی نیڑے نے ہک نلکے وروں پانی پلایا۔ نُول نے مُنہ وِچ تھوڑا جیا پانی پیا تہ اُس کی کجھ ہوش آیا۔ پھر عادل پیار نال بلّیں بلیں نول نے جسم وروں ہتھ پھیریا۔ نول اُس داہر اسطراں تکنا سا جسطراں آکھنا ہوئے شکریہ دوستا......تو ماہڑی جان بچائی......''

اس کہانی دی اصل خوبی ایہہ ہے کہ کہانی ہِک نیک کردار تو شروع ہوندی ہے۔ ہور عادل جیا کردار بچیاں دی زندگی بچ ہِک انقلاب آنِ سکدا ہے۔ بچیاں دا ذہن صاف ستھرا ہوندا ہے ہور اِس عمر بچ سکھی دی کوئی بھی گل اُنہاں واسطے حرفِ آخر ہوندی ہے۔ اس واسطے کدے بچیاں دی اِبتدائی عمر بچ اس قسم دا معیاری ادب۔ پڑھن واسطے مِل جُلے تہ بچے اپنی زندگی دا معیار اِسی طراں قائم کر کہندے ہین۔ مانوس ہوراں دِی ایہہ کہانی پہاڑی بچیاں واسطے اُندے مستقبل دِی تابنا کی دِی روشن مثال ہے۔

الغرض ''چنا ماما'' دیاں ساریاں کہانیاں منڈوں سرے توڑیں ہِک بہترین متن، خوبصورت لب ولہجہ ہور چنگے نتائج نال ہمکنار ہین۔ بچیاں دے معیار تے لکھی گئی دیاں اہیہ کہانیاں اُنہاں واسطے انتہائی درجہ سبق آموز بھی ہین ہور ادبی لحاظ نال بچیاں دے ادبی مزاج دیاں ضامن بھی ہین۔ اُنہاں کہانیاں دِی نسبت نال کہانی کار دا زبان تہ عبور، محاورات دا خوبصورت استعمال بچیاں دِی زبان دا مکمل دسترس، سماج دے مسائل تے ڈونگی نظر، ہر واقعے تے ہر کردار کو مناسب طریقے نال استعمال کرنا ہِک کامیاب کہانی کار دا اِندیا دے رہیا ہے جسدی وجہ نال ایہہ اکھنا غلط نہ ہوسی بلکہ حق بجانب ہوسی کہ مانوس پہاڑی زبان وادب دا ہِک اُچا فنکار ہے۔

کتاب ''چن ماما'' پہاڑی ادب بچ ادب اطفال دِی کمی کو پورا کیتے واسطے ہِک انمول خزانہ تہ گرانقدر اضافہ ہے۔ پرویز مانوس دی ایہہ کامیاب کوشش پہاڑی لوکاں ہور پہاڑی ادب واسطے ہِک فخریہ پیشکش ہے۔ جس کو سارا پہاڑی ادب متبرک سُرمہ سمجھ کا اکھیاں تے ملدا ہے۔ اِس کتاب دِی

نسبت نال میں آخیر تے ایہہ آکھیو نہ رہ سکدا کہ یا اللہ:

صدا بہار رہے دیں اس باغ کدے خزاں نہ آوے
ہوون فیض ہزاراں تائیں ہر پھکھا پھل کھاوے

پہاڑی زبان وادب بچ کُڑیاں داحصّہ

......ھک سرسری جائزہ

خالق کائنات سن اس کائنات دی تخلیق بچ ہر ہک شے دی اپنی جُداگانہ اہمیت تہ افادیت رکھی دی ہے۔ کائنات دے اندر تمام مخلوقات دی پیدائش توں بعد انسان کو اشرف المخلوقات دا درجہ دِتا گیادا ہے۔ اس اشرف المخلوقات بچ جنیاں تہ کُڑیاں دُوئیاں کو باقی مخلوق تھیں اشرف ہون داشرف حاصل ہے۔ دُنیادے اندر جتھا جنیاں دا مقام اُتم تہ اُچار کھیا گیادا ہے، اُتھا کُڑیاں کو وی سیاسی، سماجی تہ اقتصادی طور تے برابر داشریک رکھیا گیادا ہے۔

کُڑی کو اگرچہ صنف نازک آکھیا گیا مگر بحیثیت انسان اِسدی اپنی عظمت تہ برتری ہے۔ کُڑی جتھا تخلیقِ آدم دی بنیادی کھیتی ہے اُتھا اِسدے مختلف روپ تہ درجے وی ہین۔ کُڑی ماؤ دے رُوپ بچ ہک بلند ترین مقام رکھدی ہے ہور عظمت دا ایہہ درجہ اشرف المخلوقات بچ صرف اسی کو ملیادا ہے کہ

ماؤ دیاں قد ماں بچ اولا دلئی جنت دی بشارت دِتی گئی۔ کُڑی بحیثیت بیوی، مرد واسطے شرم وحیا، رحمت ہور زندگی دا بہترین سنگی ہے۔ ایہہ کُڑی ہک پہین دے روپ بچ پہراواں دی بہترین دردی تہ دُکھ سُکھ دی پیہال ہے۔ تہیو دے روپ بچ کُڑی والد دیاں اکھیاں دی ٹھنڈک تہ کلیجے دا ٹکڑا ہے۔ جتھا اس صنفِ نازک دا انتقام تہ بدلہ کسے سپنی تھیں کہٹ نیہہ ہوندا اُتھا ایہہ ہک محبوبہ دی حیثیت بچ عطر دی خوشبو ہور مرد دے دل ودماغ دا سکون وی ہے۔ غرض کُڑی دے نہ ہون نال ایہہ کائنات ادھی تہ نامکمل ہے۔

دورِ حاضر بچ کُڑی کسے وی لحاظ نال جنیاں تھیں پچھانیہہ ہے۔ علم و دانش دا میدان ہوے یا ادب دیاں پُر خطر گھاٹیاں، سماجی تہ سیاسی بزار ہوُن یا کھیل کھود دے چٹیل تہ سہرے میدان، فن دیاں سرگرمیاں ہوُن تہ رقص وموسیقی دیاں محفلاں، سائنس وٹیکنالوجی دی دُنیا ہوے یا کمپیوٹر دا انقلاب، کُڑیاں حسنِ خوبی نال ہر شعبے بچ اپنا کم انجام دے رہیاں ہین۔ غرض اِس کائنات دے بزارِ حسن دا ایہہ اوہ حسین تحفہ ہے جسدے متعلق علامہ اقبالؒ ہوراں فرمایا۔

اے میری معصوم بہنو! قوم کی عصمت ہوتم
دین کی ایوان کی زیبائش و زینت ہوتم

کُڑی عرب دی ہوے یا عجم دی، انگریز ہوے یا حبشی، ہندوستانی ہوے یا پاکستانی، گجراتی ہوئے یا راجستھانی، کشمیری ہوے یا پہاڑی اس ہر دور ہور ہر شعبے بچ اپنی سیانف تہ ذہانت نال اپنا مقام حاصل کیتا دا ہے۔

1970ء دی دہائی جسکو پہاڑی زبان وادب دے احیائے نو دا دُور

آکھیا جُلدا اہے اس بِچ جِتھا پہاڑی بزرگاں تہ نوجواناں اپنی زبان تہ ثقافت واسطے ہِک منظّم تحریک چلائی اُتھا کڑیاں وی اندے مونڈے نال مونڈا جوڑ کے چلدیاں رہیاں۔ پہاڑی زبان وادب دے اِس احیائے نو تہ شناخت دِی تحریک بِچ اسدی ریاست دیاں کجھ کڑیاں دی محنت ومشقت کو جٹلایا نیہہ جُل سکدا۔ انہاں بِچ ملکہ خورشید جی، سیدہ زینت فردوس زینت تہ مہر النساء جی ہوراں داناں قابل ذکر ہے۔ اندے علاوہ اس تحریک بِچ محترمہ ساجدہ ضمیر تہ پیرزادی مِس محمودہ جی وی قابل ذکر ہین۔ انہاں باعصمت تہ بزرگ کڑیاں اپنی زبان تہ کلچر واسطے محنت کیتی ہور سنخنے دِرمے ایہہ پہاڑی تحریک دے ہراول دستے بِچ جنیاں دے شانہ بشانہ چلدیاں رہیاں۔

ملکہ خورشید جی ہِک بزرگ خاتون ہین ہو پہاڑی تحریک دی ناموَر شخصیت تہ ادیب پیرزادہ اشرف علی اشرف دی والدہ ماجدہ ہین، اِندا تعلق دارا سرینگر تھیں ہے۔ اپنے علاقے دے اُچے پائے دی دینی، ادبی تہ تعلیم یافتہ خاندان دِی اکھیاں دی روشنائی ہین۔ پہاڑی ادب بِچ اِندیاں لکھتاں تہ نظر تھیں نیہہ گزریاں مگر مختلف پہاڑی کانفرنساں تہ میٹنگاں بِچ اندی ولولہ انگیز تہ بصیرت افروز تقریراں پہاڑی تحریک دے رستے ہموار کردیاں رہیاں۔ پہاڑی تحریک دیاں جیالیاں واسطے اندی مہمان نوازی تہ اپنی دولت کو اس تحریک واسطے نچھاور کرنا اُندی عظمت دا تواریخی ثبوت ہے۔

سیدہ زینت فردوس زینت پہاڑی زبان دی ابتدائی لکھاریاں تہ ادیباں بچوں ہِک ہین۔ اُندا آبائی وطن راجوری دی زرخیز ادبی سرزمین ہے لیکن مگرمل باغ سرینگر بِچ وی عارضی مقیم ہین۔ اُندے خاوند مرحوم زمرُود حسین مِرزا جموں وکشمیر

پولیس بچ سپرنٹنڈنٹ پولیس دے عہدے تے فائز آسے۔ محترمہ زینت جی ہوراں اپنی لکھتاں دے ذریعہ پہاڑی زبان وادب بچ کتنا باہدا کیتا اس داذ کر ذرا اگا چل کے ہوسی لیکن پہاڑی تحریک دیاں ابتدائی تیہاڑیاں بچ اوہ تمام پہاڑیاں دے نال نال رہیاں۔ اپنے خاوند سمیت ہر لحاظ نال پہاڑی تحریک دی مالی وجانی مدد کیتی۔

محترمہ مہرالنساء جی دا تعلق ولیواڑ لار گاندربل نال ہے۔ پہاڑی تحریک دے ابتدائی گروپ بچ یوسف نسیم لاروی ہک نمائندہ کردار آسا۔ لاروی صاحب جموں وکشمیر پہاڑی کلچر اینڈ ویلفیئر فورم دے جنرل سکریٹری وی رہے ہین۔ ولیواڑ لار دے ہک باعظمت دینی تہ اہل مسلم خاندان دے چشم وچراغ ہین۔ محترمہ مہرالنساء جی اُندی ہی اہلیہ ہین۔ دُوہی میاں بیوی پہاڑی تحریک دے ابتدائی دستے دے لوک ہین۔ ریڈیو کشمیر توں جدوں پہاڑی پروگرام دی شروعات ہوئی تہ اُس پروگرام دی پہلی Casual Comparer محترمہ مہرالنساء جی ہی آسیاں۔ کئیں سالاں تکر ایہہ پروگرام محترمہ سُن کامیابی تہ کامرانی نال چلایا۔ اَج کل خودساختہ جلاوطنی کر کے دُوہی رَن خصم مظفرآباد بچ مقیم ہین۔۔ محترمہ ساجدہ ضمیر تہ مِس محمودہ جی ہوراں دا آبائی گراں ٹیٹوال کرناہ ہے۔ اَج کل سرینگر بچ مقیم[1] ہین۔ ساجدہ جی ڈائریکٹر ایجوکیشن ریٹائر ہویاں ہور مِس محمودہ جی دِلی بچ انجہانی اندرا گاندھی جی ''سابقہ پرائم منسٹر'' دی پرسنل سکریٹری رہی دی ہین۔ انہاں دویاں خاتوناں سُن اپنی ماء بولی دِی شناخت تہ ترویج وترقی واسطے کوئی کمی باقی نیہہ چھوڑی۔ ایہہ دوئی کُڑیاں علاقہ کرناہ دے جاگیردار، اہل ثروت تہ اہل علم قبیلے تھیں تعلق رکھدیاں ہین۔

[1] ساجدہ ضمیر ہوریں مس محمورہ جی ہوراں دی پرجائی ہین۔ ساجدہ جی اِس خاندان دی نونہہ ہین۔

1970ء دی دھائی فن وادب دِی حیثیت نال پہاڑی دے احیائے نو دِی دھائی سمجھی جُلدی ہے مگر کلچرل اکیڈیمی سرینگر بچ پہاڑی شعبے دے کُھلنے توں بعد پہاڑی ادب دی جدیدیت شروع ہوندی ہے۔ ماہڑے نزدیک اکیڈیمی دیاں سرگرمیاں توں بعد دا دور پہاڑی ادب دِی جدیدیت دا دور ہے۔ جدیدیت دے اس رُجحان سن پرانی صداقتاں کو نہ صرف نوویں معنی عطا کیتے بلکہ نوویں معنی دے کا انہاں کو نویاں وسعتاں تھیں وی ہمکنار کیتا۔ فرسودہ تہ پرانے خیالات وتصورات دِی جائی نوویں جذبات سن جنم کہدا۔ پہاڑی زبان وادب دے میدان بچ کُڑیاں دا داخلہ وی جدیدیت دا علمبردار ہے۔

لرساریاں پہاڑی کُڑیاں ادبی دنیا بچ اپنے قدم رکھے۔ شاعری، افسانہ نگاری، مقالہ نگاری دے علاوہ ترجمے دے کم بچ کُڑیاں طبع آزمائی شروع کیتی۔ ادب دے اس سفر بچ جنہاں کڑیاں جدیدیت دا فائدہ چاہیا اُندے ناں تہ ادبی کارنامے اسطراں ہین:

پہاڑی زبان دِی ابتدائی لکھاری سیدہ زینت فردوس زینت جی ہین۔ اکیڈیمی دا شعبہ قائم ہون توں بعد منشی پریم چند نمبر واسطے زینت جی ہوراں اپنا مقالہ لکھیا۔ اندا افسانہ ''بنگاں'' وی اُسی دُور بچ مشہور ہویا۔ زینت جی ہوراں کئی حمد، نعت شریف تہ مرثیے لکھ کے پہاڑی ادب بچ نمایاں باہدا کیتا دا ہے۔ انہاں پہاڑی زبان بچ کئی گیت لکھے جیہڑے بے حد مقبول ہوے۔ گیتاں دے نمونے پیش ہین۔

تکُو رات تہاڑ بلاواں
اوہ چن ماہڑے آجا تُو

یا

اکھیاں نے لایا ساون چڑھ گیا ہنجوواں دا ہاڑ
زینت اسیں ڈُبنے رہے کدے کدے ترنے رہے

محترمہ زینت جی ہوراں غزل بچ وی طبع آزمائی کیتی دِی ہے۔اُندی ابتدائی شاعری عشق دے سوز وگداز نال پہری دی ہے۔قدرت الٰہی دیاں رنگینیاں دا رنگ جائی جائی نظر ایندا ہے۔درمیانے دور تہ اج بزرگی دِی شاعری بچ مقصدیت،روایت پسندی تہ جدت پسندی دے عنصر صاف نظر ایندے ہین۔عشق الٰہی تہ عشق رسولؐ اندیاں حمد تہ نعتاں بچ ٹھاٹھاں ماردا نظر ایندا ہے۔ہک جگہ لکھدی ہین۔

رحمت نی کنی اچھی کنڈیاں اُپر پھل کھلسن زینت
میں یاد کراں رات تیہاڑی اپنے اس مہربان کی

یا

خدمت خلق رب نی خدمت اصول ہے ربانی
ڈیرہ زینت ہک جا ہوسی کم آسن عمل سارے

سیدہ زینت فردوس زینت ہوراں دا ہک ناول ''چِٹی چادر پیارنی'' شائع ہو کے منظر عام تے آیا ہے۔پہاڑی قوم واسطے ایہہ گل انتہائی حوصلہ افزاء ہے کہ اَسدیاں کڑیاں ناول نگاری دے فن بچ وی کامیابی دیاں منزلاں طے کرر ہیاں ہین۔

قیومی بی ستّی پہاڑی زبان دِی ہک ہور نامور شاعرہ ہین۔اِندی شاعری حمد،نعت شریف،نظماں تہ غزلاں تے مشتمل ہے۔پہاڑی ادب دے

دور جدید تھیں ہی اندا شعر و سخن دا سفر جاری ہے۔ تجربے ہور شوق تجسس قیومہ جی ہوراں کو پہاڑی دے چنگیاں شاعراں بچ آن کھلیار یا دا ہے۔ اندی شاعری فنکارانہ رُموز تہ نکات دی گواہی دے رہی ہے۔ اندی غزلاں بچ رومانی فضا دے جھونکے نظر ایندے ہین۔ دُکھ، درد تہ ہاکے وی اندے اشعار دا نمونہ دِسدے ہین۔ مثلاً ہک غزل دے شعر بچ لکھدی ہین۔

دل جس نا سڑی بولے ارمان کوئی نکلے
اکھیاں تھیں بگن اتھروں طوفان کوئی نکلے

قیومہ جی ہوراں دیاں نظماں مثلاً ''روح دی پرواز'' تہ ''فریاد بحضور مولیٰ'' انسانی ذہن کو متاثر کیتے بغیر نیہہ رہندیاں۔ نعت شریف بچ قیومہ جی بحضور مولیٰ ہتھ پھیلا کے دُعا منگدیاں لکھدیاں ہین۔

دربارِ محمدؐ نے ہک وار پہچا مولیٰ
جند اپنی کری دیساں قربان مدینے توں

پہاڑی زبان دی ہک ہور شاعرہ زینت فردوس زینت جی ہین۔ اِندا تعلق دسٹرکٹ کپواڑہ تھیں ہے۔ اکیڈمی دیاں شیرازیاں تہ باقی کتاباں دا مطالعہ کردیاں قاری حضرات ہک ناں دیاں انہاں دواں کڑیاں کو ہک ہی سمجھدے ہین۔ لیکن اس ہک ناں دیاں دو کُڑیاں پہاڑی ادب بچ طبع آزمائی کر رہیاں ہین۔ فرق اتنا ہے کہ ہک دے ناں توں پہلیاں سیدہ لکھیا گیا دا ہے ہور دُوئی صرف زینت فردوس زینت ہی ہے۔

زینت جی ہوراں حمد تہ نعت دے علاوہ نظم تہ غزل دے میدان بچ وی اپنا ادبی سفر جاری رکھیا دا ہے۔ زینت جی صرف شاعری دیاں رمزاں تے اپنا

ہتھ نیہہ رکھیا بلکہ انہاں کو سوہنے طریقے نال استعمال کیتے دا ہنر وی جاندی ہین۔ اُندی ہک نظم ''گل چھوڑو جی'' ہک سبق آموز نظم ہے۔ اپنے پہاڑی علاقیاں دے دلفریب حسن تہ صاف وشفاف ہوادا ذکر کر دیاں ہک غزل بچ لکھدی ہین۔

بہاراں دا میلہ ایہہ سبز ازاراں دا میلہ
بڑا دلفریب ہے پہاڑاں دا میلہ

زینت جی ہوراں حُب الوطنی دے گیت وی لکھے دے ہین۔ اپنے پیارے کشمیر دے ناں نظم ''نواں کشمیر'' لکھ کے انہاں کشمیر دی تہرتی دِی ہک بہترین شاعرہ ہونے دا ثبوت دِتا دا ہے۔ اپنے ملک ہندوستان دی تعریف بچ اپنی ہک نظم بچ لکھدی ہین۔

دل وجان تھیں عزیز ہندوستان ماہڑا
پھُل بوٹے ، جنڈ پتر گلستاں ماہڑا

ریحانہ عزیز پہاڑی شاعری دا ہک ہور قابل قدر ناں ہے۔ ریحانہ جی دا تعلق اوڑی تحصیل نال ہے۔ ایہہ پہاڑی دے ہک قدآور شاعر عزیز دچھنوی دی صاحبزادی ہین۔ شعر وسخن دا فن انہاں کو اپنے والد تھیں ملیا دا ہے۔ پہاڑی دی ہک کامیاب شاعرہ ہونے دے نال نال ریحانہ جی ریڈیو کشمیر توں نشر ہون والے پہاڑی پروگرام دی Casual Comparer وی ہین۔ قریب پچھلے دس سال تھیں ریڈیو دے اس شعبے نال منسلک رہ کے اپنی زبان دی خدمت کر رہی ہین۔

غزل ہور نظم بچ طبع آزمائی کر دیاں ہوئیاں ریحانہ جی سن روایتی طور

حسن و عشق، جدائی وصال، امید و بیھم ہور یاس و غم جیئے موضوعات کواپنی شاعری بچ جگہ دِتی دی ہے۔ مندے چنگے ویلے دادرد اُندیاں غزلاں بچ دِسدا ہے۔ اپنی زبان و کلچر دے باہدے واسطے اُندی تڑپ تہ تریہہ اُندے اشعار بچ جائی جائی دِسدی ہے۔ ہک غزل دے مقطع بچ لکھدی ہین۔

سُن گل ریحانہ دی ہُن توں غفلت چھوڑ دے
اپنی ملک وملت کو منزل تے پہچا کے دِکھ

اپنی روح دی پرواز دے دُکھ تہ درد داذ کر کر دیاں ریحانہ جی ہک غزل بچ لکھدی ہین۔

مُشکلاں وی آیاں تہ اُف میں نہ کیتی
گزر گئی ریحانہ ایہہ بہار کسطراں

حمد دی صنف بچ ریحانہ جی ہوراں دا حصہ چنگا وکھرا دِسدا ہے۔ اپنی عزت تہ وقار لئی دُعا گوئی دے کھلے ہتھ تہ خیالات قلم دِی نوک تے کجھ اس طراں بیان کرر ہے ہین۔

ہمیشہ جے منگاں دے عزت خدایا
دے اُچے درجے دِی نعمت خدایا

یا

لکھ لکھ شکر اس ذات دا جیہڑا مالک کل جہاناں
کل مخلوق کو دیوے روزی کوہاں تہ بیاباناں

پہاڑی زبان دی شاعری بچ کڑیاں دا حصہ جتنا وی ہے اُسدی وجہ نال پہاڑی ادب بچ نمایاں باہدا دِسدا ہے۔ تمام مطالعے تہ تحقیق توں بعد پہاڑی

شاعری بچ کڑیاں دی نسبت نال ہک معروف شاعر ثمینہ سحرؔ غزل دی لاجواب تہ قدآور شخصیت تہ شاعرہ دی حیثیت رکھدی ہین۔ اُندا کلام صرف وعظ ہی نیہہ بلکہ عاشق ، رِند، مبلغ، مجاہد، باغی، انقلابی ہور اشترا کی سب دے نسب نامے کو سحرؔ جی ہوراں ہک وار فرآدم نال جوڑے دی خوبصورت کوشش کیتی دی ہے۔ اتنا ہی نیہہ بلکہ سحرؔ جی آدم دے چہرے توں اوپری نقاب لہاڑ کے اس دے پوشیدہ باطن بچ جھاتھی ماری دی ہے۔ زندگی دے لرسارے مسلیاں کو پرکھ کا فن دے سانچے بچ ٹہالے دا خوبصورت فن سحرؔ جی ہوراں دیاں غزلاں بچ جائی جائی نظر ایندا ہے۔ زندگی چونکہ دُکھ سُکھ ،نفرت ومحبت، ہجروصال تہ آلام روزگار تھیں عبارت ہے۔ اس قسم دے سارے موضوعات کو غزل دے خوبصورت شیشے بچ دِکھے تہ پرکھے دا ادبی فن سحرؔ جی ہوراں کول موجود ہے۔ میں سمجھداہاں کہ سحرؔ جی جدید غزل گو ہین۔ غزل دے فن ہور اُسدے اصلاحی لوازمات کو انہاں قریب تھیں پرکھیادا ہے۔ اُندیاں غزلاں بچ رمزیت وی ہے ہور قافیاں دی رنگینی وی۔ اُندا ہر شعر ہک بیقرار روح دی ترجمانی کرر ہیا ہے۔ ہر شعر، ادب دی طوفانی پہٹھی بچوں گزر کے قلم دی نوک تے ایندا دِس رہیا ہے۔ ہور بچ سارے خیالات ہور جذبات توں علاوہ محبوب دی ڈوہنگی جیئی تہ تہکھدی جیئی بے وفائی وی سحرؔ جی دے اشعار بچ نمایاں ہے۔ اُندی غزلاں دے خوبصورت اشعار دے کُجھ نمونے پیش کرر ہیاہاں۔

بنجلی دور بجائے کوئی گیت غماں نے گائے کوئی
آہاں پُچھاں اُسکی سحرؔ دل نی دُنیا مٹائی کس

بے خبر ہے زمانہ بے خبر لوک سب
اساں کیتی وفا سحرؔ وفاواں نے نال

سوہنی سوہنی لگے کیاں موسم نی جوانی اَج
مٹکی مٹکی ٹرنی آوے یاد کوئی پرانی اَج

کدوں تکر رات لنگھسی کِچر تکر تارے گنساں
لوک پہیڑے ہک دو گنسن میں چھلی پیئی سارے گنساں

دُنیا دی بے وفائی تہ بے ثباتی دا ذکر کردیاں ہک خوبصورت غزل وچ سحرؔ جی کُجھ اسطراں لفظاں کو جوڑ رہی ہین۔

سارا شہر میں چھانی تکیا
کوئی نہ دل دا جانی تکیا
سحرؔ توں کر ہُن سفر تیاری
اتھے ہر کوئی فانی تکیا

پہاڑی زبان وادب دی ترقی واسطے اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دے ذریعہ جتنا کم وی ہویا اوہ اس شعبے نال منسلک افراد دی محنت تہ مشقت دا صِلہ ہے لیکن ایہہ آکھنا غلط نہ ہوسی جے پہاڑی قوم نچ بنیادی ادبی فضا قائم آسی ہور اس قوم دی زرخیز مٹی ایہہ ثابت کردسیا کہ باقی زباناں دی نسبت نچ چر کہ میدان عمل نچ لتھے دے باوجود وی ایہہ زبان ادبی دوڑ نچ کسے کولوں پچھا نیہہ رہی۔ پہاڑاں دے دلفریب نظارے، جنگلاں دی خاموش تہ ٹھنڈی چھام،

ماہلیاں دی پررونق فضا، جڑی بوٹیاں دی خوشبو، صاف سُتھرے تہ ٹھنڈے پانی دا لطف، جنگلاں تہ ماہلیاں تے بجدی بنجلی دا سوز ہور شونکدے کٹھیاں دا ساز جیئے موضوعات جتھا پہاڑی شعرادی شاعری کوفطری حسن بخش رہے ہین اُتھا اسی قسم دی منظرکشی تہ حسن پہاڑی نثرنگاراں دے مضموناں تہ افسانیاں بچ وی دلفریبی تہ دلکشی پیدا کرر ہیا ہے۔

پہاڑی زبان دِی لاوارث جُھگی دے بسنیک نثرنگاری دے ادبی میدان بچ وی نمایاں کارکردگی دس رہے ہین۔ نثرنگاری بچ جنیاں دے نال نال پہاڑی کُڑیاں وی اپنا حصہ وکھرا نکھیڑ رہیاں ہین۔ مختلف مضموناں تہ ترجمے دے کم توں علاوہ کُڑیاں افسانے دے فن بچ وی کافی محنت کردیاں دِسدیاں ہین۔ افسانہ جیہڑا ہک تخیلاتی کہانی ہے اُسدا تخیل تہ تصور پہاڑی علاقیاں ہور اِتھادے بسنیک لوکاں دے بالکل نیڑے وافر مقدار بچ ملدا ہے۔ پہاڑاں، جنگلاں، ماہلیاں تہ حسین کٹھیاں دا منظر پہاڑی زبان دیاں کہانیاں کو دِل سُوز تہ حقیقت پسندی تے مبنی کر چھوڑدا ہے۔ اس قسم دے تصورات ذہن بچ رکھ کا جتھا مرد افسانہ نگاراں اِس فن بچ کامیابی حاصل کیتی اُتھا ایہہ ہک تلخ حقیقت ہے کہ پہاڑی کُڑیاں وی اس فن بچ پچھانہہ رہیاں۔ ایہہ آکھنا وی حق ہے کہ اپنی زبان دے کھنڈرے دے لوک ورثے کو بٹیلدیاں جتنی ہتھ بٹائی کُڑیاں کیتی اتنی جنیاں نیہہ کیتی۔

نثرنگاری بچ شہناز پاکیزہ ہک نامور پہاڑی ادیبہ داناں ہے۔ پاکیزہ ہوراں جتھا حضرت فریدشکر گنج ہوراں دی عظیم شخصیت تے مدلل تہ مفصل مقالہ لِکھ کا پہاڑی ادب بچ تحقیقی باہدا کیتا اُتھا اوہ ہک بلند پایہ افسانہ نگار دِی حیثیت

نال پہاڑی ادب بچ اپنا ہِک منفرد مقام تہ شناخت رکھدی ہین۔ پاکیزہ ہوراں دیاں افسانیاں بچ پہاڑی سماج دی عکاسی، غریب تہ مُفلس لوکاں دے دُکھ درد، گُڑیاں دے مسائل، وطن دا پیار، فصل دی اڈیک تہ مہر و محبتاں دے بندھن ہِک بہترین کہانی کار کو نمایاں کرر ہے ہین۔ پاکیزہ جی اپنی خوبصورت نظم ''چنادی بستی'' دے علاوہ کامیاب افسانے مثلاً نازک بدن، غریب دا کھہَر، غریب دی عید، فرض، اکھیاں اڈیکدیاں، گلاں پھیڑیاں، اپنا کھہَر، تہرتی ماں، قاتل خوشاں دے تہ پھیڑے درد دیاں چنڈاں ''تخلیق'' کیتے دے ہین۔ میں سمجھداہاں کہ اجیاں ادیباں تہ فنکاراں دِی محنت ہی اِس زبان دی عمر دراز کر سکدی ہے۔

پہاڑی زبان و ادب دے لوک ورثے کو بٹیلدیاں مُچ ساریاں لوک کہانیاں دا خزانہ پاکیزہ جی اپنی لکھتاں دے ذریعہ اکیڈیمی تک پہنچایا۔ اُندی ہتھ بٹائی دے اِس کم بچ جیہڑیاں لوک کہانیاں کتابی شکل بچ عوام تک پُہچیاں اُنہاں بچوں لکڑ ادی کہانی، ٹھمکا ٹھوری، دھینہہ دی بستی، گنجا گدرا تہ موٹا پنڈ وغیرہ قابل ذکر ہین۔ پہاڑی لوک گیتاں دے کھنڈرے دے خزانے کو کھٹھا کیتے بچ وی پاکیزہ جی دِی محنت کِسے کولوں کھٹ نیہہ۔ اکیڈیمی تھیں شائع شدہ ''پہاڑی لوک گیتاں جلدے'' دے اندر کھٹ تھیں کھٹ پنجاہ گیتاں پاکیزہ جی ہوراں دِی محنت دا صلہ ہین۔

پہاڑی زبان دی ہِک ہور قابل فخر ادیبہ بشیر النساء بشارت جی ہین۔ ٹھیٹھ پہاڑی ماحول بچ جمی پلّی دی ایہہ خاتون اپنی کہانیاں دے ذریعہ سماجی ترجمانی کر رہی ہے۔ پہاڑی قبیلے دا انوکھا پن، ماواں دا درد، سماجی ظلم و ستم، فرقہ

وارانہ فسادات، ویلے دی گردش، جنیاں دی بے وفائی تہ پیار و محبت دے تھوکھے اِندیاں کہانیاں دے موضوع رہے دے ہین۔ بشارت جی ہوراں جتھا اپنے فہم وفراست نال مچ سارا ترجمے دا مشکل کم کیتا دا ہے، اُتھا اُندیاں تخلیق کردہ کہانیاں مثلاً ''نہیرے دا چن، چھتری، کہئر، تُھپ چھاں، پانی لسی جائیوڈلدا ہے تہ ''مانواں دے دل'' وغیرہ بے حد مقبول ہویاں۔

بے شمار پہاڑی لوک ورثے کو کٹھا کرن بچ بشارت جی ہوراں دی ہتھ بٹائی وی اُندے بہترین ادیب ہون دا ثبوت ہے۔ پہاڑی لوک کہانیاں مثلاً مبارک سِکہ، چالاک چور، جن تہ گدری، چنگی نیتی دا پھل، شکستی، بیوقوف بادشاہ تہ اُسدی بیوی، دودھ دا دودھ پانی دا پانی، تیہاڑی دا خواب، گوڑا دی سزا، سلانڈے تہ چوہے دی دوستی، لالچ بُری بلا ہے، بے وفا شہزادی، کُڑیاں دی عقل، پے مندا پُتر چنگا، سوکناں دے ساڑے، آزمائش، ایماندار قصائی، ہک بن بُڈھی، پیر تہ صوفی ہور مولوی تہ ماسٹر جیاں لوک کہانیاں لکھ کے پہاڑی ادب بچ باہدا کیتا دا ہے۔

''پہاڑی لوک گیتاں دی جلد ۱۰'' لِکھ کے بشارت جی ہوراں لوک ورثے کو زندہ کیتا۔ اسدے نال نال بشارت جی قریب پندراں سال تھیں ریڈیو کشمیر تہ دُوردرشن دے پہاڑی پروگرام دی کامیاب Casual Camparer وی ہین۔

پہاڑی زبان دے کہانی کاراں بچ رُخسانہ کوثر جی کو پُہل جُلنا ادبی نا انصافی ہے۔ رخسانہ جی ہوراں نظم دے میدان بچ وی مندے چنگے ویلے دی عکاسی کیتی دی ہے۔ نظم ''زمانے دے لوک'' اندی ہک کامیاب کوشش ہے لیکن

اندی صحیح پہچان پہاڑی ادب بچ ہک کہانی کار دے طور ہوندی ہے۔ اندی کہانی معاشرے دے پھڑکدے نبض دے نزدیک جنم کھندی ہے۔ نرم ہتھ، انتظار تہ تہوکھے کو تہوکھے وغیرہ اِندے اوہ افسانے ہین جندا تخیل تہ تصور کسے نہ کسے جائی اسدے معاشرے دے نیڑے تریڈے نظر ایندا ہے۔ رخسانہ جی وی پچھلے کئی برساں تھیں ریڈیو کشمیر دے پہاڑی پروگرام بچ Casual Camparer دے فرائض انجام دے رہی ہے۔

زنفر بیگم ہک چاق و چوبند پہاڑی کہانی کار داناں ہے۔ اِندیاں کہانیاں سماج دِی شہ رگ دے نزدیک پھڑکدیاں نظر ایندیاں ہین۔ ہک تعمیری تڑف، تریہہ تہ حِس اندیاں کہانیاں کو ہک سنجیدہ کہانی دا درجہ دے رہی ہے۔ کمائی، ہک پُلہ، درد نہ جانے کوئی، وغیرہ اِندیاں اوہ کہانیاں ہین جنھاں سن زنفر جی ہوراں کو کہانی کاراں دی صف بچ شان و شوکت نال کھلیار یادا ہے۔ اسدے علاوہ چنگے انشایئے وی لکھے ہین۔ کُجھ انشایئے اسطراں ہین۔ کُرسی، اپوزیشن پارٹی وغیرہ۔ ''کانچ کی سلاخ'' ہک اُردو افسانوی مجموعہ منظر عام تے آچکیا ہے۔

پہاڑی زبان دی ہک ہور ادیب زریں آرا معصوم ہین۔ بحیثیت کہانی کار معصوم جی ہک بالغ نظر کہانی کار ہین۔ اِندی سوچ تہ فکر دا افسانوی تخیل بچ ڈونگا دِسدا ہے۔ سماج دے فریب تہ تہوکھے اِندی قلم دِی نوک توں بچدے نظر نیہہ ایندے۔ اِندیاں افسانیاں بچوں بدلہ، زہر دے گھٹ، ممتا تہ ''دسکی آس'' اوہ خوبصورت افسانے ہین جنھاں پہاڑی ادب بچ باہدا کیتا دا ہے۔

نیلوفر راجہ پہاڑی زبان و ادب دے نامور کہانی کار، نقاد تہ مقالہ نگار

راجہ نذر بونیاری ہوراں دی صاحبزادی ہین۔ نیلوفر جی دیاں کہانیاں سماجی عکاسی دے غلاف بچ کِھڑ کِھڑ ہنسدیاں نظر ایندیاں ہین۔ ''چُومڑا'' اندی ہک اہجیی تخلیق ہے جسدا تصور پہاڑی لوکاں دے ہر علاقے بچ نمایاں نظر ایندا ہے۔ چُومڑا ہر پہاڑی معاشرے دا فرد ہے۔

مہر النساء پروین اپنی ذات دے اندر پہاڑی زبان دی ہک بالغ کہانی کار ہین۔ زمانے دے پیچ وخم، حاکماں تہ وڈیریاں دے ظلم وستم، ڈُلدے گرم اتھرواں دِی پڑہاس تہ نا اُمیدی دے کُفر تھیں بچے دِی تلقین جیئے موضوعات اِندیاں افسانیاں دے رنگ ہین۔ پروین جی دیاں مچ ساریاں کہانیاں بچوں سکون، سٹریا دا نصیب، خواب یا حقیقت وغیرہ کجھ اہجیاں کہانیاں ہین جندا کوئی مُل نیہہ ہے۔

پہاڑی زبان دے افسانہ نگاراں دی فہرست بچ رُوبینہ بھٹی داناں نہ لکھنا شاید ہک ادبی نا انصافی ہوسی۔ روبینہ جی دے کُجھ مختصر افسانے ہی نظراں تھیں گزرے ہین۔ اُندا افسانہ انصاف ہک عام افسانہ ہے۔ اوہ ہی انصاف جسدا رواس پٹاس مچ ساریاں کہانی کاراں کیتا دا ہے۔ مگر روبینہ جی دا ہک ہور افسانہ ''ہتھ پھٹی گئے'' انہاں کو پہاڑی دے اُچے افسانہ نگاراں دی فہرست بچ شمار کردا ہے۔

اِسدے علاوہ لر ساریاں پہاڑی کُڑیاں سُن اپنے لوک ورثے کو بٹیلنے بچ اپنے ادب تہ اکیڈیمی دی بھرپور مدد کیتی دی ہے۔ ماہڑے نزدیک اپنی ذاتی تخلیق کولوں لوک ورثے کو کٹھا کرن دا کم زیادہ مشکل تہ تکلیف دہ ہوندا ہے۔ لوک ورثہ چونکہ پیڑھی در پیڑھی منہ زبانی یاد رکھے دا دُوناں ہے۔ اِس واسطے

اپنی زبان ہور ثقافت کو دل و دماغ دیاں ڈونگیاں گُٹھاں بچوں بٹیل کا کڈھنا
ہک مشکل کم ہے۔ اسدیاں جنہاں پہاڑی کڑیاں اِس پروجیکٹ تے ادب تہ
ثقافت دی مدد کیتی اُنہاں بچوں مُنیرہ اختر، نور جہاں نوری، مقصودہ بیگم، روبینہ
ملک، فرحت بدر راجہ، کوثر پروین، چندارانی، صدف راجہ، نیلوفر راجہ، میم جان،
کلثوم، زینت بیگم، مبارک بیگم، شکیلہ شمعون، ناہید اختر، ثوبیہ فیروز، فاطمہ ظفر،
مریم اصغر، نسرین اختر تہ خالدہ بیگم ہوراں دے ناں قابل ذکر ہین۔ خالد بیگم
ہوراں پہاڑی ادب واسطے ہچھا خاصا ترجمہ وی کیتا ہے۔ ہور پہاڑی ڈکشنری
واسطے الفاظ وی کافی تعداد بچ دتے دے ہین۔

نورین صابر مرزا ہک جواں سالہ شاعرہ پہاڑی دے ہک مشہور شاعر،
افسانہ نگار ہور نقاد ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں دی صاحبزادی ہین۔ شیرازہ پہاڑی
بچ ماہڑی نظر نورین ہوراں دی کُجھاں غزلاں تہ پئی ہے۔ خیال دی پختگی دے
نال نال انہاں دی شاعری بچ جدیدیت دا خاصا عُنصر موجود ہے۔ کھٹ ہی
لِکھیا ہے پر چنگا لکھیا ہے۔

ہک ہور کالسری جسداناں میں پھل گیا آساں رفعت آراء تبسم ہوراں
وی کُجھ افسانے ہور شعری مواد لِکھ کا پہاڑی شیرازے کو زینت بخشی ہے۔

اس مضمون دے آخیر تے ایہہ آکھنا ضروری ہے کہ جس قوم دی
صنف نازک اتنا ادبی ذہن تہ ادبی تخیل رکھدیاں ہون اس قوم تہ زبان وادب دا
مستقبل تاریک نیہہ ہوسکدا۔ ماہڑی دُعا ہے کہ:

اللہ کرے زورِ قلم اور زیادہ

اصلاح معاشرہ تہ ڈرامہ

ڈرامہ ادب دی ہک اہم ترین صنف ہے۔ اِسدی ابتدائی تعریف اساں کو یونان دے شہرہ آفاق فلسفی و نقادِ ادب ارسطو دی ''بوطیقا'' تھیں ملدی ہے۔ جس بچ اُس سُن ڈرامے کو انسانی اعمال دی نقل قرار دِتا دا ہے۔ نقل دراصل ڈرامے دی ہی نہ بلکہ سارے فنونِ لطیفہ دی بنیادی قدر ہے۔ کسے وی زبان دا ادب ڈرامے دی اِس صنف تھیں متاثر ہوئے بغیر نہیہ رہ سکدا۔ دنیا دیاں تمام تر نکیاں بڑھیاں زباناں سن اِس صنف بچ اپنے کھوڑے دوڑاے دے ہین۔ اُردو زبان بچ اس صنف دی شروعات اودھ دے تاجدار واجد علی شاہ دے ہتھوں ۱۸۲۴ء بچ ''رادھا کنہیا'' دے قصے دی شکل بچ ہوئی۔ کجھ عرصے توں بعد ہی اِس ڈرامے دی شہرت تھیں متاثر ہو کا امانت لکھنوی سن ''اندر سبھا'' دے ناں تھیں ہک نواں تجربہ کیتا جس سُن اُردو ڈرامے دی ترقی دے رستے ہموار کر چھوڑے۔

کجھ لوک اِتھا تکر آکھدے ہین کہ زندگی بذاتِ خود ہک ڈرامہ ہے لیکن میں اس گل نال قطعی طور اختلاف رکھدا ہاں۔ ماہڑے نزدیک انسانی زندگی حقیقت تا مبنی ہے۔ انساں تھیں سرزد ہون والیاں حرکتاں ہور اسدے

اُردے پَرے رونما ہون والے واقعات مکمل طور فطری ہین۔ اس واسطے حقائق تے مبنی انسانی فطرت کوڈرامہ آکھنا سراسر غلط گل ہے۔ پہاڑی ڈرامے دا ہک حقیر جیا ایکٹر ہونے دے ناطے میں اتنا آکھ سکدا ہاں کہ ڈرامہ دراصل اس صورت کوآکھیا جُل سکدا ہے جیہڑا حقیقی واقعات یا واقعے تھیں متاثر ہوکا اپنے تخلیقی عمل دے سہارے لوکاں دے سامنے پیش کیتا جُلے۔ ڈرامہ انسانی عمل ہور انسانی سماج دی عکاسی دے سوا ہور کجھ وی نہیہ۔ جد کدے سماجی ماحول علاقائی سطح یا ملکی سطح تے کوئی وی حیرت انگیز مسئلہ یا کوئی تشویش ناک واقع پیش ایندا ہے تہ پہاویں ہی سطحی ذہن دا انسان لاشعوری طور تے کنڈ پھیر کے لنگھ گچھے لیکن ڈرامہ نگار ایسے واقعے دا کسے نہ کسے صورت بچ نوٹس چاء کہندا ہے ہور اس واقعے دی مناسبت تھیں ڈرامہ تخلیق کردا ہے۔ فر ایہی ڈرامہ جسوقت سٹیج تے پیش ہوندا ہے میں یقین نال آکھ سکدا ہاں کہ اُس ویلے لاشعوری طور کنڈھ پھیر یا دا اوہ سطحی ذہن دا انسان وی اس کو دِلّی طور قبول کردے ہور اس تھیں سبق سِکھدا ہے۔ کیانکہ اس تلخ حقیقت تھیں کوئی وی شخص اِنکار نہیہ کر سکدا کہ ڈرامے بچ ہک ہی ویلے کلام وی ہے۔ ہور شاعری وی، مصوری وی ہے ہور موسیقی دے عناصر وی۔ ایہی وجہ ہے کہ ڈرامہ انسان دے دل و دماغ تے ہکدم اثر انداز ہوندا ہے۔

دراصل ہر دور بچ سماجی برائیاں دی اصلاح واسطے ہی ڈرامے سٹیج کیتے گئے ہین۔ ماہرے نزدیک جیہڑا شخص ہک گل کو باآسانی نہیہ سمجھ سکدا اُس کو ڈرامے دے ذریعے سمجھائے دا فن ہک عظیم فن ہے۔ سماج دے اندر ہون والیاں برائیاں کو جس ویلے سٹیج تے فنکاری دے ذریعے ہو بہو پیش کیتا جلدا

ہے اُس ویلے ڈرامے دا تماشہ ڈکھن والا ہر انسان ایہہ محسوس کردا کہ ایہہ سب گلاں ماہڑے آس پاس نال ہی نہ بلکہ ماہڑی ذات نال ملدیاں ہین۔ ایہہ احساس اس کو اپنے کرتوتاں دی نسبت نال شرمندہ وی کردا ہے ہور اس کو مستقبل تہ حال بچ سکھے دا چیلنج وی دیندا ہے۔

سماج دے اندر ہون والیاں ہچھائیاں تہ بُرائیاں کو ہک مقررہ وقت بچ اداکاری ہور فنکاری دے جادو نال سٹیج تے پیش کرن دا ڈوّاناں ڈرامہ ہو سکدا ہے۔ ایہہ گل وی ڈِکھن بچ آئی ہے کہ اکثر سماج دِیاں برائیاں ہی کو ڈرامائی شکل و صورت دِتی جُلدی ہے۔ ادب دیاں تمام تر اصناف بچوں ڈرامہ ہی ہک اہجی صنف ہے جیہڑی ہر دور بچ سماجی برائیاں دی اصلاح واسطے زیادہ تھیں زیادہ موثر ثابت ہوئی ہے۔ افسانہ وی اَسدے ہی سماج دی ہک جیندی جاگدی کہانی ہوندا ہے۔ لیکن افسانے دے پڑھن والے مچ ہی کہٹ ہوندے ہین۔ اج دے اس سائنسی دور بچ زندگیاں اس قدر تیز چل رہیاں ہین کہ کسے کول وی حقیقی یا تخلیقی کہانیاں پڑھے دی ذرہ پہر وی فرصت نہیہ۔ لیکن ڈرامہ ہک اہجی تخلیق ہے جس کو ڈرامہ نگار اپنی مخصوص عینک نال دکھ کے اپنے خونِ جگر نال لکھدا ہے ہور جس وقت ایہی کہانی سٹیج تے اداکاری دے ذریعہ پیش کیتی جُلدی ہے تہ ایہہ دِکھن والے ہر شخص دی کہانی ہوندی ہے۔ ہر شخص اس کو اپنے افعال دی عکاسی سمجھ کے اس تھیں سبق حاصل کیتے دی کوشش کردا ہے۔

زمانے دِیاں تواریخاں گواہ ہین کہ عالمی یا ملکی سطح تے ہر دور بچ ڈرامے کو سماجی اصلاح واسطے ہک بہتر ہتھیار نالوں پیش کیتا گیا ہے۔

ہر دور بچ دنیا دے جنگ وجدال کو ڈرامے دے ذریعے پیش کر کے

انسان اس جنگ وجدل تھیں عبرت حاصل کردا رہیا ہے۔ مختلف ملکاں دیاں آزادیاں دیاں تحریکاں کو ڈرامیاں دے ذریعے پیش کر کے آزادیاں دیاں شہیداں کو خراجِ عقیدت پیش کیتا گیندا رہیا ہے۔ اتنا ہی نہ بلکہ مختلف تحریکاں کو عروج بخشنے واسطے ڈرامے کو ہمیشہ پروپگنڈے دے طور استعمال کیتا گیا ہے۔

انسان ہور انسانیت کو عروج بخشنے واسطے جیہڑا رول ڈرامہ ادا کر رہیا ہے اوہ ادب دی کسے دوئی صنف کو نصیب نہیہ ہویا۔ اس گل تھیں وی کوئی شخص انکار نہیہ کر سکدا اکہ دنیا دیاں عظیم شخصیتاں کو یاد کیتے واسطے ڈرامہ مچ پہلیاں تھیں اپنا رول ادا کر رہیا ہے۔ الغرض انسان دے ذاتی کردار کو ڈرامے دی اداکاری تہ فنکاری دے ذریعہ پیش کر کے سماجی برائیاں دی اصلاح کرنا واقعی ہک ہجا فن ہے جسدی کوئی مثال ادب دی بقیہ اصناف بچ نہیہ مل سکدی۔

ریاست جموں وکشمیر بچ بالخصوص ہور سارے ہندوستان بچ بالعموم مچ ساریاں زباناں بولیاں جلدیاں ہین۔ انہاں تمام زباناں دے تواریخ تہ جغرافیے ہکیں دوئے تھیں بکھرے بکھرے ہین۔ اِنہاں ساریاں زباناں بچ وقت دے نال نال پیدہ شدہ حالات کو ڈرامائی انداز بچ پیش کر کے سماج دی عکاسی ہوندی رہئی ہے۔ ۱۹۴۷ء توں بعد دے بھارت بچ ڈرامہ نولیس زیادہ تر وطن پرستی، قومی یکجہتی، سیلاب، وباء، ہور جنگ وجدال جئے موضوعات کو اپنے قلم دی نوک تے آندے رہئے۔ اسطراں دے ڈرامے خواہ اردو بچ لکھے گئے یا ہندی بچ، پنجابی بچ لکھے گئے یا بنگالی بچ اپنی نوعیت دے لحاظ نال بہت کامیاب رہے۔ جتھا تکر جموں وکشمیر دا تعلق ہے پچھلے پنجاہ سال دے اندر اُردو، کشمیر ہور ڈوگری زبان بچ جتنے ڈرامے سٹیج ہوئے اوہ وی وطن پرستی تہ قومی یکجہتی ہی دے

پروپگنڈے دے طور استعمال کیتے گئے۔ لیکن ریڈیو کشمیر ہور دوردرشن دے شروع ہون توں بعد ریاست دے اندر اُردو، کشمیری، ڈوگری، پہاڑی ہور گوجری ڈرامیاں سن جیہڑے ہور موضوعات کو ہتھ بچ رکھن کے ریڈیو تہ دوردرشن دی نشریات کو کامیاب بنایا اوہ فیملی پلاننگ، جہیز، سماج بچ عورت دا مقام ہور کشمیریت جیئے موضوع آسے۔

۱۹۴۷ء توں بعد جموں وکشمیر بچ جہناں قلم کاراں اُردو بچ ڈرامے دی صنف کو عروج بخشیا اُنہاں بچ پروفیسر محمود ہاشمی، پریم ناتھ پردیسی، سوم ناتھ زُتشی ہور مرحوم علی محمد لون قابل ذکر ہین۔ اِنہاں ڈرامہ نویساں دے ڈرامے وقتاً فوقتاً سٹیج ہوندے رہے۔ ہور جموں وکشمیر دیاں بسنیکاں انہاں تھیں سبق حاصل کیتا۔ آنجہانی دیناناتھ نادم ہور اوتار کرشن رہبر جیاں فنکاراں ڈرامے دے فن کو کشمیری زبان بچ عزت تہ حوصلہ بخشیا۔ اِسے طراں منوہر رائے زادہ، رام کمار ابرول، زیڈ سیمی ہور پروفیسر مدن موہن شرما ہوراں سن ڈوگری زبان بچ ڈرامے لکھ کے ادب دی خدمت کیتی ہور اِنہاں ساریاں دے ڈرامے سٹیج تے مقبول ہوے۔

۱۹۴۷ء دا انقلاب ہندوستان دا بٹوارہ کر کے جتھا سارے برصغیر دی شاہ رگ تے کھنڈی چھُری پھیر گیا اُتھا مختلف زباناں دا وجود وی دو پھاڑ ہو کے رہ گیا۔ جموں وکشمیر دے اندر جتھا دوئیاں زباناں دی تقسیم ہوئی اُتھا پہاڑی زبان دا تواریخ تہ جغرافیہ ہی بالکل بدل کے رہ گیا۔ ہندوستان دو مملکتاں بچ تقسیم ہویا ہور پہاڑی زبان بولن والیاں دا اک بڑا حصہ پاکستان نال چلا گیا۔ مچ ہی کہٹ پہاڑی لوک جموں وکشمیر دیاں باڈراں دی راکھی واسطے ہندوستان چھوڑ دِتے گئے۔ اَسدی سانجھی ثقافت تہ ادب تقسیم ہو کے رہ گیا۔ پہاڑی دی

ادبی تہ تمدنی بوہٹی عین شباب تہ جوانی دے ویلے رنڈی ہو کے رہ گئی ہوراس زبان دے ادب کوایہجا ڈوہنگا زخم لگا کہ کئی سالاں تِکراس سُن پاسہ تک نہ پرت سکیا۔ آخراس بیمار دے ڈوہنگے پھٹ ذرا مولے تہ اس بنجر زمی کونویں طراں کاشت کیتے واسطے کُجھاں لوکاں اپنے خون دا نذرانہ پیش کیتا ہور ۱۹۷۰ دی دہائی بچ کرناہ شاہین کلب سن اپناناں پہاڑی کلچرل کلب بچ تبدیل کر کے پہاڑی ڈرامے سٹیج کرنے شروع کیتے۔ پہاڑی زبان بولن والے لوک پونچھ، راجوری، اوڑی، کیرن، کرناہ ہور کشمیر دے تمام کنڈی علاقیاں بچ وی آسے لیکن اُنہاں لوکاں بچ قومی یکجہتی تہ لسانی یکجہتی دا اس قدر کھاٹہ آسا کہ اوہ لوک اپنے علاقیاں تھیں باہر نکل کے کِسے وی دوئی جائی اپنی زبان بچ گل بات کردیاں شرمیندے آسے۔ اسی دور بچ کرناہ دے ہک ڈرامہ نویس عبدالرشید لون ہواں سماج دیاں دُکھدیاں رگاں تے ہتھ رکھ کے پہاڑی زبان بچ ڈرامے دی تخلیق کو جنم دِتا ہور خوش نصیبی ایہہ ہوئی کہ انہاں ڈرامیاں کوسٹیج کیتے واسطے کرناہ کلچرل کلب دے عظیم فنکار مرحوم عالم قریشی، عبدالرشید قریشی ہور محمد مقبول خان جیئے لوک سامنے آئے۔ عبدالرشید لون ہوراں دے ایہہ ڈرامے اسقدر مقبول ہوئے کہ کرناہ دی تہرتی تھیں نکل کے انہاں ڈرامیاں کو کیرن ہور اوڑی دی تہرتی سن اپنیاں اکھیاں دا سرمہ بنایا۔ جس وقت ایہہ محسوس کیتا گیا کہ پہاڑی لوک اپنی ماء بولی بچ ڈرامہ دِکھے ہور سمجھے کو تیار ہو گئے ہین۔ تہ عبدالرشید لون ہوراں دا ہک شاہکار ڈرامہ ''کریما'' پہاڑی سٹیجاں دی زینت بن گیا۔

دراصل ایہہ ہک اشتہاری ڈرامہ آسا اس کو پروپگنڈے دے طور استعمال کیتا گیا اس ڈرامے کو اس قدر مقبولیت حاصل ہوئی کہ ایہہ کرناہ، کیرن

تہ اوڑی دے سٹیج توں نکل کے ٹیگور ہال ہور ابھینو تھیٹر تک پہنچ گیا۔

جموں وکشمیر دیاں لکھاں پہاڑیاں اس کو دِکھیا ہور اپنی زبان، ادب تہ ثقافت دا شاہکار تسلیم کیتا۔ اس ڈرامے کو دِکھن واسطے حکومت وقت دے کئی وزیر وی ٹیگور ہال نچ پہچے۔

اِتھا میں ایہہ لکھنا مناسب سمجھداں کہ ماہرِ تحقیق دے مطابق ۱۹۷۰ دی دہائی نچ پہاڑی زبان دا ایہہ ڈرامہ آسا جس جموں وکشمیر دے ۱۶ لکھ پہاڑیاں کو جگا لیا۔ ہور اا پنے مطالبات منانے نچ وی اوہ کسے حد تک کامیاب ہوئے۔ اسی دہائی دے آخیر تے اکیڈمی نچ پہاڑی شعبہ قائم ہویا ہور ریڈیو کشمیر تہ دوردرشن تھیں ہفت روزہ پہاڑی پروگراماں دی نشریات دا سلسلہ شروع ہویا۔ اس دہائی کو اگر پہاڑی زبان دا ''احیائے نو'' آکھاں تہ شائد زیادتی نہ ہوسی۔

عبد الرشید لون ہوراں دے قلم دا زور جاری رہیا ہور پہاڑی زبان دے مختلف مطالبیاں کو منالے واسطے ڈرامے سٹیج ہوندے رہئے۔ ایہہ گل فطرتی موسماں نالوں باندی تہ عیاں ہے کہ سماج دے اندر ہون والیاں لسانی زیادتیاں کو دور کیتے واسطے اس دور نچ پہاڑی ڈرامہ ہک بہترین ہتھیار ثابت ہویا۔ اِسدے نال نال رشید لون ہوراں کجھ ہک علاقائی نوعیت دے ڈرامے وی لکھے جنہاں نچ سماجی برائیاں کو عیاں کر کے سماج دیاں کھڑ پینچاں کو ٹھیٹھ کیتا گیا۔ اُندے ایہہ ڈرامے حقیقی واقعات دی ہو بہو نقل ثابت ہوئے ہور سماج دے ذہن تے اپنی مکمل چھاپ چھوڑ گئے۔

ریڈیو کشمیر تہ دوردرشن تھیں ڈرامے دا سلسلہ شروع ہوندیاں ہی ریاست دے ڈرامہ نویس اپنا رُخ سٹیج تھیں پھیر کے اُندی طرف چلے گئے۔ دور حاضر نچ

جنہاں لکھاریاں اُردو، کشمیری ہور ڈوگری زباناں نچ ریڈیو ہور دوردرشن سیریل لکھنے شروع کیتے اُنہاں بچوں سجود سیلانی، شبنم قیوم، قیصر قلندر، ویدراہی، شوکت شہری، رام کمار ابرول ہور زیڈ سیمی جئیاں ڈرامہ نویساں دے ناں قابل ذکر ہین۔ پہاڑی زبان نچ شفیق قریشی ہوراں دے لکھے دے ڈرامے ریڈیو ہور دوردرشن تھیں مقبولیت حاصل کرر ہے ہین۔ اِنہاں دالکھیا دا سیریل ''اڈ یک'' جموں و کشمیر دیاں لوکاں نچ انتہائی مقبول ہویا ہے۔ اُدھر کرناہ تھیں نکل کے راجوری تہ پونچھ نچ وی ڈرامے اپنے بال وپر کڈھنے شروع کیتے کہ رشید قمر، شیخ ظہور الدین تہ کے ڈی مینی ہوراں خوبصورت ڈرامے تخلیق کیتے جیہڑ اِنہاں علاقیاں نچ وقتاً فوقتاً سٹیج ہو کے لوکاں کولوں دادِ تحسین حاصل کردے رہے۔

میں آخیر تے ایہہ آکھیوں نہ رہساں کہ ڈرامہ انسانی فطرت کو جھنجھوڑے دا ہک بہترین ذریعہ ہے۔ ایہہ انسانی فطرت ہے کہ اس کو اپنیاں غلطیاں ہمیشہ عزیز دسدیاں ہین۔ میں سمجھدا ہاں کہ جسطراں خالق کائنات سن انسانی فطرت کو دِکھ کے نماز دے اوقات مقرر کیتے دے باوجود وی اذان ''بانگ'' دا ہونا لازمی تہ فرض قرار دتا ہور اَذان آکھے دے باوجود وی جماعت دے قیام دے وقت بلند آواز نچ اقامت وی فرض قرار دتی دی ہے۔ اسی طراں ادب نچ انسان کو اپنیاں کوتاہیاں تہ خامیاں کو محسوس کرالے واسطے ہور سماج کو ویلے دی ضرورت دے مطابق مستقیم رستے تے ٹورے واسطے ڈرامہ ہک اہم رول ادا کردا آیا ہے تہ ادا کردا رہسی۔

پہاڑی لوک ساز

اسدے حقیقی لوک گیت اُوہیی ہین جیہڑے لوک ساز دی صورت بچ اَسدیاں دِلاں کولذت بخشدے ہین۔ لوک ساز دا لفظ سُندیاں ہی انسانی دل دیاں تاراں چھِڑ گیندیاں ہین۔ ہور انسان پتہ نیہہ کِسراں دے خیالات دِلا بچ آنن پے گیندا اہے کسی وی ادب دے لوک ساز یا لوک ادب دا ہک اپنا خزانہ موجود ہوندا اہے۔ ہور اس تے کسے وی دوئی زبان دے ادب دی اجارہ داری مچ کہٹ ہوندی ہے۔ کیانکہ دنیا دی ہر زبان دا اک اپنا لوک ادب موجود ہوندا ہے دنیا دا جاہل تھیں جاہل انسان وی اپنے لوک ساز ہور لوک ناچ دا اک ماسٹر منیا جُل سکدا اہے۔ شاید ایہی وجہ ہے کہ دنیا دی پسماندہ تھیں پسماندہ زبان بچ وی لوک ناچ تہ لوک ساز مُنہ زبانی اِک نسل توں دوئی نسل یا اِک پیڑھی توں دوئی پیڑھی تک پہچدے رہندے ہین۔ تحقیق دے نال اگر پہاڑی لوک ساز دا کھنڈریا دا خزانہ کھٹھا ہو جلے تہ شاید دنیا دیاں دوئیاں زباناں دے لوک ساز

تھیں کئی گناہ زیادہ پرانا ہوسی۔ جسدی گواہی تاریخ دا ہر ورق دے رہیا ہے۔
پہاڑی لوک ساز دا پہاڑی سماج بچ قدیمی رواج ہے۔ پرہُن اس دور بچ جد تھیں پچھے سینیما، ریڈیو، ٹیپ ریکارڈر ہور ٹیلی ویژن ایجاد ہوئے تمام زباناں دے لوک ساز بالعموم ہور پہاڑی لوک ساز بالخصوص دھنھہ کو دِیّا دِسن دے برابر نظر ایندے ہین۔ پہاڑی لوک ساز دا اوہ سلسلہ جیہڑا پہاڑی محفلاں تہ بیاہ شادیاں بچ چلدا آسا کہٹ ہون لگا ہے جس دی بڑی وجہ اس مشینی دور بچ انسانی دوڑا تہائی ہے۔ اِسدے نال نال اوہ قدر شناس جیہڑے پہاڑی لوک ساز کو اپنی زندگی دا اِک حصہ سمجھدے آسے ہور جنہاں کو پہاڑی لوک ساز بچ تصوف تہ معرفت دی چھلک دسدی آسی اوہ کجھ تہ اللہ کو پیارے ہو گئے ہور کجھ وقت دے تیز و تر شور نال ڈورے دسدے ہین۔ کسے وی زبان دے لوک ساز کو اپنے دل دی تہہ کن سمجھنے واسطے امیر خسروؒ ہور تان سین جیاں صاحب نظر، صاحب ذوق ہر صاحب بصیرت قدر شناساں دی لوڑ ہوندی ہے۔ جیہڑے اس دور بچ ٹھوہنڈیاں وی نہیہ تھہیندے۔

ساز پہانویں کسے وی معاشرے دا ہوئے۔ اوہ انسان دی روحانی غذا تصور کیتا جلدا ہے۔ ایہہ اِک کھلی حقیقت ہے کہ ساز بجائے والے جدوں اپنے ساز دیاں تاراں چھیڑدے ہین اُس وقت اِندا ملاپ اِنہاں ہی تاراں دے ذریعہ اپنے محبوب نال ہوندا ہے۔ امیر خسرو جیئے صوفی انسان کو اپنی سارنگی دا ساز دنیا دی عظیم عبادت کولوں زیادہ رفیق آسا۔ ڈاکٹر سورج گُپتا اپنی اِک کتاب Know Your Child بچ لکھدے ہین کہ جس وقت کوئی بچہ قطعاً رونے سی چُپ نہیہ ہوندا تو اگر انسان اس کول کوئی ساز چھیڑ دیوئے جد تک ساز

دیاں تاراں ساہ رکہندیاں رہسن بچہ بالکل چُپ رہسی۔ اس تھیں صاف ظاہر ہے کہ انسان دا پیدائش ہی تھیں ساز نال اِک گہرا رشتہ ہے۔ جسدیاں ڈوہنگیاں رمزاں صرف اللہ ہی جاندا ہے۔

موجودہ دور بچ پہاڑی لوک ساز پہاڑی ادب دی جان سمجھیا جلا رہیا ہے۔ اَج وی گُرے کہاہ لیتری بچ ٹھولا دے سازاتہ دراٹیاں دے ساز چھڑگیندے ہین تہ گُرے بیاہ شادیاں بچ ٹھولا دے نال بنجلی دا ساز بجدیاں سن کا پہاڑی لوکاں دی کھری اُٹھیوں نہیہ رہندی۔ گُرے تھوری کھوڑیاں نال پہاڑی پگڈنڈیاں تہ لگیاں جنگلاں بچ بنجلی تہ شپا ہیا بولدیاں بولدیاں میلاں دا سفر طے کردے ہین تہ گُرے نانگیاں ہور ولیاں دے میلیاں بچ نگارے ہور دَف نال بنجلی ہور باجے دے ساز اُندیاں مُریداں کو دنیا و مافیہا تھیں بیگانہ کرکا ساری رات نیندرہ تھیں دور کر چھوڑ دے ہین۔ پہاڑاں بچ رہن والیاں لوکاں کو جتھا کتھیاں دے تیز ٹُردے پانیاں دے ساز رات ساری مِٹھی نیندر سوالدے ہین۔ اِتھا کئی راتیاں تکر میراثیاں دی سارگی تہ سیف الملوک تہ سی حرفی دے بول ساز دی نظر ہو کا انہاں کو جگال وی رکھدے ہین۔

پہاڑی لوک ساز کو اگر زمانہ قدیم دے چمکدے شیشے بچ دکھیا جلے تاں تحقیق ہور تاریخ دی رُو نال اس کو دُواں حصیاں بچ تقسیم کیتا جُلدا ہے۔ پہلا حصہ اشوک دے دور بچ شاردا پیٹھ تہ اُسدے اُردے پرُدے کھنڈرے دے بدھ مذہب دا ہے، جتھا اِس وقت مقامی تہ علاقائی زباناں دا سہارا کہن کا انہاں ہی مقامی زباناں دے لوک ساز مندراں بچ بجائے جُلدے آسے تاں جے لوک اپنیاں ہی لوک سازاں دی شوق نال مندراں بچ پچ کا بدھ مذہب کو قبول

کرن۔ اتھا ایہہ آکھنا غلط نہ ہوسی کہ پہاڑی زبان بولن والے لوک جموں وکشمیر دے اندر سب توں زیادہ اسی شاردا پیٹھ ہور اسدے اُردے پردے دیاں علاقیاں بچ کئی سو سال پہلیاں تھیں بسدے ہین ہور اشوک دے وقت بچ وی اس زبان دا سب توں بڑا خطہ وادی کشن گنگا آسا جیہڑا اگریز، مچھل، کیرن، کیل، دراوہ تھیں، کہن کا کرناہ تھیں ہوندا ہویا ایبٹ آباد تک کھنڈریادا آسا۔ اس تھیں ایہہ گل ثابت ہے کہ اشوک دے وقت بچ اس خطے دی زبان پہاڑی ہی آسی مگر اس کو شاید شاردا آکھیا جُلدا آسا ہور اِسی زبان دے لوک ساز مندراں بچ بجا کا بدھ مذہب کو لوکاں بچ عام کیتا جُل رہیا آسا۔ پنڈت ہر گوپال خستہ اپنی اک کتاب تواریخ کشمیر بچ شاردا پیٹھ، اِتھادی زبان ہور کلچر داذکر کردیاں لکھدے ہین کہ:

''قدیم سے یہاں شاردا حروف کا رواج تھا جو کہ شاردا بھگوتی کے بنائے ہوئے ہین۔ سلف میں کاروبار دفاتر وتجارت اور تحصیل علوم انہیں حروف میں ہوتا تھا چنانچہ قدیم بھوج پتر کے پستکوں پر یہی حروف اب تک ملتے ہیں۔ چشمہ کھُن موہ کے کنارے پر ابھی تک اسی زبان کے حروف پتھروں پر کندہ ہیں لیکن زمانے کی گردشوں نے اس زبان کو ذرا پیچھے دھکیل دیا۔ شاردا پیٹھ کا اپنا ادب، لوک ساز، لوک ناچ، طرز تحریر غرض وہاں کا تمدن جو کہ اُس دور میں اپنی مثال آپ رہا ہو گا رفتہ رفتہ زوال پذیر ہو گیا......''

ہر گوپال خستہ صاحب ہوراں دی گواہی توں پتہ چلدا ہے کہ پہاڑی زبان ''شاردا زبان'' اِک وقت بچ مکمل عروج تے آسی۔ ہور اسدے لوک ساز

وی بے تھڑک لماساہ کہن کا جیندے آسے۔ وقت دیاں ہواواں سُن اپنے رُخ پلٹ کہدئے۔ اس زبان دے کئی ناں بدلے مگر زبان اوہیی رہی۔ اسدے لوک گیت اوہیی رہے۔ اسدے لوک ساز اوہیی رہے۔ اگر اوہ ہواواں دی لپیٹ بچ آئے وی تہ مچ کہٹ۔ کیانکہ اوہ ہواواں جتھا ویلے دیاں بادشاہاں دے حکم دی تعمیل بچ سرگرداں آسیاں۔ اِتھا اس زبان دے لوک گیت، لوک ساز تہ لوک ناچ وی اس وقت دیاں راجیاں یا بادشاہاں دیاں محلاں تہ محفلاں دی رونق آسے۔

تہپ تہ چھام دی حقیقی دنیا بچ پہاڑی زبان اپنے لوک ساز، لوک ناچ تہ لوک گیتاں کو اپنے سینے نال لاکے زندگی بسر کردی رہی۔ شاردا پیٹھ دے اِک پرانے تہ اِک مشہور تواریخی ''تیرتھ مندر'' دا ذکر کردیاں ہوئیاں راج ترنگنی دے اُردو ترجمے دے دوئے حصے بچ ٹھاکر اچھر چند لکھدے ہین کہ......

''چندر پنڈت کا بیان ہے کہ سکھوں کے حملے سے پیشتر جبکہ کرناہ کے مسلمان راجے وادی کشن گنگا میں عملی طور پر خودمختار حکومت کرتے تھے یہ مندر قریب قریب ویران کردیا گیا تھا۔ تیرتھ مندر کے وہ پرانے ساز اور بجن جو اشوک سے چلتے آئے تھے ان پہاڑی مسلمان راجاؤں کی نذر ہوچکے تھے بلکہ بیان کیا جاتا ہے کہ اس میں ایک راجہ نے بارود بھر وار کھا تھا......''

ایہہ دور پہاڑی زبان تہ اس دے لوک ساز دا اوہ دور آسا جتھا اس زبان تہ اسدے ادب تے ظلم دی تہپ چل رہئی آسی لیکن وقت دی دوئی کروٹ سن اس کو فر چھاماں بہال کا دمہ کڈھالیا جس دے متعلق راج ترنگنی بچ

اگا چل کے ٹھاکرا چھر چند تیرتھ مندر ہی داذ کر کر دیاں لکھدے ہین کہ:

"مغل اور افغان حکمرانوں کے عہد میں وادی کشن گنگا میں ایک ہلچل پیدا ہو جانے سے بھی شاردا کے مندر کی طرف سے بھی بہت غفلت برتی جانے لگی۔ اس زمانے میں کرناہ اور دراواہ کے علاقے بومب قبیلے کے چھوٹے چھوٹے درجے کے حکمرانوں کے ہاتھ میں تھے جنہیں وادیٔ کشمیر کی گورنمنٹ سے کچھ علاقہ نہ تھا۔ ان حکمرانوں نے شاردا ادب کو تقویت دی۔ مندر میں ساز بجانے کے آلات ان کی محفلوں کی رونق ہوئے اور شاردا سے لیکر چلاس واقعہ دریائے سندھ تک اس زبان اور اس کے کلچر کو ایک لڑی میں پرو دیا۔ وہ ساز راجاؤں کی محفلوں کی رونق ہوئے لیکن تیرتھ مندر ویران ہو گیا.........."۔

انہاں لفظاں کو سمجھنے تھیں بعد اساں کو پہاڑی لوک ساز دی اِک تواریخ شیشے دی طراں چمکدی نظر ایندی ہے۔ ایہہ ساز کدے لوک ساز آسے۔ وقت سن انہاں کو بھجناں داناں دِتا۔ بادشاہاں دیاں محفلاں دی رونق ہوئے۔ مگر ٹُہڑ کدیاں ٹُہڑ کدیاں پچھلیاں گلاں بسار کا آگاہی اگا چلدے رہے

پہاڑی لوک ساز دا دوا حصہ جموں و کشمیر دیاں پہاڑی نانگیاں جلالی ولیاں تہ صوفیاں دیاں محفلاں تہ میلیاں بچ بجائے جان والے ساز دا ہے۔ جسدے ثبوت بچ میں اتنا ضرور آکھ سکدا اہاں کہ موجودہ صدی بچ سائیں مہر علی گولڑے شریف والیاں دا عرس مبارک سائیں سہیلی سرکار دا عرس مبارک خواجہ پیر حیدر شاہ صاحب مہینڈھر والیاں دا عرس مبارک، سائیں مٹھا باجی دا میلہ تہ

سائیں سُرمہ پڑیاں والیاں دا میلہ مشہور ہین گولڑے شریف والیاں دا عرسِ مبارک سید چھوٹے شاہ دا میلہ ہور سائیں سہیلی سرکار دا عرس مبارک اَج وی زور شور نال منائے جُلدے ہین۔ ہور لاتعداد قوال کھٹھے ہوکا پہاڑی ساز دی گونج نال ساری فضاء کو اپنی لپیٹ بچ چاہ ,کہندے ہین۔ ایہہ دوئی جلالی فقیر اپنیاں زندگیاں بچ وی قوالاں کو کھٹھا کر کا ساز سنن دے شوقین آسے۔ انہاں دے درتے میراثیاں دی عید ہوندی آسی۔ میراثی اپنیاں سارگیاں تے سیف الملوک تہ ہور کئی پہاڑی گیت گاندے آسے ہور ایہہ صوفیائے کرام وجد دی حالت بچ منہ تے چٹی چادر کہن کا رات ساری اپنے محبوب حقیقی نال رابطہ قائم کر رکھدے آسے۔ اسی طراں پیر حیدر شاہ صاحب مینڈھر والیاں دا عرس مبارک وی پہاڑی سازاں دیاں پھلجھڑیاں بچ بڑی شان وشوکت نال منایا جُلدا اہے۔

ترڈے شریف بچ اَج وی سائیں مٹھے باجی ہوراں دا میلہ پہاڑی لوک سازاں دے لرزدیاں اتھرواں بچ اس قدر جوش بچ شروع ہوندا ہے کہ اُندے عاشقاں تہ مریداں دیاں پیراں تلا باڈر دی لکیر تک مِٹ گیندی ہے۔ میلہ کئی تہیاڑے تک چلدار ہندا ہے ہور قوال تہ گائیکار، سارگی، باجے تہ بنجلیاں تے سیف الملوک سی حرفی قینچی، گگوئے کو نجڑی بولدے رہندے ہین۔ سُرمہ پڑی والے سائیں صاحب ہوراں دے روضہ شریف تے ہر سال اِنہاں دے گدی نشین سائیں رستم باجی وقت مقررہ تے میلہ شروع کردے ہین سائیں رستم باجی ۲۵ ,سال تھیں تپتیاں بٹیاں تے ہور برددیاں برفاں بچ ننگے پیر چلدے ہین۔ اِک لنگ دے اُپر اِک خالی پٹوڑہ اِنہاں دا کل لباس ہے، میلے بچ کئی گائیکار باجے، سارگیاں، دف، نگارے بنجلیاں کہن کا ساری رات

گاندے رہندے ہین۔ سائیں باجی وجد دی حالت وچ مُہنہ تے کپڑا کہن کے روندے رہندے ہین۔ سرمہ پڑی والے اپنی زندگی وچ ہو بہو اسی طراں ساز دے شوقین آسے تحقیق دے مطابق میں ایہہ لکھدیاں وی خوشی محسوس کرداہاں کہ لاہور وچ داتا گنج بخشؒ ہوراں دے دربار وچ عرس مبارک دیاں کجھ چھلکیاں وچ پہاڑی سازدیاں کجھ چھلکیاں وی شامل دِسدیاں ہین۔ ایہہ اک کھلی حقیقت ہے کہ داتا گنج بخشؒ ہوراں دے عرسِ مبارک تے کئی جائیاں دے قوال اپنیاں مراداں پوریاں کرن واسطے گلہ پھاڑ پھاڑ کے گاندے ہین۔ چونکہ سارگی تہ سیف الملوک دی بحر خوب فِٹ ایندی ہے۔ اس واسطے اِتھا قوال آخر تے پہاڑی دا اِک شعر ''دوہا'' بولدے ہین جس نال وجد وچ آ کے ہزاراں چڑیاں دیاں چونڈاں پھٹ گیندیاں ہین ہور چڑیاں پھڑک پھڑک کازمی تے چڑنا شروع کردیاں ہین۔ شعر اس طراں ہین۔

دیون کارن داتا بنیا منگن کار سوالی
داتا تینوں ہرگز نہیہ کہنا جے اس ٹرپئے خالی

اج دی اِس دوڑ اتھائی دی زندگی وچ کجھ لوک موسیقی یعنی ساز تھیں ذرا دور نسدے دِس رہے ہین بلکہ کجھ تہ اسلام دے حوالے نال اس کو منع قرار دے کا اس کو اک غلط شے سمجھدے ہین۔ میں اپنی تحقیق دے مطابق اِس تے بحث کردیاں ہوئیاں صرف اتنا آکھ سکداں کہ اسلام وچ ساز واقعی ممنوع ہے لیکن اَسدے علمائے کرام اس گل تے صرف اس واسطے خاموش ہین کہ ساز کو فنافی اللہ تہ صوفی لوکاں اپنی دُکھدی رگ سمجھ کہد ادا ہے ہور ساز دیاں بجدیاں تاراں کو انھاں اپنے محبوب حقیقی نال ملن دا اک ذریعہ بنایا دا ہے۔ اِتھا مولانا جامیؒ

ہوراں جیۓ اک صوفی بزرگ تہ فارسی دے عظیم شاعر دا اِک شعر لکھنا ضروری سمجھدا ہاں جس توں صوفیاں دا ساز نال رشتہ روزِ روشن دی طراں عیاں دسدا ہے۔

خوشا نیک یزداں پرستی کنند
بہ آواز ڈولاب مستی کنند

ساز پہانویں جس زبان تہ جس دور دا ہوۓ اوہ اک غریب دی چھگی تھیں کہن کا بادشاہ دے دربار تک رونق تہ سکون دل دا اِک ذریعہ ہوندا ہے محمد الدین فوقؔ اپنی اِک کتاب ''شباب کشمیر'' بچ لکھدے ہین کہ بڈشاہ جیۓ رحمدل، عادل ہور مسلمان بادشاہ دی ساز نال اس قدر دل لگی آسی کے بڈشاہ سُن اپنے اُس شوق کو زندہ رکھے واسطے ساز بجاۓ دا ماہر ملا عودیؔ ہور ملا جمیلؔ جیسے موسیقار خراساں تھیں ٹھاک کا کشمیر آندے دے آسے ہور اُسی دور بچ کشمیر دیاں اصل سازاں تے ایرانی راگنیاں دا اثر پے گیا۔ فوقؔ صاحب ابوالفضل دی کتاب دے حوالے نال لکھدے ہین کہ :

''بڈشاہ دے وقت بچ کشمیر دیاں اُچیاں اُچیاں پہاڑاں تے رہن والے لوک ساز دے فن بچ بے حد ماہر اَسے ہور خاص کر ساگا ہور رنگور پہاڑی لوکاں دے مشہور ساز اَسے۔ جندا اثر کشمیری لوک ساز سُن وی قبولیا ہے..........''

اِتھا شاید ماہڑا ایہہ قیاس غلط نہ ہوسی کہ ہوسکدا ہے اُسوقت دے اوہ ساز بدلے دیاں ناں نال کِسے دوئی شکل بچ اَج وی اساں کول موجود ہون یا فر اُسوقت دے اوہ پرانے ساز ہی اسدے اَج دے لوک ساز ہون۔ البتہ ایہہ

گل شک تھیں خالی ہے کہ پہاڑی لوک ادب بچ لوک ساز دا اِک خاصا خزانہ موجود ہے۔ ایہہ ساز اَج کل زیادہ تر سیف الملوک، سی حرفی، قینچی، ککو، شپاہیا، ماہیا تہ کونجڑی جیاں لوک گیتاں دے طرز تے بجائے جُلدے ہین۔ پہاڑی لوک سازاں دے مشہور آلے یعنی "Instruments" ڈھول، سارگی، باجہ، جوڑی، بنجلی تہ دف وغیرہ قابلِ ذکر ہین۔ چونکہ پہاڑی علاقیاں دی باڈر زیادہ تر پنجاب نال مِلدی ہے جسدی وجہ توں ماہڑی تحقیق دے مطابق پہاڑی ساز بچ ڈھول یا ڈھولک دا اثر پنجاب ہی تھیں آیا دا ہے لیکن اِتنا میں ضرور آکھساں کہ ڈھول پہانویں جتھوں وی آیا لیکن پہاڑی ساز بچ مچ پہلیاں تھیں چلدا ہے۔

لارنس اپنی کتاب "Culture of Kashmir" بچ لکھدے ہین کہ پیر پنجال دیاں پہاڑاں بچ اِک علیحدہ قسم دی بڑی مضبوط تہ طاقتور قوم رہندی ہے جندا اِک اپنا ہی تمدن ہے۔ اِندے لوک گیت یا لوک ساز تہ لوک ناچ باقی کشمیری ثقافت تھیں بالکل مختلف ہین۔ اوہ مزید لکھدے ہین کہ پہاڑی علاقے بچ رہن والے اوہ لوک اس قدر زندہ دل، نروئے ہین کہ فصلاں دی کاشت دے وقت اوہ ڈھول تہ بنجلی دے ساز نال دنیا تھیں بے خوف ہو کا کم کرر ہے آسے۔[1]

میں ایہہ گل فخر نال آکھ سکدا ہاں کہ لارنس صاحب دے اس بیان دے مطابق ایہہ حقیقت واضح ہوگیندی ہے کہ پہاڑی لوک تروپیاں ہور کہاہ کپنے دے وقت پہاڑی لوک ساز دے ترنم بچ اپنی زمینداری کو شان وشوکت نال کرکا اپنے ہتھ دی کمائی کو شان وشوکت نال اپنیاں کو چھیاں بچ بہندے

ہین۔ہور ایہہ مثل کشمیر دے کسی وی دوئے کلچر بچ نہیہ مِلدی۔اِتھا اگر کوئی ایہہ آکھے کہ ڈھول کوئی ساز نہیہ بلکہ آواز ہے۔اُس دا ایہہ خیال ماہڑے نزدیک غلط ہوسی۔کیانکہ ڈھولا دے واز بچ ہی اِک ساز چھپیا دا ہے ہور فِر جس چیز دے بجنے نال انسانی جسم بچ اک احساس، احساس بچ حرکت، حرکت تھیں جوش پیدا ہو جُلے اوہ اس انسان دا لوک ساز ہی ہو سکدا اہے۔اَج دے پہاڑی لوک ساز بچ ڈھولا دیاں کل ست لکڑیاں ہین جنہاں کو اسیں ست سُر دی اُکھ سکدے ہاں۔اِنہاں ستاں سازاں کو ترے ترے منٹ توں بعد بدلا کا اسیں ست پہاڑی لوک ناچ کھیڈ دے ہاں جِتدے ناں اس طراں ہین۔دیسی پھانگڑہ، تاڑی مانگہ، مانگا کُھمر، پٹہ، تلواری ہور گتکا۔

سارگی پہاڑی لوک ساز دا اِک شاہکار منی جُلدی ہے۔سارگی دا ذکر کردیاں ہوئیاں میں پہلیاں وی لکھیا ہے کہ صوفیاں تہ نانگیاں دے میلیاں بچ سارگی دیاں تاراں تے سیف الملوک دے بول کئی راتیاں تک انہاں کو مدہوش کرر کھدے ہین۔ہور سارگی دیاں تاراں بذاتِ خود اجہیاں موقعیاں تے سرگی دے وقت ایسا لگدا ہے جیاں سارگی وی کسے دے فراق بچ ہُدک ہُدک کے رو رہی ہے۔اس قسم دیاں راتاں گُرے پونچھ بچ راجوری بچ روشن ہوندیاں ہین۔تہ گُرے کرناہ، کیرن، اوڑی ہور دراوہ مظفر آباد بچ اندے مونگرے روشن نظر آیندے ہین۔جگہ اگر کوئی وی ہے لیکن ساز ہِک ہی ہے۔اِسدی لذت ہِک ہے۔اس لذت بچ درد ہِک ہی ہے جس کو کسی وی جگہ دا پہاڑی برابر دا شریک دسدیاں محسوس کرر ہیا ہے۔جوڑی وی پہاڑی لوک ساز بچ زمانہ قدیم تھیں چلدی آرہی ہے۔تحقیق توں بعد ایہہ پتہ چلیا ہے کہ جوڑی دی شروعات

پہاڑی لوک ساز بچ ایبٹ آباد تھیں ہوئی ہے۔ اِس دا فن نیلم وادی توں علاوہ پونچھ، راجوری، کیرن تہ اوڑی بچ وی موجود ہے۔ کرناہ دے اندر اِس فن کو سب توں پہلیاں صمد میر ہور زماں لون نامی دُواں شخصاں آندا۔ جیہڑے ۱۹۳۸ء بچ مزدوری دی خاطر ایبٹ آباد گئے ہور اُتھوں جوڑی دے فن تھیں روشناس ہو کا مُڑے۔ جوڑی دا ساز کلیجے دیاں رمزاں وی چھیڑیونہیہ رہندا۔ انسان تہ انسان ہے مور ہور سپ وی جوڑی دے ساز تے نچیونہیہ رہندے۔ چڑیاں اپنیاں آہلنیاں بچوں نکل کا جوڑی سُنن واسطے بوٹیاں دے ڈاہلیاں تے بیٹھونہیہ رہندیاں۔

بنجلی یا مُرلی اگرچہ کرشن چندر جی دے وقت توں چلی آئی ہے کیانکہ کرشن جی مکھن کھاہدے دے بے حد شوقین آسے۔ اوہ سارا دن بنجلی ماردے گائیاں چرالدے آسے۔ لیکن پہاڑی لوک ساز بچ اِسدا قیام وی پرانا دِسدا ہے۔ کیانکہ ہیرا اپنے رانجھے دی بنجلی تے بے حد عاشق آسی۔ رانجھا اُچے نکے بہہ کا بنجلی ماردا آسا ہور اسدیاں منجھیاں دوروں دوڑ کا اس کول پہنچ گیندیاں آسیاں۔ ہیر دے جگر تے بنجلی دا اثر کے ہوندا ہوّیا اُس دا پتہ اس شعر توں لگ رہیا ہے۔

میاں رانجھا بنجلی مارے، ہیر چنے کھلوتی ہے
نینوں روے اتھروں، کردے اتھرواں نال تھوئی ہے

میں اس مضمون دے آخیر تے اتنا ضرور آکھساں کہ دنیا دا کوئی وی شخص اس گل تھیں انکار نہیہ کرسکدا کہ جس وقت کِسے قوم یا زبان دا اقتدار ختم ہو گیندا ہے تہ محکومی دے حال بچ اس قوم یا زبان دی ترقی تہ آزادی اُتے غلامانہ

عادتاں غالب آ گیندیاں ہین ہور غلامی دی وجہ نال اس تے خوشامد ہور خوف طاری ہوگیندا ہے جیہڑی قوم یا زبان اسدا ادب اِتھا تکر زوال پذیر ہوگچھے اِسدے لوک ساز کُتھا تکر اصلی حالت بچ رہ سکدے ہن۔ کوئی چھپی دی گل نہیہ ہے۔ ہوسکدا ہے کہ وقت بدلنے دے نال نال پہاڑی لوک سازاں تے وی غلامی دی صورت بچ دوئیاں زباناں دے لوک سازاں دا اثر پیادا ہوئے لیکن تواریخ بچ اِسدا کوئی ثبوت نہیہ مل رہیا۔ بہر حال شاید اس مقالے دے متعلق مکمل کوشش ہور تحقیق دے باوجود وی کسی جگہ دیاں مخصوص سازاں دا ذکر میں نہ کیتا ہوئے یا اوہ ماہڑی علمیت ہور تحقیق دے اندر نہیہ آ سکے۔ اس واسطے میں اپنیاں لکھاریاں کو اپیل کرداہاں کہ اس قسم دیاں مخصوص جگہ دیاں مخصوص سازاں دا تذکرہ کرکا مقالے کو مکمل کرن ہور پہاڑی لوک ساز دے اس کھنڈرے دے خزانے کو کہٹھا کرن لئی مددگار ثابت ہون۔

سیف الملوک

ہک رومانی مطالعہ

صرف ہندوستان تے نہ بلکہ سارے برصغیر تے عجیب قسم دا چھڑ چڑھ گیا دا آسا۔ بدلدے موسم دے بدلدے حالات دِکھ کے لوک نکیاں نکیاں ٹولیاں بچ بیٹھے دے تبصرے کردے آسے۔ کجھ بُزدِل لوک خوفادے مارے دے وتھاں بچوں ٹھُک ٹھک کے دِکھ رہے آسے۔ بازاراں دی رونق کوجیاں سپ سونگھ گیا دا آسا۔ ہر شخص دا ذہن خلفشار بچ مبتلا آسا۔ کُتھا بارش ہوسی۔ کس جائی کریڑی برسی تہ کُتھا برف پیسی کسے کو پتہ نہ آسا۔ کوئی ایہہ وی نہ جاندا آسا کہ اللہ تعالیٰ دی منشا تہ رضا کے ہے۔ مگر ہندوستان دے ہر باسی دیاں ٹھُڈاں تے پھوہلی آسی تہ اُندے چہرے پیلے پے گئے دے آسے۔

ایہہ موسم دی تبدیلی اس سرزمین تے قدرت دی طرفوں آسی۔ شہنشاہئیت دا موسم بدل رہیا آسا۔تاریخی تہ جغرافیائی تبدیلیاں ظہور پذیر ہور ہیاں آسیاں مغلیہ خاندان دا آخری چراغ ٹمٹا رہیا آسا۔مشرق دا فلسفہ کِتاباں دیاں ورقیاں بچ دفن ہور ہیا آسا۔انگریزی تہذیب، کلچر تہ انگریزی راج ہِک مکمل مورچہ بندی نال حملہ آور ہور ہے آسے۔ایہہ سرزمین ساری خفقانہ دے گُھمن بچ پھسی دی آسی۔فطرتِ انسانی دیاں تقاضیاں کو پورا کردیاں ہوئیاں مسیتیاں، مندراں، گرجیاں تہ گردواریاں اندر واعظ کیتے جُل رہے آسے۔ویلے دی نوعیت کو دِکھ کے مفکر اپنے قلمی کھوڑے دوڑا رہے آسے۔فلسفی اپنی عینک نال جائزہ کِھن رہے آسے۔دانشور اپنیاں مجلساں دا انعقاد کرر ہے آسے۔ہِک پلے مغلیہ خاندان دا دیہنہ ڈب رہیا آسا تہ دُوئے پاسے جاگیرداری تہ ساہوکاری اپنی جوانی دے نشے بچ آسے۔ہِک پلے نکے نکے راجواڑے انسانیت دا قتل کر کے تعمیر ہور ہے آسے ہور دوئے پاسے عدم تحفظ دا احساس پل رہیا آسا۔مذہبی تہ انسانی اصولاں تھیں باغی ہو کے اقتدار دی خاطر قتل وغارت ہر نکے بڑے دا مزاج بن گیا دا آسا۔حالات کو دِکھ کے صوفی مزاج درویشاں تبلیغی تہ اصلاحی کم شروع کیتے، سید احمد شہیدؒ سید احمد سرہندیؒ، امیر خسرو تہ سوامی وویکانند جئے لوک اپنے اپنے میدان بچ ذہنی تہ انقلابی شان بدھار ہے آسے کہ اچانک ضلع میرپور دے ہِک کامل ولی تہ مردِ قلندر رُسن اپنی مِٹھی حلقوم نال لوکاں کو ڈ ند کر کے آکھیا۔

لکھ ہزار بہار حُسن دی خاکو بچ سمانی
لا پریت محمدؒ جس تھیں جگ وچ رہے کہانی

ڈنڈ کرن والے ایہہ مرد قلندر میاں محمد بخشؒ آسے جنہاں سرزمین ہندوستان تے چڑھے دے اُس کالے چھڑھا کو دِکھ کے اپنی شہرہ آفاق مثنوی سیف الملوک لکھی۔ ایہہ مثنوی ویلے دیاں پھٹاں تے اہجی ملہم لگی کہ ہر خاص وعام دی زبان دی زینت بن گئی۔ ہور اتنا ہی نہیہ بلکہ جہڑا مقام ایرانی تہذیب وثقافت نِچ مثنوی مولانا روم کو ملیا ہندوستانی ثقافت دے اندر اوہی مقام مثنوی سیف الملوک کو حاصل ہویا۔ میں ایہہ آکھیوں وی نہ رہساں کہ جہڑا کم فارسی ادب نِچ مولانا رومؒ، امام غزالیؒ تہ مولانا جامیؒ ہوراں کیتا کشمیری ادب نِچ للہ عارفہ حبہ خاتون، غنی کشمیری تہ نُند ریشی ہوراں مِل کے کیتا اوہ کم پہاڑی ادب تہ ثقافت نِچ میاں محمد بخشؒ ہوراں کھلیاں ہی کر کھدا۔ دراصل ویلے دے حالات دے مطابق اِس مثنوی دی ضرورت بالکل اسطراں دی آسی جسطراں روڑے دی ماری زمی کو بارش دی ضرورت ہوندی ہے۔

ایہہ مثنوی مصر دے شہزادہ سیف الملوک تہ چین دی شہزادی بدیع الجمال دے عشق دی ہِک داستان ہے۔ کجھ لوک ایہہ ضرور سوچدے ہوسن کہ میاں محمد بخشؒ ہوراں جیئے بزرگ تہ درویش صفت شخص کو کے لوڑ پئی کہ انہاں سُن رومانی حسن ہور درباری تہ بازاری عشق دی ایہہ داستان لکھی۔ دراصل اہجی کوئی گل نہیہ۔ میاں محمد بخشؒ ہوریں اُچے درجے دے صوفی شاعر ہور معرفت دے دریا دے پکے تہ سچے تارو ہین۔ اوہ ہمیش جلوت نِچ ہوندیاں ہوئیاں وی خلوت نِچ دِسدے ہین۔ میاں صاحبؒ ہوریں مجاز نِچ حقیقت تہ ادنیٰ نِچ اعلیٰ رسماں ٹھونڈنے دادرس دیندے ہین۔ حسن وعشق دی ایہہ داستان بیان کر دیاں ہوئیاں میاں صاحبؒ حقیقت نِچ تصوف تہ معرفت دے اس بے لگام کھوڑے

دی سواری کردے ہین۔ جِسد یاں سُ ماں نال اُٹھدی تھوڑ وی کدے کسے خوش بختا دیاں اکھیاں دا سرمہ بن جُلے تہ اس کو صاحبِ نظر بندیاں کھڑی نہ لکسی۔ تصوف تہ معرفت دا عظیم شاہکار ہونے دے باوجود وی میاں صاحبؒ اپنے آپا کو خداوندکریم دا ہک عاجز، گنہگار تہ حقیر جیا بندہ تصور کردیاں لکھدے ہین۔

عدل کریں تاں تھرتھر کمدے ڈاہڈیاں زُہدیاں والے
فضل کریں تاں بخشے جاون میں جیئے مُنہ کالے

ہر بٹے وچ رمز فقر دی جے تُدھ سمجھ اندر دی
گل سُنا محمد بخشا عاشق تے دلبر دی

تصوف تہ معرفت دے دِیئے بالدیاں ہوئیاں دُنیاوی بے ثباتی تہ ناپائیداری دا ذکر کردیاں میاں محمد بخشؒ ہوریں فرماندے ہین :

دانشمنداں داکم نائیں دنیاتے دِل لانا
اس بوہٹی لکھ خاوند کیتے جو کیتا سو کھانا

جس چھڈی ایہہ بچے کھادی سوئیو سگھڑ سیانا
ایسی ڈائین نال محمد کاہنوں نکاح نبھانا

مثنوی سیف الملوک دا رومانی مطالعہ کردیاں ایہہ محسوس ہوندا ہے کہ میاں محمد بخشؒ ہوراں سن عشق مجازی کو ہک ANTEENA دے طور استعمال کر کے عشق حقیقی تہ معرفت وتصوف دی راہ تلاش کیتی دے ہے۔ عشق مجازی کو

میاں صاحب ہوراں مثنوی اندر جائی جائی اپنی عینک دیاں مختلف زاویاں نال دکھ کے تہ اُسدیاں خفیہ رمزاں ٹھونڈ کے اپنے ذہن دی سکرین تے آندا اے۔

چنانچہ اس پہلو تے لکھدے ہین :

عشق مجازی کچ دا چُوڑا چاہڑ دیاں پچ جاوے
ایہہ پہڑا خاموشی سودا جُڑدا نظر نہ آوے

عشق مجازی سِر دی بازی جان سُکے ڈر ڈر کے
عشق سکھلا کسے نہیہ پایا جس پایا مر مر کے

عشقے دی ہے رسم قدیمی جلیاں نوں نت جالے
اگلے زخم نہ مولن دیوے ہور نوئیں سر ڈالے

عشق مجازی دیاں منزلاں طے کیتے توں بعد میاں محمد بخشؒ ہوریں عالم انسان کو عشق دی ہک اُچی تہ عظیم مثال دے کا انسانیت دا درس دیندے تہ آکھدے ہین کہ

جس دل اندر عشق نہ رچیا کُتے اُس تھیں چنگے
مالک دے در راکھی کردے صابر پُھکھے ننگے

حسن و عشق دے اوصاف تہ ڈوہنگے راز بیان کردیاں ہوئیاں میاں صاحبؒ اپنے آپا تھیں بے قابو نظر ایندے ہین۔ ہور عاشق تہ معشوق دے صبر آزماخیال کو بیان کردیاں فرمیندے ہین۔

کر کر یاد سجن نوں کھاندے پُھن پُھن جگر نوالے
شربت وانگ پیادے ہتھوں پیون زہر پیالے

ے فرخلاصی منگدے نائیں جوقیدی دلبر دے
پھائی تھیں گل کڈھدے نائیں ہوئے شکاراس کہر دے

سیف الملوک دا مطالعہ کردیاں ہوئیاں عشق و عاشقی دے مختلف پہلو مثنوی دی زبانی بیان ہوندے ہین۔ کِسے جائی عاشق و معشوق دے ملاپ تہ خوبصورت منظر کشی کیتی گئی دی ہے ہور کِسے جائی اُندے دل دی بیقراری تہ چہرے دی رنگت کوخوبصورتی نال بیان کیتا گیا دا ہے۔ کِسے جائی حسن و عشق دی حسین ملاقات دا حسین منظر انسانی دماغ کو پریشان کردا ہے ہور کِسے جائی اتھرواں دے سمندر بچ ڈُبکیاں ماردا ہے عاشق تہ معشوق اپنی کہانی زمانے واسطے چھوڑدے نظر ایندے ہین۔ چنانچہ میاں صاحبؒ لکھدے ہین

ے حال اُنہاں دا کس نوں معلوم پھردے آپ چھپایا
دِل وچ سوز پتنگاں والا چہرہ شمع بنایا

ے رات دوہاں گل لایا جانی ہِک دم جُدا نہ ہوندے
عاشق رجن نائیں محمد پہر پہر ہنجوں روندے

میاں محمد بخشؒ ہورین محبت دے اُچے محل دی ہک ہورین گُٹھا داہر دکھدیاں ہوئیاں انتہائی بے باکی دی حالت بچ اس کوتمام ذاتاں تے ترجیح دیندیاں ہوئیاں آکھدے ہین کہ محبت واسطے کوئی اونچ نیچ یا کوئی ذات پات نہیہ پرکھی جُلدی بلکہ:

ے حسن و محبت سب ذاتاں تھیں اُچی ذات نیاری
نہ ایہہ آبی نہ ایہہ بادی نہ خاکی نہ ناری

حسن و محبت ذات الٰہی کیا چبا کیا چمیاری
عشق بے شرم محمد بخشا پچھ نہ لیندا یاری

عاشق تہ معشوق دی پوشیدہ حالتِ زار کو بیان کردیاں ہوئیاں میاں محمد بخشؒ اپنی نورانی اکھ کو ہک ایکسرے وانگوں استعمال کر کے لکھدے ہین:

ہور کسے دی چاہ نہ رہندی سٹن سب اشنائیاں
ماؤ پیو دا لنگ اُتارن لج لگاون پھائیاں
شرم حیا نہ رہئے کِسے دا جھلن بدی خواری
دلبر با ہجوں صبر نہ کردے جنہاں لائی یاری

ہک عام جیئی گل ایہہ جے عاشق تہ معشوق دی دنیا عام لوکاں واسطے مختصر تہ پوشیدہ ہے مگر اُنہاں دوہاں واسطے وسیع ہو جُلدی ہے۔ اُنہاں واسطے بِشکارہ دا فاصلہ اک مکمل جہان بن گیندا ہے۔ فاصلے جتنے ہون اوہ ہک دوئے دے قریب ہوندے جُلدے ہین۔ اس حالت بچ اُندے دِل دا درد تہ گریہ زاری اللہ کو اس قدر پسند ہوندی ہے کہ اُندی آہ ہکدم دربارِ الٰہی بچ شرفِ قبولیت حاصل کر کہندی ہے۔ اس نظریئے کو اپنیاں لفظاں بچ پروندیاں ہوئیاں میاں محمد بخشؒ لکھدے ہین:

ہر دم ذِکر سجن دے اندر گُل جہاں پُھلاون
دِل جانی دے عشقے کولوں اپنی جان رُلاون

جے ہک آہ درد دی مارن ہوندا ملک ویرانی
کوہ قافاں دے سبزے سڑدے ندئیں رہے نہ پانی

اس مثنوی دے کجھ دلفریب مقامات اجیہے ہین جتھا میاں صاحبؒ ہوراں اپنی جادو نگاری دا کمال دسیا دا ہے مثلاً اوہ مقام جتھا عاشق تہ معشوق دی جُدائی تہ بچھوڑے دا منظر دسیا گیا دا ہے۔ اُس کو بیان کر دیاں لکھدے ہین :

اگ بلدی تہ تُھواں چڑھدا، چڑھن غبار غماں دے
اوہ کدوں سُکھیا رہن خُدایا بچھڑے یار جنھاں دے

جے سجناں انہاں رستیاں آوئیں بوٹے چھام کراواں
حسن تیرے دا مُل چُکا کے لعلاں نال تُلاواں

سیف الملوک دی رومانی سلطنت اتنی وسیع ہے کہ اسدے ہر پڑاؤ کو اک نقطہ عروج سمجھیا جلدا ہے۔ میاں محمد بخشؒ حسن و عشق دی سادگی تے اُنگلیاں رکھدیاں ہی ہر اُنگل دے پوٹے نال اجہا دُکھیا ساز چھیڑ دے ہین کہ انسانی دل و دماغ اس ساز دی آواز بچ مدہوش ہو جُلدا ہے۔ عشق دیاں مشکل منزلاں کو پُل صراط نال تشبیہ دے کا لکھدے ہین :

پُل صراط عشق دا پینڈا سو جانے جو ٹُردا
آس بہشت دلیری دیندا مرگ و چھوڑا کھردا
لکھ جہاز اِسے بچ ڈُبے کیہڑا پار اتردا
اِس ندی دیاں موجاں تک کے دل دلیرا ابھردا

عشق دا ایہہ سفر پل صراط تھیں ہوندا ہو یا جنت تہ جہنم تک ہی ختم نہیہ ہوندا بلکہ شاعری دے کمپیوٹر تہ حقیقت پسندی ہور جنت و جہنم دے فلسفے دا حل ٹھونڈ دیاں ہوئیاں عشق ہی ہک اجہا دائمی نقطہ ٹھونڈیا جُلدا ہے جس کو تمام زہد و

تقویٰ تھیں اُچا تہ سُچا سمجھ کے لکھدے ہین:

جے لکھ زُہد عبادت کرئیے بن عشقوں کِس کاری
جاں جاں عشق نہ ساڑے تینوں تاں تاں نبھے نہ یاری
جنھاں درد عشق دانائیں کد پھل پان دیداروں
جے رب روگ عشق دا لاوے لوڑ نہیہ کوئی داروں

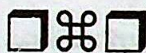
جسطراں ہر ماہلی تہ شنگراں فِر کے مکھوری مختلف قسم دیاں پھُلاں دارس چوس اُس دا نچوڑ ماکھیں بنیندی ہے جسکو اسیں قدرت دا عطا کردہ تحفہ سمجھ کے چکھدے ہاں بالکل اِسی طراں عشق و عاشقی دیاں تمام تر خوبصورت ماہلیاں تے پھِر نے توں بعد میاں محمد بخشؒ عالم انسان کو عشق دا درس دیندیاں ہوئیاں فرمایا ہے:

جے توں عاشق بنیاں لوڑیں پلا پکڑ سجن دا
جان منگے تاں دے شتابی صرفہ کریں نہ تن دا
تن وی تائیں جنت جاسی خلقت لیئے مرن دا
دوزخ موت محمدؐ چھاکھے رکھ کے چاہ ملن دا

میاں محمد بخشؒ ہوراں دی ایہہ مثنوی زباناں دی سطح تھیں اُٹھ کے سارے برصغیر دی اعلیٰ ادبی وراثت دا اِک چمکیلا موتی وی ہے ہور پہاڑی زبان بولن تہ پڑھن والیاں دیاں اکھیاں دا سُرمہ وی ہے۔ اس دے اندر لفظاں دی خوبصورت روانی وی ہے ہور زبان دا تسلسل ہک ٹردے دریا دے پانیاں نالوں نظر ایندا اے۔ اس بچ حسن و عشق وی مٹھی چاٹ وی ہے۔ ہور خصوصاً تصوف و معرفت دے ڈوہنگے تہ عظیم نقطے وی ہین۔ جائی جائی اللہ تعالیٰ

دی پاکی تہ وحدانیت داذکروی ہے ہور حضور اکرمؐ ہوراں دی پاک محبت کو ماریادا کلاوہ وی ہے۔ جنت و جہنم داواضح تصور وی ہے۔ ہور دنیاوی بے ثباتی تہ ناپائیداری داموزوں ذکروی ہے۔ تشبیہات داڈوہنگا سمندروی ہے ہور دنیاوی ناپیدتھیں ناپید چیزاداتذکرہ وی ہے غرض سیف الملوک اپنے اندر اِک مکمل جہان ہے۔

مثنوی سیف الملوک دارومانی مطالعہ کردیاں ایہہ محسوس ہوندا ہے کہ اِسدے اندر عشق و معاشقے دا ہک وسیع باغ ہے۔ جِسدا ہر پھُل کئی کئی رنگ تہ خوشبو داضامن ہے لیکن ناچیز سُن اس باغادیاں مختلف گُٹھاں بچوں ذرہ ذرہ پھُل چُن کے اپنے مقالے دی اس ٹوکری کو سجائے دی کوشش کیتی دی ہے۔ اس عنوان دے تحت انسان کئی کتاباں لکھ سکدا ہے مگر اس طوالت دے ڈرنال کرا یہہ مقالہ قاری حضرات کو پڑھدیاں تھکاوٹ نہ دیوے مختصر کر رہیاہاں صرف اِتنا آکھن توں بعد کہ مثنوی سیف الموک اتناڈوہنگا سمندر ہے کہ اس اندر غوطہ زنی یعنی ڈُبکی مارن توں بعد ٹھیر سارے موتی نظر ایندے ہین۔ میں اپنے لکھاری حضرات کو ایہہ عرض کیتیوں نہ رہساں کہ اس لازوال ورثے کو بٹیلنے دی کوشش جاری رکھن۔

کرناہِ بچ ڈرامے دے خدوخال

جسراں کرناہ دے اُچے اُچے پہاڑ تہ رِنکیاں رِنکیاں دلفریب وادیاں قدرت دے حسین نظاریاں دے اعتبار نال اپنی مثال آپ ہین اِسی طرح کرنائی لوکاں دیاں دِلاں بچ پیار ومحبت ہور خلوص وایثار دا دریا وی رواں دواں ہے۔ کرناہ قدیم زمانے تھیں علم وادب فکر وفلسفہ ہور تہذیب وتمدن دا گہوارہ رہیا دا ہے۔ ایہہ علاقہ ہمیشہ محبت، پہائی چارے تہ روحانی تصورات کوفروغ دِتے بچ پہل کردار ہیا۔ اس علاقے دی پتھریلی مٹی بچوں خداترسی، انکساری، حلیمی، ہور خودشناسی دی مہک ہمیشہ ایندی رہی۔ قدیم زمانے تھیں اِتھا شعرو ادب تہ ثقافت دے دِیئے بلدے رہے ہور اُندی لوئی نال صرف نیڑے تریڑے ہی نہ بلکہ دور دراز دے علاقے وی منور ہوندے رہے۔

اس علاقے دی زرخیز تہ آہلی زمی سُن جتھا اُچے پائے دے عالم تہ ولی پیدا کیتے اُتھا ادب وثقافت دی بکھائی وی ہمیشہ سرسبز تہ مالامال رہی۔ کِسے

زبان تہ اُسدے ادب دا ورثہ اس طبقے دیاں باشعور لوکاں واسطے اپنے وجود دی پہچان، اپنے ورثے دا فخر ہور اپنے تشخص کو قائم و دائم رکھن دا بنیادی ذریعہ ہوندا ہے۔ کرناہ بچ چونکہ ۸۵ فیصد لوک پہاڑی زبان بولن والے ہین ہور کرناہ دی عوام کو ایہہ فخر حاصل ہے کہ اس زبان دی شناخت، اِسدی ثقافت ہور ادب و تمدن دا احیائے نَو اِسی علاقے تھیں شروع ہویا۔ ایہہ زبان اِسدا ادب تہ ثقافت جیہڑی ہک عرصے تھیں زنگ آلود ہوگئی دی آسی اِسدا زنگ کُہر وڑے واسطے پہل اِسی علاقے تھیں ہوئی۔

۱۹۷۰ء دی دہائی دی شروعات ہوندیاں ہی کرناہ دے کجھ باشعور تہ لائق ہور صاحب دل نوجواناں سُن اپنے آپا کو اپنی زبان دی شناخت واسطے وقف کیتا۔ پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دا قیام عمل بچ آیا ہور ایہہ فورم زبان و ثقافت دی ترقی واسطے فنی اعتبار نال دو حصیاں بچ تقسیم کیتا گیا۔ علاقے دے اندر فن ہور قابلیت دی چونکہ کوئی کمی نہ آسی اس واسطے پہاڑی کلچر کو فروغ دتے واسطے علیحدہ ٹیم تشکیل دِتی گئی جس دا سہرہ کرناہ کلچرل کلب دے سر رہیا ہور زبان دی ویلفیئر لئی اِس زبان دے قدیم تناور مگر مُرجھائے دے رُکھا کو پانیاں دے بجائے اپنا خونِ جگر دِتے واسطے وی اسی علاقے دے دو نوجوان محمد نوراللہ قریشی ہور عبدالحمید خان کشمیر یونیورسٹی دے سبزہ زاراں، جھیل ڈل دیاں نظاریاں، یونیورسٹی دیاں ادبی تہ سائنسی مجلساں ہور بوٹیاں دی ٹھنڈی چھاماں کو چھوڑ کے پہاڑاں دی جانب ٹُر پئے۔ اِنہاں دوہاں شخصاں اپنی منزل دا ہر رُخ کیتا ہور ہر پڑاؤ تے اُنہاں کو نویں سنگیاں دا قافلہ نال مِلدا گیا۔ ایہہ فورم ہک تحریک دی شکل اختیار کر کے ریاست ہی نہ بلکہ دِلی دیاں ایواناں تک اپنا

رواس پٹاس سنائے تہ اپنی زبان دی ترقی دی تُہائی دیندا پھج گیا۔ دوئی طرف کرناہ کلچرل کلب اپنی موروثی موسیقی، وراثتی لوک گیت، لوک ناچ، لوک ساز ہور پہاڑی زبان بچ لکھے گئے دے ڈرامے کہن کے وادی دا ہر ٹر پیا۔ اس کلب سن مختلف پہاڑی بستیاں بچ پہاڑی ڈرامے پیش کیتے۔ ایہہ ڈرامے اگرچہ اشتہاری یا پروپیگنڈے دی ہی نوعیت دے آسے لیکن کوئی وی شخص اس گل تھیں انکار نہیہ کر سکدا کہ قومی ہور لسانی یکجہتی دے طور سٹیج کیتے دے ایہہ ڈرامے اس قدر تاثر رکھدے آسے کہ ساری ریاست اندر پہاڑی زبان بولن والے لوک یکجا ہو گئے۔

پہاڑی زبان دے قائد جناب نذیر مسعودی اپنے ہک مقالے پہاڑی زبان ''نصف صدی دے تناظر بچ'' ماہڑی سوچ دی تصدیق کر دیاں لکھدے ہین:

> ''پہاڑی تحریک کرناہ تھیں اوڑی تہ وادی دیاں مختلف پہاڑی علاقیاں مثلاً ملنگام بانڈی پورہ اور گاندربل، ولیواڑ، دارہ، لری ڈورہ، زورہ مانلو شوپیاں ہور اننت ناگ دے کنڈی علاقے سالیہ، بدہاڑ، تہ سعالیہ عیش مقام وغیرہ تھیں ہو کے جموں دے اضلاع پونچھ تہ راجوری تک پھیلی..........''

جھاتکر ڈرامے دی صنف دا تعلق ہے کرناہ بچ ۱۹۴۷ء توں پہلیاں وی وقت دی نزاکت نال نال نِکے بڑے ڈرامے سٹیج ہوندے رہے۔ اس دور بچ ٹیٹوال چونکہ تحصیل تخت آسا ہور ٹیٹوال دا کاروبار ہور بازار شباب بچ آسا۔ اس واسطے اس قسم دے تمام پروگرام ٹیٹوال بچ ہی ہوندے اَسے۔ ۱۹۴۷ء توں بعد

جدائی دے زخم پہاڑی زبان تہ ثقافت دے مجسّمے تے اس قدر لگے دے آسے کہ پورا جسم لہولہان نظر ایندا آسا۔ لیکن اُس کسمپرسی دی حالت بچ وی ڈرامہ دی صنف ہولیاں ہولیاں ساہ کہندی رہئی۔ اس دور بچ مرحوم قاضی غلام سرور صاحب جہئیں شخصیت بحثیت ڈرامہ نگار ہور بحثیت فنکار اس فن کو ویلے دیاں ضرورتاں دے مطابق اگے چلیندی رہئی۔ اس دور دی تحقیق کردیاں اس گل دی نشاندہی ہوئی ہے کہ اکثر ڈرامے اردو زبان ہی بچ سٹیج ہوندے رہے۔

۱۹۶۰ء دی دہائی بچ قاضی غلام سرور صاحب ہوراں کرناہ دے اندر ہک مکمل ڈرامہ کلب تیار کیتا جس کو کرناہ شاہین کلب دے ناں نال پکاریا جلدا آسا۔ اس کلب بچ قاضی غلام سرور صاحب ہوراں توں علاوہ جہناں لوکاں دی نشاندہی بحثیت فنکار ہوئی اوہ آسے قاضی غلام حیدر صاحب مرحوم، اختر علی خانصاحب، عبد الرفیق خانصاحب، نور احمد قریشی صاحب ہور منگتا شیخ صاحب۔ فنکاراں دا ایہہ ٹولہ بڑے زور وشور نال اپنی منزل دی جانب رواں دواں آسا کہ تقدیر دی چھٹی سُن اِس قوم دے عظیم بوٹے کو مُنڈھوں ہی پٹ چھوڑیا۔ قاضی غلام سرور صاحب وفات پا گئے ڈرامے دی تخلیق دفن ہون پے گئی ہور اس صنف دا فن مکمل طور چمن پے گیا۔

۱۹۷۰ء دی دہائی دے آغاز بچ پہاڑی زبان دی تحریک نویں طراں شروع ہوندیاں ہی کرناہ شاہین کلب کو "پہاڑی کلچرل کلب کرناہ" بچ تبدیل کر کے ڈرامے دا سلسلہ پہاڑی زبان بچ شروع کیتا گیا۔ اس کلب دی قیادت کرناہ دے عظیم گائیکار ہور فن کار مرحوم عالم قریشی دے سپرد ہوئی ہور نور احمد قریشی، عبدالرشید قریشی۔ محمد مقبول خان، عبدالرشید لون، بشیر احمد باغاتی، غلام

سرور میر، عبدالمجید خان، خواجہ عبدالقیوم، خواجہ محمد آصف، خواجہ خورشید انور، نصیر احمد مرچال، شیخ غلام نبی، راجہ غلام حیدر خان، غلام نبی چک، ہور غلام محی الدین چک جیئے عظیم فنکار اپنی ماء بولی دی پنڈ موہنڈیاں تے چاء کے ڈرامے دا روپ اختیار کر گئے۔ اس ٹیم بچ جتھا مرحوم عالم قریشی دی اداکاری، فنکاری، قیادت تہ ڈائریکشن دی کوئی مثال نہ آسی اُتھا عبدالرشید قریشی دی اداکاری تہ فنکاری داوی کوئی ثانی نہ آسا۔ اُندی آواز اس قدر جادو پہری تہ سُریلی آسی کہ اُندیاں مبارک ٹھُڈاں توں نِکلیا داہر لوک گیت لوکاں دے کلیجے زخمی کر گیندا آسا۔ اِس کلب کو جتھا نور احمد قریشی تہ محمد مقبول خان جیئے بہترین موسیقار دستیاب آسے اُتھا غلام نبی چک، غلام محی الدین چک جیئے دو جڑواں پہراء بہترین ڈانسر تہ لوک ناچ دے ماہر مِلے دے آسے۔ اس توں وی زیادہ فخر دی گل ایہہ آسی کہ اس کلب کو عبدالرشید لون ''بحثیت بہترین ڈرامہ نویس'' خدا دی طرفوں ہک دین آسی۔ ایہہ کلب اس وقت تک جو وی ڈرامہ سٹیج کر رہیا ہے اوہ سب ویلے دی نزاکت کو دِکھ کے سٹیج ہو رہے ہین مگر تمام ڈرامیاں دے تخلیق کار رشید لون صاحب ہی ہین۔ بحثیت ڈرامہ نگار رشید لون صاحب ہوراں دی عینک انتہائی جادوئی قسم دی ہے۔ اوہ سماج دی شہ رگ تے اپنی شہادت دی انگل کو اس طراح ٹکیندے ہین کہ سماج دی کوئی وی گُتھ اُندی نگاہ تھیں او ہلے نہیہ رہندی۔ اُنداذہن سماج دے اندر ہک ہرن نالوں دوڑ دا ہے ہور اوہ شاطر شاہ مُرغ نالوں ذہنی اُڈاری مار کے سماج دے ہر واقعے دے چشم دید گواہ بن گیندے ہین۔

ایہہ رشید لون صاحب ہوراں ہی دی جادوگری دا کمال آسا کہ ۱۹۷۰ء

دی دہائی بچ اُندا پہلا پہاڑی ڈرامہ ''کہانی کہیر کہیر دی'' اس قدر مقبول ہویا کہ ساری ریاست دے پہاڑی یکجا ہو گئے۔ اس ڈرامے بچ اُنہاں پہاڑی لوکاں دی شناخت دے نال نال پہاڑی دے ادب تہ ثقافت، اس قوم دی تاریخ و جغرافیہ، پہاڑی زبان دے لوک گیت، لوک ناچ، تہ لوک ساز کو زندہ کیتے دی ہِک عظیم کوشش کیتی دی ہے۔ ایہہ ڈرامہ ریاست دے مختلف پہاڑی علاقیاں بچ سٹیج ہویا ہور پہاڑی لوک جوق در جوق کٹھے ہو کے ہکے دوئے نال تعارف کرن لگے۔ ہِک رشتہ قائم ہویا۔ لوک اپنی مابولی نال پیار کرن لگے ہور ہر شخص فخر نال اپنے آپا کو پہاڑی اکھالن لگا۔ ایہہ ڈرامہ اگرچہ پروپیگنڈے ہی دے ارادے نال لکھیا گیا لیکن اس دے سٹیج ہوئے نال تسبیح دے کھنڈرے دے دانے کٹھے ہو گئے۔

تخلیق کار سماج دے دُکھ درد تہ ڈوہنگیاں رمزاں کو بچ نزدیک آ کے پرکھدا ہے۔ پہلے ڈرامے دا اثر ہوندیاں ای رشید لون صاحب ہوراں لوہا گرم دِکھ کے ہِک ہور مناسب تھوڑا ماریا ہور دوا پہاڑی ڈرامہ ''کریما'' بڑی شان و شوکت نال پہاڑی بستیاں دا رُخ کر گیا۔ ڈرامہ کریما جس کو پہاڑی زبان و ثقافت دا شاہکار آکھیا جُلدا ہے اُس کو قبول کیتے بغیر کوئی پہاڑی شخص نہ رہ سکیا۔

اس ڈرامے دی عظیم تخلیق کو عظیم فنکار عبدالرشید قریشی دی اداکاری ملی۔ اس ڈرامے بچ عبدالرشید قریشی دی فن کاری تہ اداکاری آسمانی بلندیاں کو چھو ماردی نظر ایندی ہے۔ ہِک ضعیف بُڈھے دے روپ بچ سماج دی غربت ہور سیف الملوک دے واز روائتی انداز بچ رسی بٹدیاں دِھن والیاں دی ذات دی عکاسی ہی نہ کردے آسے بلکہ عبدالرشید قریشی دا میک اَپ اِس قسم دا آسا کہ

کوئی وی شخص اُس کردار دی پہچان نہ کر سکدا آسا۔ اوہ جیندا جاگدا کردار ہر شخص دے سماج دا کردار آسا۔ لیکن رشید قریشی صاحب دی صورت و سیرت تھیں بالکل مختلف۔

ایہہ ڈرامہ پہاڑی بستیاں بچ جتنا مقبول ہویا اتنا ہی حکومت وقت کول پہاڑی قوم دے مطالبات منوائے بچ وی کامیاب ہویا۔ ٹیگور ہال سرینگر ہور ابھینو تھیٹر جموں بچ اس ڈرامے کو دِکھے واسطے کئی ریاستی وزیر وی آئے جنہاں اس قوم دی ایہہ ڈرامائی حالت دِکھ کے اُندے مطالبات منّے دے اعلان کیتے ہور ریڈیو کشمیر تھیں ہفتہ وار پہاڑی پروگرام شروع کیتے تھیں پہلیاں اکیڈیمی بچ پہاڑی شعبہ وی قائم ہویا۔

اِسدے بعد رشید لون صاحب ہوراں دیاں تخلیقاں اُچی اُڈاری بچ اُڈن پے گیاں۔ ڈرامہ کریما کامیاب ہون توں بعد کرناہ کلچرل کلب رشید لون صاحب دیاں نویاں تخلیقاں ''بکھیڑا'' ترے ٹھگ، اماں دالچکہ، راج رواجاں دا، ہور ''بلند خان'' بچ اپنی عظیم اداکاری دے جادو جگائے۔ ایہہ تمام ڈرامے تخلیق ہور اداکاری دی نسبت نال پہاڑی ثقافت دی اکھیاں دا سرمہ منے جُلدے ہین۔

۱۹۸۸ء دے آخیر تے ریاست دے اندر حالات بگڑ گئے۔ جتھا پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دا ہر نمائندہ گُٹھ پکڑ کے بہہ رہیا اُتھا علم و ادب، فکر و فلسفہ ہور ثقافت دا سمندر وی خشک ہوگیا۔ اس سمندر دیاں مچھیاں اِدھر اُدھر کداڑے مار کے لوہکیاں لوہکیاں ٹھنڈاں بچ سر چھپا رہیاں کرناہ بچ ڈرامہ سٹیج ہوے دی تہ گل ہی نہ آسی ڈرامہ لکھنا وی خواب و خیال ہوگیا۔

قلمکار کدے وی حالات و واقعات تھیں خوفزدہ نہیہ ہوندا لہٰذا اس مثل تے غور کر کے رشید لون صاحب ہوراں نویں تخلیق ''بلند خان'' بازارِ عشق بچ آن چھوڑی۔ کرناہ کلچرل کلب سن ایہہ ڈرامہ سٹیج کیتا ہور حالات مندے ہون دے باوجود وی تمام پروانے شمع تے نثار ہون واسطے آ گئے۔ ایہہ ڈرامہ دکھن توں بعد کرناہ بچ اسطراں لگا جیاں ڈڈاراں دے ٹپے بچ کسے بٹہ مار چھوڑیا۔ لوک اپنے حقوق دے حصول واسطے شٹرکاں تے نکل آئے۔

میں سمجھداں کہ ایہہ ڈرامے ہی دا فن آسا کہ جس سن حالات مندے ہون دے باوجود وی قوم یکجا کر چھوڑی۔ ڈرامے دے لحاظ نال کرناہ کلچرل کلب نال ہک المیہ ساری زندگئی رہیا کہ انھاں فن کاراں جدوں وی کوئی ڈرامہ سٹیج کیتا اوہ اُنھاں کو رات دی تاریکی بچ کھلے میدان بچ سٹیج کرنا پیا۔ کیا نکہ کرناہ دے اندر اس وقت تک کوئی کلچرل ہال تعمیر نہیہ ہویا ہور نہ ہی انھاں فنکاراں کو اِتھوں اگاوی کسے حوصلہ افزائی دی کوئی امید ہے۔ ڈرامہ دراصل ہک اہجی صنف ہے جیہڑی صرف کتاباں ہی تک محدود نہیہ رہندی بلکہ سٹیج تے پہنچ کے اُس کو پر لگ گیندے ہین ہور اِسدی اُڈاری مچ ہی اُچی ہو جُلدی ہے۔ سٹیج واسطے ہک ہال دی ضرورت ہوندی ہے اگر حکومت وقت ہور پہاڑی عوام و پہاڑی ایڈوائزری بورڈ ہجاں وی انھاں فنکاراں کو کھلے آسمان دے پہرو سے تے چھوڑسی تہ فر میں سمجھداہاں کہ مستقبل قریب بچ کرناہ اندر ڈرامے دے فن دا خدا ہی حافظ ہے۔

پہاڑی افسانہ نگاری بچ کرناہ دا حصہ

افسانہ......یعنی کہانی کس کو آکھیا جُلدا اہے؟ ایہہ کہانی کُتھوں آئی تہ اِسدی ابتداء کدوں ہوئی؟ افسانہ......شاعری......ایہہ سب کے ہین؟ گیت تہ کہانی بچ کے فرق ہے؟ اکیڈیمی دی جانب تھیں جو لیا گیا داخطہ پڑھ کے ایہہ تمام سوالات ماہڑے ذہن بچ این پے گئے۔ بالکل ہِک کورے تہ صاف ستھرے کاغذ نالوں ماہڑے دماغ تے ایہہ سوال نقش ہوئے ہور اچانک میں محسوس کیتا کہ شائد جس ویلے پہلی وار لب مادر تہ ماماتا دے جوش نال دودھ پینیدے جند کا کو سوالے واسطے کجھ آوازاں نکلیاں ہور اوہ بولاں بچ ٹہل کے لوری بن گیاں اوہی شعر یا گیت دا پہلا روپ آسا۔ کہانی تہ ماء یا نانی قریب چار سال دی عمر بچ جندکاں کو سنیندی ہے مگر......

ہور اس ''مگر'' دے ڈنڈے بچ دور پچھ کے ملے جنہاں ماہڑے ذہن کو چھنجوڑ کے ایہہ ثابت کر دتا کہ کہانی دا جنم تہ انسانی جنم دے نال نال ہویا دا

ہے۔ جس وقت خود خالق کائنات سن آدمؑ تہ اماں حوّا دی تخلیق دی کہانی فرشتیاں کو سنائی۔ انسان تہ شیطان، نیکی، بدی، سرکشی، فرمانبرداری، گمراہی، ندامت، عفو، درگزر، جزا تہ سزا دی کہانی۔ میں محسوس کیتا کہ اس کہانی بچ کے نہیہ پلاٹ وی ہے کردار وی، ابتداوی، انتہاوی، زبان تہ بیان دا پُراثر انداز وی ہور مکالمیاں دی برجستگی وی۔

داستان، قصے ہور کہانیاں دی عمر اتنی ہی پرانی ہے جتنی پرانی انسانی تہذیب ہے۔ کہانی دا فن اسدی زندگی بچ اس قدر رچ بس گیا دا ہے کہ اسدے نہ ہونے دا تصور تک وی نہیہ کیتا جُل سکدا۔ جتھا انسانی تہذیب دی لوہ نظر ایندی ہے اُتھا کہانی دے وجود دا پتہ چلدا ہے۔ خواہ اوہ مشرقی تہذیب ہوے یا مغربی، ماواں دی چھول بچ ہی نکے جندک اپنی توتلی زبان نال قصے تہ کہانیاں کیتے دی فرمائش کردے ہین۔ داستان گوئی ہک قدیم فن ہے۔ اس فن ارواج عرب تہ ایرانیاں بچ وی آسا۔ عرب داستان کو سحر تہ داستان گوکو ساحر آکھدے آسے۔ کیانکہ اس دور بچ لوک چاندنی راتاں بچ جمع ہو کے قصے تہ داستاناں سُندے تہ سُنیندے آسے۔ ایہہ فن ایرانیاں دے ذریعہ ہندوستان آیا ہور محمد شاہ رنگیلے دے زمانے بچ اس فن دی ترقی کمال عروج کو پہنچی۔ عیش پرست امراء تہ بادشاہاں دا ایہہ دستور ہو گیا کہ سُتے تھیں پہلیاں داستان گو اپنی داستان شروع کردا ہور بادشاہ کو سندیاں سندیاں نیندر پے گیندی۔ اُس دور بچ داستان گوئی دا رواج ہک مدت تک رہیا لیکن جیاں جیاں زندگی تیز ہوندی گئی ہور فرصت زندگی کم ہوئی تہ داستان دا رواج وی کم ہون پے گیا۔ زندگی دی مصروفیات زیادہ ہوئیاں۔ قدراں بدل گیاں ہور زمانہ تیزی نال اگاں دی طرف دوڑن لگا تہ زندگی

دے نویں تقاضے کسی ہور چیز دی تلاش بچ سرگرداں نظر این لگے۔ تفصیل پسندی تہ مغربی تعلیم دے زیر اثر لوکاں دا شعور روشن ہویا ہور داستان گوئی یکسر ختم ہون دے نال نال اسدی جاء مختصر افسانے سن چاء کھدی۔ پروفیسر احتشام حسین لکھدے ہین کہ:

''افسانے کی ابتداء اور نشونما کی کہانی بیسویں صدی کے ادبی شعور اور ذہنی ارتقاء سے گہرا ربط رکھتی ہے۔ ادبی نصب ناموں کی کھوج لگانے والے اس کا رشتہ قدیم کہانیوں، حکایتوں اور حقیقتوں سے جوڑ سکتے ہیں لیکن حقیقت یہ ہے کہ بہت سے عناصر کے اشتراک اور سطحی مماثلت کے باوجود افسانہ عصری تقاضوں کا ہی نتیجہ ہے۔ یہ ایک نئے شعور کا اظہار اور نئی دریافت ہے۔

ایک انگریزی نقاد ملٹن کرین Miltion Krain لکھدے ہین:

The Short story is a form of prose fiction and like the novel and novelet wich are longer fictional forms, It is composed of certain mutually interdependent elements. The major ones are theme or the idea on which the story centres, plots are the planned sequence of action characters are the persons who perform the action and setting or the time and place of the story.

پہاڑی دے ہک ادیب تہ نامور افسانہ نگار ڈاکٹر جہانگیر دانش لکھدے ہین کہ:

''افسانہ ذات تہ کائنات دی تفہیم، تفسیر تہ تعبیر دے سوا ہور کجھ وی نہیہ اس واسطے جدوں وی افسانہ دے متعلق گلاں ہون تہ سمجھ کنھناں چاہیدا ہے کہ گل صرف افسانے دی نہیہ بلکہ افسانہ در افسانہ کھنڈری دی ذات ہور کائنات دی ہے''۔

ماہڑے نزدیک

''ناقابل فراموش کردار دا انکشاف، دوئے دی اکھیاں نال کائنات دا خیالی نظارہ، حقیقت دا جلوہ ہور تخیل دی گہرائیاں دا انکشاف افسانہ ہے''

بہر حال افسانہ اسدے زمانے دی سب توں مقبول ادبی صنف ہے اسدی مقبولیت دی سب توں بڑی وجہ ایہہ ہے کہ اس سائنسی تہ تیز رفتار زندگی بچ وقت دی قلت انسان تے اثر انداز ہے۔ افسانہ جس زمانے دی صنف ہے اُسی زمانے دے مزاج دیاں ساریاں خصوصیتاں وی اس بچ موجود ہین۔ اَج دے انسان کو یک ایجی صنف دی ضرورت آسی جس بچ فن دی نزاکت ہوے اختصار تہ ایجاز ہوے، تفصیل زیادہ تصور آفرینی ہوے ہور جیہڑی اس مصروف تہ مشغول ہور تھکے ماندے انسان کو حقیقت دی ٹھوس تہ تلخ دنیا تھیں بچا کے کہڑی کھنڈ واسطے نرم و نازک تخلیاتی باہنواں بچ پناہ دے سکے۔

پہاڑی زبان بچ افسانہ کدوں شروع ہویا ایہہ آکھنا ذرا مشکل گل ہے۔ ہوسکدا ہے کہ پرانے دور بچ وی افسانہ لکھیا گیا ہوے لیکن اِس گل دا کوئی واضح ثبوت نہیہ مل رہیا۔ ماہڑے نزدیک پرانے دور بچ داستان یا قصے دا رواج پہاڑی زبان بچ ضرور ہویا لیکن افسانہ چونکہ نئے دور دی ایجاد ہے اس واسطے

اس کو پرانا آکھ کے تواریخ دے ورق پرتنے ویلا ضائع کرن دے برابر ہے۔
ڈاکٹر جہانگیر دانش اپنے ہک مقالے بچ لکھدے ہین کہ پہاڑی افسانہ ۱۹۴۷ء، ۱۹۶۲ء، ۱۹۷۱ء دے انقلابات دیاں ترے دہائیاں دی پیداوار ہے۔ لیکن میں ڈاکٹر صاحب ہوراں دی اس گل نال قطعی طور اتفاق نہ کردا کیا نکہ اس گل دا کوئی تحریری یا تواریخی ثبوت نہیہ ملدا۔ ہور نہ ہی اُس دور دا لکھیا دا کوئی افسانہ دورِ حاضر بچ مل رہیا ہے۔ ہاں اگر دانش صاحب ہوراں دا خیال ہے کہ اس دور دے انقلابات تھیں متاثر ہو کے عصر حاضر دا افسانہ نگار اَج افسانہ لکھ رہیا ہے تو ٹھیک ہے۔ ورنہ ۱۹۴۷ء یا ۱۹۶۲ء بچ پہاڑی افسانے دا کوئی وی وجود نہ آسا۔ البتہ پہاڑی زبان دا احیائے نو ۱۹۷۱ء تھیں شروع ہویا۔ اس زبان دی ترقی، اس دی تازہ شاعری ہور افسانے ہور مقالے سب کجھ ۱۹۷۱ء توں بعد دی پیداوار ہین۔

ماہرِ تحقیق دے تحت پہاڑی افسانے دی شروعات کلچرل اکیڈیمی دے اندر پہاڑی شعبے دے شروع ہون توں بعد ہوئی دی ہے۔ ایہہ آکھنا ہور ثابت کرنا وی نہائت مشکل ہے کہ اس دور اندر پہاڑی دا پہلا افسانہ کس لکھیا۔ البتہ مکو اتنا یاد ہے کہ نور اللہ قریشی، عبد الحمید خان، سید یوسف نسیم لاروی، اشرف علی اشرف، بلال لودھی، غلام مصطفیٰ پنچھی، کے ڈی مینی، شیخ آزاد احمد آزاد، سردار بیکم سنگھ راہی، راجہ نذر بونیاری، زینت فردوس زینت، ملکہ خورشیدہ، کریم اللہ قریشی پہاڑی افسانے دے کاروان دے ہراول دستے دے صف اول دے کمانڈر ہین۔ انہاں توں بعد انتہائی کامیاب افسانے کہن کے ظفر اقبال منہاس، ڈاکٹر جہانگیر دانش، اقبال شال، رگھبیر چندر نادم۔ اقبال

نازشؔ، راجہ شاہد شجاعت، محمد سرور ریحانؔ، پروفیسر گرچرن سنگھ گلشن، عبدالہادی قریشی، قاضی محبوب الٰہی تہ مہر النساء، شیخ شبیر احمد، ڈاکٹر مرزا فاروق انوار تہ پرویز مانوسؔ اس میدان بچ نمودار ہوے۔

جتھا تکر پہاڑی افسانہ نگاری بچ کرناہ دے حصے دا تعلق ہے ایہہ گل میں فخر نال آکھ سکدا ہاں کہ ۱۹۷۱ء توں بعد دے افسانہ نگاراں دے پہلے دُواں ٹولیاں بچ نصف ناں کرناہ تھیں تعلق رکھدے ہین۔ پہاڑی افسانہ نگاری دی دنیا اندر کرناہ دی تہرتی کو محمد نور اللہ قریشی، عبدالحمید خان، غلام مصطفیٰ پنچھیؔ، ڈاکٹر جہانگیر دانشؔ، قاضی محبوب الٰہی، شیخ شبیر احمد، حیدر ندیمؔ، ظفر اقبال ملدیال، محمد ایوب نعیم، نسیم اکبر لقمانی راہیؔ، عبدالرزاق شمسی، عبدالحمید ماگرے تے فخر ہے کہ اِنہاں سُن اپنی افسانہ نگاری نال پہاڑی افسانے کو باہدا دِتا۔

میں سمجھدا ہاں کہ کہانی واسطے ایہہ ضروری ہے کہ اوہ فنکار دے دماغ تھیں نکلے ہور ہوُ بہو قاری دے دِل بچ اُتر جُلے کیانکہ کہانی ملکاں کو نہ بلکہ دِلاں کو فتح کردی ہے۔ ایہہ ہک ہچھی کہانی یا چنگے افسانے دا مقصد اُسدی کامیابی ہور معراج ہے۔ کرناہ دی سرزمین تھیں جنہاں افسانیاں ڈاری مار کے معراج حاصل کیتی انہاں بچوں شیخ شبیر دے افسانے ''دس روپے'' ''مکو شرم ایندا اہے''، ''اپنے پرائے''، ''کالا پہاڑ''، ''دومرلے زمین''، ''ٹمو''، ''دیوار''، ''نواں زمانہ''، ''نافرمان'' تہ ''دس سال پہلے'' قابل ذکر ہین۔ شیخ شبیر دی نگاہ سماج دیاں انتہائی باریک تہ پتلے نقطیاں دی طرف اُٹھدی ہے۔ ہور سماج دیاں مختلف گنڈھاں کو قلم دی نذر کرن دا کمال انہاں کو حاصل ہے۔ بحثیت فنکار اندے فن دا نمونہ افسانہ ٹمو، دومرلے زمین تہ دیوار ایہہ ثبوت پیش کر رہیا ہے کہ شیخ شبیر

پہاڑی افسانے دا اک معتبر ناں ہے۔

ڈاکٹر جہانگیر دانشؔ پہاڑی تہ اُردو دے ہک اُچے پائے دے ادیب ہین۔ کرناہ دے موجودہ ادب دا دائرہ جس نقطے دے اُردے پُردے فردا ہے ہور اوہ نقطہ جہانگیر دانشؔ صاحب ہین۔ کرناہ دے اندر ایہہ گل مشہور ہے کہ دانش کرناہ دے ادب دا دُواناں ہے۔ پہاڑی زبان بچ لکھے دے اُندے افسانے سماج واسطے ہک بہت بڑا چیلنج ہے۔ ''بوہلی دا سپ'' ''پیو دا مال'' ''تصویر پھٹ گئی''، ''بٹنگ'' تہ ''خواب'' اُندے کامیاب تہ مقبول پہاڑی افسانے ہین۔ سماج دے کھڑپینچ طبقے ہور سیاسی شعبدہ بازاں دی نشاندہی دا فن کوئی ڈاکٹر صاحب ہوراں کولوں سکھے۔ اُندی منصف مزاجی، اُندا بڑا پن اُندی مدبرانہ صلاحیت اُندیاں افسانیاں بچ جائی جائی نظر ایندی ہے۔ ڈاکٹر صاحب افسانے کو زندگی دے مختلف پہلوواں نالوں موڑ دیندے ہین ہور ہر موڑ تے ہک نوواں ہنگامہ تہ ہک نویں لچک نظر ایندی ہے۔

غلام مصطفےٰ پنچھی، پہاڑی ادب ثقافت دے ہک عظیم فنکار تہ سرمایہ ہین۔ اجیاں لوکاں دا چھاڑوی قوم دے نویاں لوکاں واسطے ہک فخر ہوندا ہے۔ بحیثیت فنکار پنچھی صاحب ہوراں زندگی دے مختلف گوشے پھلورے دے ہین۔ ''جدائی'' ''ترے کھنٹے'' ''اگ تہ پانی'' ہور کر پا رام' پنچھی ہوراں دے مشہور تہ مقبول افسانے ہین۔ پنچھی ہوراں دیاں افسانیاں تھیں پتہ چلدا ہے کہ اوہ زندگی دے ڈوہنگے سمندر بچ کُد کے اُس دے کھمن دا مقابلہ کرنے دے عادی ہین۔ اوہ زندگی دے ڈوہنگے پہیت سمجھنے تہ برتنے بچ زیادہ کامیاب نظر ایندے ہین۔

قاضی محبوب الٰہی ہک ایڈوکیٹ دی حیثیت نال سماج دیاں برائیاں کو انصاف دی کسوٹی تے رکھ کے سماج دی عدالت بچ شوروغل کردے نظر ایندے ہین ''صدمہ'' بڈھی دے خیال''، سنگیاں دی جدائی'' تہ سنگساں دے بوٹ، قاضی صاحب ہوراں دے چند اہجے افسانے ہین جنہاں بچوں حقیقت دا روپ چھلک رہیا ہے۔

ظفر اقبال ملدیال کرناہ دی تہرتی دے ہک ہورنو جوان پہاڑی افسانہ نگار ہین۔ ملدیال صاحب ہوراں پہاڑی افسانے بچ ہک نواں اسلوب ہور ہک نویں رنگ ٹھنگ دا اضافہ کیتا دا ہے۔ اُندیاں اکثر افسانیاں دا موضوع زبردست انقلاب ہور اس انقلاب دے سیاسی، معاشرتی ہور اخلاقی شاخسانے ہین۔ اُندیاں افسانیاں بچ فِکر تھیں زیادہ جذبات حاوی نظر ایندے ہین۔ ''لہودے اتھروں''، ''نورا''، ''انصاف کِس کیتا''، ''چِٹھی''، ''ہور ہک مہینے بعد'' اُندے کامیاب تہ مشہور افسانے ہین۔

محمد ایوب نعیم ہک نوجوان پہاڑی افسانہ نگار دا تعلق وی کرناہ نال ہے اندے افسانے اکثر زندگی تہ سماج دے اُردے پردے نظر ایندے ہین۔ اُندیاں افسانیاں بچ زندگی دے چنگے مندے دوہی قسم دے رنگ ہور فطرت دے مناظر وی ہین۔ اوہ سماج دیاں ٹھیکیداراں کو للکاردے ہور سبق سِکھاے دی کامیاب کوشش کر رہے ہین۔ ''لالچ تہ حرص''، ''دولت دے پُھکھے''، ''حادثہ''، ''ہور جاگدا ضمیر تہ اتفاق'' اِندے اوہ افسانے ہین جنہاں تھیں اُندی افسانوی حیثیت تہ شخصیت دا رنگ چھلکدا ہے۔

عبدالرزاق شمسی ہوراں سن پہاڑی افسانے دی آبیاری اپنے خونِ جگر

نال کیتی دی ہے۔ انہاں سن نفسیات ہور تحت الشعور دیاں پیچید گیاں نچ پئے بغیر زندگی دی سادگی بچوں کرداراں دیاں کہانیاں کھڑیاں دیاں ہین۔ ''اتفاق''، ''بدھادا مزدور''، ''ادھی گل''، ''اتھروں'' شمسی ہوراں دے مشہور افسانے ہین۔

مرحوم لقمان راہی ہوراں دا افسانہ ''ہڑتال'' ہک دور نچ کرناہ دی تہرتی تے انقلاب بن کے نمودار ہویا آسا۔ راہی مرحوم ذاتی طور ہک انقلابی شخصیت آسے مگر زندگی دے سفر سن اپنا سفر مختصر کر کے انہاں نال بے وفائی کیتی۔ راہی پہاڑی دے ہک مشہور شاعر اسے۔ مگر شاعری دے نال نال انہاں افسانے وی لکھے۔ مختصر زندگی دی وجہ نال شاید اُندے افسانے وی مختصر ہین لیکن جامع ہور کامیاب۔

نسیم اکبر ہک نوجوان وکیل دی حیثیت نال پہاڑی افسانے دے فن کو کہن کے کرناہ دی تہرتی تے چل رہے ہین۔ اُندیاں افسانیاں اندر خلوص تہ درد نظر ایندا ہے۔ فرقہ واریت دے خلاف جنگ ہور انسان دوستی اُندیاں افسانیاں دا موضوع ہے۔ ''مٹھی زہر'' تہ ''اوہ ہار گیا'' اندے مشہور تہ مقبول افسانے ہین۔

اپنے مُنہ میاں مِٹھو کوئی چنگی گل نہیہ ہوندی لیکن اِتنا ضرور آکھساں کہ ناچیز یعنی حیدر ندیم سن وی پہاڑی افسانہ نگاری کو ''انگل کپال کے شہید ہون دے برابر'' تھوڑی بہت حصہ داری ضرور دتی دی ہے۔ ماہڑے افسانے کِس قدر کامیاب ہین اُنداذکر میں خود نہ کر سکدا البتہ اِتنا ہے کہ ''جرگہ''، ''دُکھدے کھرنڈ''، ''آخیرلی دلانگ''، ''خلفلی'' تہ ''لکھ پتی''۔ ماہڑے اوہ افسانے ہین

جیہڑے مکو بحیثیت افسانہ نگار پسند ہین۔

بہر حال آخیر تے میں ایہہ آکھساں کہ کرناہ دی تہرتی توں اُبھرے دے افسانہ نگاراں سن افسانوی فن دی ہک اجی عمارت تعمیر کیتی دی ہے جس بچ زندگی دیاں حقیقتاں ہور فن دے تجربے ہتھوں ہتھ ہکیں دوئیے کو سہارہ دیندے نظر ایندے ہین اِتھا دیاں پہاڑی افسانہ نگاراں افسانے واسطے حقیقت تہ شعریت، صداقت تہ تخیل ہور زندگی تہ فن دے میل جول دا جیہڑا نقش قائم کیتا دا ہے۔ اُمید ہے کہ این والے افسانہ نگار اُس کو زیادہ اُبھارسن تہ اِس بچ نویں نویں رنگ پہرسن اللہ کرے زورِ قلم ہور زیادہ۔

کرناہ نصف صدی دیاں ادبی تہ تمدنی سرگرمیاں دا خاکہ

ساری کرناہ بچ رواس پٹاس پے گیا۔ ہور تے ہور نکے نکے جندک وی کلوکاں دے دے کارونددے آسے۔ ہر شخص دا کلیجہ پھٹنہار ہوگیا دا آسا۔ کُڑیاں دو ہتھڑ اپنے بال پٹ رئیاں آسیاں۔ علاقے دے بزرگ پگاں زمی تے چھوڑ کا دو ہتھڑ سر پکڑ کاہد کڈُ ے آسے۔ نوجوان.......... واہ کرناہ دے نوجوان اَج اس دوست تھیں محروم ہوگئے دے آسے جس سن اس علاقے دے اندر دوستی دے باغ دی آبیاری خونِ جگر نال کیتی دی اَسی۔ اس باغ دے پھل اَج صرف چھونسے دے ہی نہ آسے بلکہ کجھ اپنے ہوش وحواس ہی کھو بیٹھے دے آسے.......... کنبے دی حالت کے دساں۔ اس خاندان دا چشم وچراغ تہ راچھی جس تے صرف کُنبے ہی کو نہ بلکہ سارے علاقے کو فخر آسا کہ ایہہ علاقے دے مستقبل دا تابناک ستارہ ہے۔ اَج ادھے راہ بچ چھوڑ کا داغ مفارقت دے گیا دا آسا۔ کون پتھر دل نہ رونداا..... علاقے دی عظیم معتبر تہ متبرک شخصیت

دالا ڈلا پتر، پہیناں دی اکھیاں دا تارا پہراواں دا پہراء، ماؤدے کلیجے دا ٹکڑا، دوستاں دا جانی دوست تہ سارے علاقے دا روشن چراغ اج ساریاں کو جدائی دے زخم دے گیا دا آسا۔

علاقے دے پڑھے لکھے لوکاں دا اِک ٹولہ کنی بیٹھا دا گریہ زاری کر رہیا آسا۔خدایا تُدھ کے کیتا؟ اس بدنصیب علاقے بچ ہُن ادبی تہ تمدنی سرگرمیاں کون کرالسی؟ کون ہارمونیم، بجا کا غزلاں گاسی ہور سنگیاں دیاں محفلاں کو رونق بخشسی؟ کون اسدیاں محفلاں اندر شعروشاعری دے ذوق دی آبیاری کرسی؟ کون اِتھا ڈرامے پیش کر کا سماج دیاں برائیاں کو ختم کرالسی؟ کون سکول بچ بینڈ باجے بجا کا بچیاں کو ڈرل کرالسی؟ کون علاقے دیاں نوجواناں دے کبڈی تہ والی بال دے میچ کھیڈالسی؟ ہُن کون Teetwal day منا کا اُس بچ گتکہ، تلوار بگدر تہ بنی دے مقابلے کرالسی؟

سکول دے گدرے روندے تہ کرلیندے گورنمنٹ دی طرفوں دِتی دیاں ڈرامے، پہانگڑے تہ ڈرل دیاں وردیاں پھاڑ کے لیراں لیراں کر دئے آسے۔عجیب جیا سماں آسا۔سارا کرناہ ماتم کدہ بن گیا دا آسا۔علاقے دے بٹے وی رو رہے آسے۔آسمان دیاں اکھیاں وی اتھرواں نال ڈھلکدیاں آسیاں۔اَج سارا علاقہ ہِک عظیم شخصیت تھیں محروم ہو رگیا آسا۔ایہہ شخصیت ..... ایہہ شخصیت ایہہ اتنی صفات دا مالک کون آسا؟ کرناہ دے اندر ادب تہ تمدنی سرگرمیاں دا ایہہ بانی کون آسا؟ واہ...... کون نہیہ جاندا علاقے دی ہر شے اُس دے ناں تھیں تہ کارنامیاں تھیں واقف ہے۔علاقے دیاں نویاں نسلاں اج وی اپنے بزرگاں کولوں اس تواریخی شخصیت دے بارے بچ معلومات

حاصل کرکا اپنے مستقبل دی راہ ٹہونڈ دیاں ہین ۔علاقے دا ایہہ چراغ جہڑا 1960ء دے منحوس سال بچ بُجھ کا علاقہ کوتاریکی دے ڈوہنگے کھوہ بچ سٹ گیا اس داناں غلام سرور آسا۔ایہہ کرناہ دے مشہور ومعروف قاضی القضاء مرحوم عبدالرحمٰن صاحب ہوراں دی اولاد آسے۔

کرناہ دے اندر نصف صدی تھیں پہلیاں ادبی تہ تمدنی سرگرمیاں دی مکمل شروعات اِس شخصیت تھیں ہوئی۔قاضی غلام سرور صاحب مرحوم ہک قابل ترین استاد ہی نہ آسے بلکہ ہک بہترین فنکار، ہک عظم ادیب تہ مفکر ہونے دے نال نال ہک عظیم گلوکار تہ موسیقاروی آسے۔اِتھا ایہہ لکھنا میں مناسب سمجھداں کہ آزادئ تھیں پہلیاں 1920ء دی دہائی بچ وی کرناہ دے اندر ادبی تہ تمدنی سرگرمیاں دی نشاندہی ہوندی ہے۔ایہہ اوہ دور ہے جدوں عزیز خانصاحب ہوراں دی شاعری، موسیقی تہ گلوکاری وجود بچ آئی۔لیکن مرحوم قاضی غلام سرور صاحب ہوراں اس پودے دی آبیاری کجھ اسطراں کیتی کہ 1947ء دے بعد مستقل طورتے سکولاں دے اندر اسدی ضرورت دے پیش نظر ادبی تہ تمدنی سرگرمیاں داوجود قائم ہویا۔

1947ء توں پہلیاں کرناہ بچ اُچے پائے دے بزرگاں دی ہک مختصر جیئی ٹولی آسی۔جندے چوفیری کرناہ دی سیاست، معیشت، ادب تہ تمدن سرگرداں آسا۔ایہہ ٹولی کرناہ ہی نہ بلکہ اس وقت دے ضلع صدر مقام مظفرآباد تک چھائی دی نظر ایندی ہے۔اس ٹولی بچ مرحوم عبداللہ جوصاحب، مرحوم قاضی عبدالرحمٰن صاحب، مرحوم عزیز خانصاحب، مرحوم منشی صفدر علی خانصاحب مرحوم راجہ یعقوت خان صاحب، مرحوم میر محمد عبداللہ صاحب تہ مرحوم مولوی محمد

میر عالم صاحب ہوراں دے ناں قابل ذکر ہین۔انھاں بزرگاں دی علاقے بچ کنی کنی حیثیت آسی۔قاضی عبدالرحمٰن صاحب ،قاضی القضاء آسے۔خواجہ عبداللہ جو صاحب، منشی صفدر علی خان صاحب، راجہ یعقوت خان صاحب تہ میر محمد عبداللہ صاحب مفکر، دانشور تہ سیاستداں منے جلدے آسے۔عزیز خان صاحب ہک عظیم اردو تہ پہاڑی دے شاعر ہونے دے نال نال بہترین گلوکار تہ موسیقار آسے۔

مولوی میر عالم صاحب ہک دینی عالم تہ عارف ہونے دے نال نال فارسی، عربی، اردو تہ پہاڑی دے ہک بہترین شاعر تہ کاتب وی آسے۔انھاں بکھریاں صفتاں دے نال نال ایہہ سارے سیاسی تہ سماجی کارکن وی آسے۔ ہور علاقہ دی ترقی تہ فلاح و بہبود واسطے ایہہ سارے تسبیح دیاں دانیاں نالوں ہک لڑی بچ پروئے رہندے آسے۔کرناہ دے اندر انھاں ہی شخصیتاں کو فریڈم فائیٹر دے اعزاز تھیں وی نوازیا گیا۔

کرناہ دے اندر ادبی تہ تمدنی سرگرمیاں دا خاکہ پیش کردیاں ہوئیاں میں مناسب سمجھداں ہاں کہ اس دے ترئیے دور قاری حضرات دے سامنے پیش کراں۔

پہلا دور ۱۹۴۷ء توں پہلیاں

دُوا دور ۱۹۴۷ء تا ۱۹۷۰ء

تریا دور ۱۹۷۰ء تھیں ۱۹۹۷ء تا حال

کرناہ ۔ ۱۹۴۷ء توں پہلیاں ادبی تے تمدنی سرگرمیاں دی نشاندہی

دراصل مقالے دے عنوان دی نسبت نال اس دوردی نشاندہی ضروری نہ آسی ۔ مگرضرورت اس گل دی ہے کہ کسے تواریخی مکان دی تعمیر کودکھ کا کجھ آکھے تھیں پہلیاں اُسدیاں بنیاداں ہوراس کوتعمیر کیتے والیاں دا جائزہ کہنناں نہایت ضروری ہوندا ہے ۔ میں پہلیاں ہی عرض کیتی ہے کہ کرناہ دے اندر ۱۹۴۷ء توں پہلیاں ہی بزرگاں دی ہک اہجی ٹولی سن جنم کہدا آساءجس ٹولی دا ہرفرد اپنی انفرادی شناخت دا مالک آسا۔اس ٹولے دے اندر عدل وانصاف، دین ودنیاداری، سیاست وسماجیت دے نال نال ادب تے تمدن داوی ہک خاص تے جنیدا جاگدا شاہکارنظر ایندا ہے ۔ مولوی میر عالم صاحب ہوراں دی شاعری دے علاوہ مرحوم عزیز خان صاحب ہوراں دی شاعری تے فن موسیقی اِسے دوردی پیداوار ہین جس کوادبی حلقیاں اندر نہ فراموش کیتا جل سکدا اہے ہورنہ ہی کوئی مؤرخ اِندی قابلیت کونظر انداز کرسکدا اہے۔

ایہہ دور مرحوم عزیز خان صاحب ہوراں دی شاعری دا ابتدائی دور آسا۔اس دور بچ انہاں پہاڑی دی روایتی شاعری یعنی باراں ماہ، چار بیتے تے طنزیہ سٹھیاں وغیرہ تھیں ابتداء کیتی ۔ مزے دی گل ایہہ ہے کہ اوہ ہک فی البدیہ شاعر ہونے دے نال نال ہک بہترین گلوکاروی آسے ۔کرناہ دے اندر ہارمونیم پہلی وارقریب ۱۹۲۰ءدی دہائی بچ عزیز خان صاحب ہوراں سن شروع

کیتا۔اوہ اپنا کلام ہمیشہ محفلاں دے اندر باجے دیاں سراں نال گا کا سناندے آسے۔ہارمونیم بجائے بچ اُنہاں کو کمال حاصل آسا۔تقسیم ہند توں پہلیاں وی اُندی شاعری دے نمونے پیش کر دیاں عرض کراں کہ ہک وار بزرگاں دا متنذکرہ ٹولہ مظفر آباد تھیں ٹیٹوال آرہیا آسا تہ رستے بچ کسے چشمے تے پانی پین دی غرض نال بہہ رہے۔اُس چشمے تہ ہک شڈی جیئی کڑی چکڑا نال تھپئی دی اپنی چادر تہور ہی آسی۔انہاں بزرگاں کافی چر تکرا ڈیکیا مگر کُڑی پانی توں نہ ہٹی۔طنز ومزاح چونکہ اس چوکڑی دا عظیم سرمایہ ہوندا آسا، اس دے پیش نظر عزیز خان صاحب ہوراں کو سنگیاں دی طرفوں فرمائش ہوئی کہ اس کُڑی تے کجھ شعر بولن۔فی البدیہ شاعری دِکھو فرمیندے ہین:

نہ میں سوہنی نہ گُن پلّے۔میں کس دامان کریساں
اک پانی گندلا دُوا صابن تھوڑا، تہ میں بہہ پانی تے روساں
چار ہی چونکاں چکڑ پہریاں، تہ میں کُڑی مل مل تہوساں

ہک وار دا قصہ ہے کہ کرناہ تھیں ہک جنج ''بارات'' چھلئے مظفر آباد گئی۔جنج شاید آسی وی کسے اسمتر اجیئے انسان دی تہ جنجو نال چھلئے والیاں تھیں وی کوئی بے رخی جیئی ہوئی۔مرحوم عزیز خانصاحب وی جنجو نال آسے۔انہاں واپسی تا ہک سیٹھ لکھی ہور تمام سنگیاں کو گا کا سنائی۔اُندی اِس روایتی شاعری دا نمونہ پیش خدمت ہے۔

چیتر ادی ستاراں چھلے جنج جمعے دی گئی
تہوم ملکھا اُتا پئی سبھاں لوکاں کیتا سئی
دھولہ نہنگ کرئے تنگ

تسیں ہوجلو قطار کہ مخلوق ہے بے شمار

میں صدقے فتح شیرا

آپانی دا فیرا

تہ میں سونتا اِچر ڈیرا

ٹُر گیئے نی خرچہ والے کالو پہنچ دِتا مدعی

تہوم ملکھا اُتا پئی

اُٹھ تیار ہوئی جنج

لوٹھیو جنے آئے پنج

کجھ سِد ھے کجھاں گنج

ولیا اعوان تہ میر اللہ خان جنے دو بڑے ہوشیار

مخلوق ہے بے شمار

جنج گجھ پوہچی لچھر اٹ

منڈا درنگ بڑی آفات

اتھوں لنگی مخلوقات

خوش آمدید کو آیا اگوں نزّا نمبردار

مخلوق ہے بے شمار

کھوڑی پل ہویا معمور

چھلا چھ میل اِتھوں دوُر

چٹی گلی پہچی جنج

اگا تھوڑی منزل رہئی

مخلوقے کیتا سئی

جنج پوہچی جندراں کول

ٹھولی مارن لگا ٹھول

کالا آیا ناساں کھول

ایہہ مُنڈا ادا ہے نہی

مخلوقے کیتا سئی

جنج مُڑ کا آئی ٹیٹوال

مرن لگے پہکھا نال

کھتریاں اگے ہویا سوال

اُنہاں پرتی اپنی بہئی

مخلوقے کیتا سئی

جنج مڑ کا واپس کہر پہچی تہ جانجیاں واسطے رُٹی، بھجی تیار آسی۔ اُس منظر کشی دا نمونہ دِکھو:

برگی ہانگلہ دُلے دی

منگتے آندی مُلے دی

تب گیا بیاہ لوکاں کھادی خوشی نال

فِٹے منہ تہ مندا حال

بختی ہانگلہ دی ہے رن

سودا کر کا چھوڑئے پہن

ماہڑے مہرا دی ایہہ نشانی

کوئی گاں نہیہ اس دے تُلّے دی

برگی ہانگلہ ڈُلے دی

دودھ پہر کے دیندی کوری

مُچ نرم اس دی اوہڑی

پتلہ دُمڑ نکی سروڑی

مچ سوہنا اس دا خال

فٹے منہ تہ مندا حال

شوربا اس دا ہے پلاؐ

چاء کا منہ بچ باہ

تلوں اَپ ہی نکل آ

ایہہ دعوت کریم اللہ دی

سرگی ہانگلہ ڈُلے دی

اس کو کافی ہک ہی لون

لگدا اِتھاں کو صبون

جیاں تلکنی مسلون

رس ہوندی پانی کھُلے دی

برگی ہانگلہ ڈُلے دی

۱۹۴۷ء توں پہلیاں چونکہ جموں و کشمیر تے مہاراجے دی حکومت آسی۔ مہاراجے سن ٹیکس تہ مجوزے لائے دا اعلانِ شاہی کیتا تہ اُس تے مرحوم عزیز خانصاحب ہوراں ہک اردو نما غزل لکھی جسدا پہلا شعر اسطراں ہے۔

لگا مجوزہ کینتھی اور پیار کو
زہر ملنے لگی مفت بیمار کو

تقسیم ہند توں پہلیاں چونکہ ٹیٹوال تحصیل تخت آسا۔ اُتھا دے بازار دی رونق اِتنی اُسی کہ مظفر آباد شہر دے اندر نایاب چیزاں ٹیٹوال بازار بچوں دستیاب ہوندیاں آسیاں۔ ٹیٹوال شہر دے اندر کھتریاں دا کاروبار شباب تے آسا۔ کھتری پہاڑی زبان ہی دی ہک قسم کھڑی بولی بولدے آسے۔ بازار دے اندر چونکہ کھتریاں دی چھاپ آسی۔ اسی واسطے ٹیٹوال دے اندر چھوت چھات داز بردست رواج آسا۔ اس چھوت چھات کو سماجی برائی پیش کردیاں ہویاں ۱۹۴۵ء بچ پہلی وار ہک ڈرامہ (چھوت چھات) سٹیج ہویا۔ ٹیٹوال دے اندر پہلی وار سٹیج کیتا گیا دا ایہہ ڈرامہ مرحوم قاضی غلام سرور ہوراں دا لکھیا دا آسا۔ قاضی غلام سرور صاحب بذات خود اس ڈرامے بچ ہک اہم کردار ادا کر رہے آسے۔ اس ڈرامے اندر کم کرن والے جِناں اداکاراں دے ناں پتہ چلے اوہ اسطراں ہین۔ قاضی غلام حیدر صاحب، اختر علی خانصاحب ایہہ ڈرامہ اُسے کھڑی بولی بچ پیش کیتا گیا ہور اس ڈرامے بچ پہلی وار قاضی غلام سرور صاحب ہوراں تان سین، سہگل تہ نور جہان دا بالترتیب ہک ہک گیت موسیقی دیاں سراں نال گایا۔

کرناہ۔ ۱۹۴۷ء تا ۱۹۷۰ء تک دا ادبی تہ تمدنی دور

ایہہ گل روزِ روشن نالوں عیاں ہے کہ ہندوستان دی تقسیم سن ہک اجہے غدر کو جنم دِتا جس دیاں چھِنکاں نال ہندوستان دے دور دراز دے علاقے وی

زخمی ہوویو نہ رہے۔ ہندوستان دی تقسیم بالعموم تہ کشمیر دی تقسیم بالخصوص لوکاں کوجدائی دے داغ لائگی۔ کرناہ دی جغرافیائی تہ تواریخی حالت کجھ اس قدر تبدیل ہوئی کہ ٹیٹوال دا شہر ویرانے دی صورت اختیار کر گیا۔ پھراء پھراواں تھیں بچھڑ گئے۔ مانواں پتراں تھیں ہتھ تھو بیٹھیاں۔ ٹیٹوال دے کل دے شہنشاہ کھتری اج دے گدا گربن کے رہ گئے۔ مہاراجہ جلاوطن ہو گیا۔ اس سارے منظر دا نقشہ چھکدیاں ہوئیاں مرحوم عزیز خان صاحب چار بیتے دی صورت بچ ہک سپاس ناواں پیش کر دیاں لکھیا ہے۔

رب دی مہربانی خبر لگ گئی مسلماناں کو
دے دِتا پیغام گڑھی ہلاں والے خاناں کو
گل میاں دی فوج زندہ رب رکھے جواناں کو
کُٹلے والے راجے نال بوئی والا سلطاناں کو

چند ماہ لگاتار دی پریشانی توں بعد آخر باڈر دی ظالم لکیر دا وجود عمل بچ آیا۔ موجودہ کرناہ بچ ہندوستانی فوج سُن اپنے قدم رکھے۔ فوج دے پہلے آفیسر بر گیڈیر بکرم سنگھ کرناہ بچ وارد ہوے۔ انہاں نال حکومت دی طرفوں جناب نذیر احمد مسعودی صاحب ہوراں کو سی۔ ایل۔ او بنا کا پیجیا گیا۔ جناب مسعودی صاحب چونکہ خود اسے باڑی دے ڈِل آسے اس واسطے ٹیٹوال دی اُجڑی دی حالت دِکھ کا اُندی اکھیاں دے اتھروں نکلیو نہ رہئے۔ اپنے علاقے دے درد تہ پیار سن علاقے واسطے کوئی نویں سبیل کرن دی تُہائی دتی۔ جناب مسعودی صاحب ہوراں بر گیڈیر بکرم سنگھ ہوراں نال طویل گفتگو کیتی ہور علاقے ...... دے باقی ترقیاتی کماں دے علاوہ ۱۹۴۸ء

وچ Teetwal Day منائے دافیصلہ کیتا۔۱۹۴۸ء وچ Teetwal Day تے ادبی تہ تمدنی سرگرمیاں داچمیا دا پھل نویں طراں ہرا ہویا۔ایہہ تقریب کئی تہیاڑیاں تک چلدی رہیی۔اس تقریب دی شروعات وچ ہندوستان تہ پاکستان دے دوئے فوجی کمانڈراں دی تواریخی ملاقات ٹیٹوال وچ ہوئی۔اس تواریخی دن دے آرگنائزر جناب مسعود صاحب آسے۔ادبی تہ تمدنی پروگراماں دی تمام ترتیاریاں داسہرہ قاضی غلام سرور ہوراں دے سرگیا۔اس دِن کشتی، کبڈی تہ والی بال میچاں دے علاوہ گتکہ،تلوار بگدر دے وی مقابلے ہوئے۔

اس مقام تے اردو دا ہک تواریخی ڈرامہ ''آزاد'' پیش کیتا گیا۔ اس ڈرامے دے لیکھکھ، ہدایت کار تہ موسیقار جناب غلام سرور صاحب آسے۔ہوراُندی ہدایت کاری دے نتیجے وچ کرناہ دے نوجواناں دی ہک نویں ٹیم اس ڈرامے دے ذریعہ اپنے فن دامظاہرہ کردی ہوئی کرناہ دیاں تمدنی حلقیاں وچ متعارف ہوئی۔اس ڈرامے دے فنکاراں دے ناں ایہہ ہین۔قاضی عالم قریشی صاحب،نوراحمد قریشی صاحب،سید غازی شاہ صاحب،سکندر خان صاحب،راجہ علی گوہر خان صاحب (اج پاکستان وچ ہین) محمد اشرف خان صاحب، راجہ ملکی امان صاحب،حبیب اللہ میر صاحب،خواجہ محمد آصف صاحب،سمندر خان صاحب ہوراں اس ڈرامے وچ بہترین ڈانسر دارول کیتا۔قاضی غلام سرور صاحب ہوراں دیاں کجھ غزلاں دے بعد پہلی وار نوراحمد قریشی صاحب ہوراں اِس پروگرام وچ ایہہ غزل سازنال پیش کیتی۔

جب سے چلے گئے وہ زندگی نہیں
ساز ہے صدا نہیں شمع ہے روشنی نہیں

جناب قاضی غلام سرور صاحب ہوراں دی ہدایت کاری دے نتیجے وچ کرناہ دی اس نویں ٹیم سن کم و بیش بائی سال تک ادبی تہ تمدنی سفر طے کیتا ہور نصف صدی اسدے سفر وچ انہاں نوجواناں بچو صرف قاضی عالم صاحب، نور احمد قریشی صاحب تہ سمندر خان سمندر صاحب ہی اپنے ادبی تہ تمدنی کھوڑے دوڑ الدے رہے ہور اَج وی نویں دوڑ وچ وی پیش پیش رہ کے ایہہ ادب تہ تمدن دی دنیا وچ گولڈن جبلی منا رہے ہین۔ چونکہ Teetwal Day ۱۹۵۱ء تک منایا جلدا رہیا ہور ایہہ نوجوان اپنے قائد قاضی غلام سرور صاحب دی قیادت وچ ہر سال ادبی تہ تمدنی پروگرام پیش کردے رہئے۔

اِسے دور وچ کرناہ دا اک ہور گلوکار پاکستان تھیں واپس آیا۔ اِس گلوکار داناں منگتا شیخ صاحب المعروف منگتا کھبّا ہے۔ ایہہ ملتان تہ راولپنڈی قوالاں دے کس ٹولے ناں رہیاں داسا۔ ہور ہک بہترین راگی تہ قوال دی حیثیت وچ کرناہ واپس آیا۔ آخری Teetwal Day تے عزیز خانصاحب، قاضی غلام سرور صاحب تہ منگتا شیخ صاحب کجھ ہور سنگیاں دی سنگت نال دو قوالیاں پیش کیتیاں جہڑیاں نصف صدی تھیں کرناہ اندر مشہور ہین۔ انہاں قوالیاں دے بول اس طراں ہین۔

ٹُٹ جاندے مان حسیناں دے
جنہاں راہاں توں ماہی لنگ جاندا

۱۹۶۷ء تا ۱۹۷۰ء دے اس ادبی تہ تمدنی سفر وچ کنڈی کرناہ دے ٹہولی

برادرس داذ کرنہ کرنا ناانصافی ہوسی۔ ایہہ ترئیے پہراء بڑا کالا، نکا کالا تہ حبیب ٹھولی کرناہ دے ادب تہ تمدن دا سرمایہ رہے دے ہین۔ ایہہ ٹھولی برادرس پورے علاقے اندر بیاہ شادیاں بچ پورا دن ٹھول بجا کا گتکہ تہ تلوار دے علاوہ پھانگڑہ کھیڈ الدے آسے۔ شادی دی پوری رات لوکاں دے مجمعے بچ قوالیاں تہ لوک گیت سناندے رات گئے اپنے سامعین کو موسیقی دے پرگرام تھیں تنگ دِکھ کا بڑا کالا روایتی تہ خوبصورت انداز بچ ساری رات لوک کہانیاں سناندا آسا۔

اسے دور بچ نواب صاحب ہک عظیم سارنگی نواز دی حیثیت بچ کرناہ دی تہرتی تے نمودار ہویا۔ نواب صاحب دی گلوکاری دا ہک نکھرا انداز آسا۔ اوہ ساری ساری رات سارنگی دیاں تاراں کو چھیڑ کا سیٹھاں، لوک گیت، سہ حرفی تہ سیف الملوک بولدا آسا۔ اس دی سارنگی دا سوز وی قریب قریب نصف صدی تکر کرناہ دے تمدن دا خزانہ رہیا۔

۱۹۵۰ء دی دہائی بچ جناب نذیر مسعودی صاحب تہ برگیڈیر بکرم سنگھ ہوراں دیاں کوششاں نال کرناہ دیاں نوجواناں کو ملٹری دے ذریعہ مختلف کھیڈاں تہ پریڈ وغیرہ دی تربیت دتی گئی۔ نوجواناں دا ایہہ ٹولہ چونکہ قاضی غلام سرور صاحب ہوراں دی قیادت بچ پرورش پا رہیا آسا۔ اس واسطے ملٹری دی معاونت بچ قاضی غلام سرور صاحب پیش پیش رہے۔ چنانچہ کجھ سالاں دی لگاتار محنت توں بعد کبڈی، والی بال تہ پریڈ بچ ایہہ نوجوان فوج۔ تے وی سبقت حاصل کر گئے۔ ۱۹۵۲ء بچ سوپور کشمیر بچ ہک فزیکل ڈسپلے Physical Display ہویا جھتے جناب سرور صاحب ہوراں دی قیادت بچ انہاں نوجواناں وی حصہ کہدا۔

اپنے پہاڑی روایتی ڈریس بچ انہاں نوجواناں شیخ محمد عبداللہ صاحب کو Guard of Honour پیش کیتا ہور پہلی انعام جت کے کرناہ پہچے۔انہاں دا روایتی ڈریس شلوار قمیض، واسکٹ، کھیڑیاں تہ پگاں آسا۔اس Physical Display بچ شرکت کرن والے نوجوان مندرجہ ذیل آسے۔ قاضی محمد عالم صاحب، نوراحمد قریشی صاحب، سید غازی شاہ صاحب، سکندر خان صاحب، محمد اشرف خان صاحب، حبیب اللہ میر صاحب تہ خواجہ محمد آصف صاحب۔

ہک روایت دے مطابق آخری Teetwal Day تے ٹیٹوال دے تواریخی پس منظر دی نسبت نال دو مقالے پڑھے گئے۔ہک مقالہ جناب قاضی غلام سرور صاحب ہور دوُ امقالہ غالباً راجہ محمد اسمعیل خانصاحب ہوراں پڑھیا۔شعروشاعری دی نسبت نال اس دور بچ عزیز خانصاحب ہوراں دے علاوہ کئی ہور پہاڑی تہ اردو دے روایتی شاعر سیٹھاں، چار بیتے تہ نظماں کہن کا ادب دی دنیا بچ داخل ہوئے۔اِسے دور بچ امام الدین ترکھان دی ایہہ سٹھ مشہور ہوئی۔

سُن قصہ بنجاری دا
خصماں دی پیار ی دا

اس دے نال نال محمد عبداللہ شاعر، امیر شیخ تہ فیروز رینے دی روایتی شاعری عروج پکڑ گئی۔اس دور بچ کسے مکمل مشاعرے دی کوئی گواہی نہیہ ملدی، البتہ نجی محفلاں ہور سیاسی تہ سماجی جلسیاں دے اندر ایہہ شاعر اپنا کلام سناندے رہے۔مزید متبرک دِناں تے نعت خوانی دیاں محفلاں وی سجدیاں

رہیاں۔ ہک روایت دے مطابق ۱۹۵۲ء بچ ڈاکٹر کرن سنگھ ہوراں دی صدر ریاست دی کرسی سمہالے تے جناب نذیر مسعودی صاحب ہوراں سن ٹاڈ کرناہ دے اندر ہک مشاعرے دا انعقاد کیتا۔ جس بچ عزیز خانصاحب، محمد عبداللہ شاعر صاحب، امیر شیخ صاحب تہ امام الدین ترکھان صاحب ہوراں اپنی روایتی شاعری بچ صدر ریاست دا خیر مقدم کیتا۔ اس مشاعرے اندر پڑھے گئے کلام دے نمونے میسر نہیہ ہو سکے البتہ صدرِ ریاست ہوراں جدوں کرناہ دا دورہ فرمایا تہ اُندے جلسے بچ عزیز خانصاحب ہوراں جہڑی شاعری پیش کیتی۔ اُسدا اُہک شعر نمونے دے طور پیش ہے۔

سُکیاں کٹھیاں ٹُریا پانی رب دی مہربانی
تاج تخت فرِ پیراں پیا رب دی مہربانی

۱۹۵۷ء بچ ایم، ایم کاظمی ہائی سکول کرناہ دے ہیڈ ماسٹر دی حیثیت نال کرناہ دی تہرتی تے رونما ہوئے۔ کاظمی صاحب بر برشاہ سرینگر دے رہن والے اَسے۔ کرناہ بچ کا اُنہاں سُن ادبی تہ تمدنی سرگرمیاں دا ہک نواں باب شروع کیتا۔ اوہ ذاتی طور ہک اعلیٰ پائے دے مفکر تہ ادیب آسے۔ اس تھیں پہلیاں ادبی تہ تمدنی سرگرمیاں چونکہ فوج دی معاونت نال چل رہیاں آسیاں لیکن کاظمی صاحب ہوراں انہاں سرگرمیاں کو اپنے سکول دے ذریعہ پیش کر کا ہک نویں روح پھوکی ہور کرناہ دا عام آدمی ایہہ پروگرام دِکھن تہ اندی افادیت کو سمجھن لگا۔ ایہی وجہ ہے کہ کاظمی صاحب ہوراں داناں اس وقت تک کرناہ دے اندر انتہائی تعظیم نال کہدا جلدا ہے۔ جناب کاظمی صاحب ہوراں سن قاضی غلام سرور صاحب ہوراں دے دست تعاون نال سکول بچ بینڈ باجے

تہ مختلف قسم دیاں وردیاں منگوال کا سکول دیاں بچیاں کو پریڈ تہ ڈرل وغیرہ شروع کرالی۔

ہر جمعے کو بعد از نماز بچیاں دے ادبی تہ تمدنی پروگرام شروع ہوے۔ پندراں اگست تہ ۲۶ر جنوری دیاں تقریباں تے بچیاں دے رنگا رنگ تمدنی پروگراماں دے علاوہ ڈرامیاں دا آغاز ہویا۔ آکھیا جلدا ہے کہ اس دور بچ ایہہ پروگرام دِکھے واسطے ہزاراں دے حساب لوک اپنے ذاتی کم کات چھوڑ کا سکول گراؤنڈ بچ حاضر ہوگیندے آسے۔ اِسے دور بچ انہاں پروگراماں دے اندر جناب عالم قریشی صاحب "پروردگار عالم تیرا ہی ہے سہارا" ہور نور احمد قریشی صاحب ہوراں "دلٹھے دی چادر" گیت گا کا انعامات حاصل کیتے۔ ایہہ دوہی گیت کئی سالاں تکر کرناہ دے عام انسان دی زبان دا ورد بنے رہے۔ جناب نور احمد قریشی صاحب اِسے سال بنجو کو پہلی وار پہاڑی موسیقی بچ داخل کر کے اس کو ہِک نویں تحفے تھیں نوازیا۔

۱۹۶۰ء دی دہائی بچ کرناہ اندر ادبی تمدنی سرگرمیاں دے قائد تہ بانی قاضی غلام سرور صاحب اللہ کو ایام جوانی ہی بچ پیارے ہو گئے۔ کم وبیش دو سال تکر ادبی تمدنی تہ سیاسی وسماجی حلقیاں بچ اُندی موت دی وجہ نال سکوت طاری ہو گیا مگر آکھدے، ہین کہ سُکیاں کسیاں فر پانی ٹردا ہے۔ بالآخر غلام سرور صاحب ہوراں دے خلاء کو پورا کیتے واسطے اُندی جا اُندے برادر اصغر قاضی عالم قریشی ہوراں سمہالی۔ جناب کاظمی صاحب ہوراں قاضی عالم صاحب کو سینے نال لایا ہور اگا بدھے واسطے کنڈی تھاپڑہ دِتا ہور اندیاں کاوشاں نال ایہہ قافلہ نویں طراں رواں دواں ہو گیا۔

ادبی تہ تمدنی پروگراماں دا بیڑہ سر چائے توں بعد قاضی عالم صاحب انتہائی خلوص تہ محنت نال پہلی وار کرناہ دے اندر ہِک فزیکل کلب دی بنیاد رکھی۔ اس کلب دے ممبراں سن شب وروز دی محنت دے بعد ریاست دے مختلف علاقیاں بچ والی بال تہ کبڈی میچاں دے علاوہ اپنے کلچر کو اجاگر کردیاں ہوئیاں ادبی تہ تمدنی پروگرام پیش کیتے ہور مختلف قسم دیاں ٹرافیاں تہ میڈل جِتے۔ اس کلب دی جنہاں لوکاں کو ممبر شپ آسی اُندے ناں اسطراں ہین:

قاضی عالم صاحب، خواجہ عبدالقیوم صاحب، سیف علی خان صاحب سید غازی شاہ صاحب، سید منظور گیلانی صاحب، غلام سرور میر صاحب، محمد مقبول خانصاحب، شیخ محمد مقبول صاحب، عبدالرشید خان صاحب، محمد لقمان راہی صاحب، نصیر احمد مرچال صاحب، شیخ غلام نبی صاحب، عبدالرحمٰن بڈھانہ صاحب، چودھری غلام محی الدین صاحب، راجہ عبدالمجید خان صاحب، غلام حیدر پروانہ صاحب، میر محمد صاحب تہ غلام حسن ڈار صاحب۔

اِسے دور بچ ہائی سکول کرناہ تھیں ہِک ہور عظیم فنکار، گلوکار تہ موسیقار دا ظہور وی ہویا، اس موسیقار، گلوکار تہ فنکار سن کرناہ دے اندر ادبی تہ تمدنی حلقیاں بچ ہِک نواں انقلاب برپا کرچھوڑیا ہور ایہہ فنکار عبدالرشید قریشی آسا جس دے چوفیری کرناہ دا سارا ادب تہ تمدن کسے پھور نالوں ڈاریاں مارن لگا۔ عبدالرشید قریشی کو ادب تہ تمدن دی دنیا اندر محمد مقبول خانصاحب عبدالرشید لون صاحب، ہور بشیر احمد باغاتی صاحب دی سنگت حاصل ہوئی ہور قاضی عالم صاحب دی قیادت بچ ہِک نویں ٹولے سن جنم کہدا۔ عبدالرشید قریشی دی سریلی آواز ریڈیو کشمیر سرینگر توں گونجی ہور ۱۹۶۰ء دی دہائی بچ کرناہ دے ادبی تہ

تمدنی پروگراماں اندر ہک نواں انقلاب آندِیاں ہوئیاں کرناہ فریکل کلب داناں کرناہ شاہین کلب رکھیا گیا۔اس کلب بچ مندرجہ ذیل فنکاراں سن اپنے فن دامظاہرہ شروع کیتا۔

قاضی عالم صاحب، عبدالرشید لون صاحب، خواجہ عبدالقیوم صاحب، غلام سرور میر صاحب، سید منظور گیلانی صاحب، بشیر احمد باغاتی صاحب، نصیر احمد مرچال صاحب، محمد لقمان راہی صاحب، راجہ عبدالمجید خان صاحب، غلام نبی شیخ صاحب، غلام حیدر پروانہ صاحب، سید بشیر احمد گیلانی صاحب، خواجہ خورشید احمد صاحب، غلام نبی چک صاحب، غلام مئی الدین چک صاحب، غلام حسن ڈار صاحب۔

۷۰۔۱۹۶۸ء دے عرصے بچ اس کلب سن باقی ادبی تہ تمدنی پروگرماں دے علاوہ اردو ڈرامے پیش کرنے شروع کیتے۔مکوچنگی طراں یاد ہے کہ ایہہ ڈرامے پیش کردیاں ٹکٹ رکھیا جلدا آسا ہور ٹکٹ ہونے دے باوجود وی ڈرامہ دِکھنے واسطے لوکاں دا ہک سمندر ہُمڑ پیند آسا۔ٹکٹاں دی وصول شدہ رقم تھیں اس کلب سن موسیقی تہ کھیلاں دا سامان خرید کا کلب کو مالی بحران تھیں کڈھیا۔

۱۹۷۰ء دی دہائی بچ کرناہ دے دو نوجوان جناب محمد نوراللہ قریشی صاحب ہور جناب عبدالمجید خانصاحب کشمیر، یونیورسٹی تھیں پہاڑی قوم تہ زبان دا چھنڈ اچاۓ کا جموں و کشمیر دیاں پہاڑی علاقیاں دی طرف نکلے ہور حکومتِ وقت کول پہاڑی زبان تہ کلچر دا تعارف پیش کیتا۔جناب مولانا سعید مسعودی صاحب ہوراں دی رہنمائی بچ تہ کجھ ہور دوستاں دی سنگت نال انہاں

نوجواناں دیاں کوششاں رنگ لایا۔ ہور ساری ریاست اندر پہاڑی زبان دی لہر دوڑ گئی۔ کرناہ شاہین کلب کو کرناہ پہاڑی کلچرل کلب بچ تبدیل کیتا گیا ہور ۱۹۷۰ء دی دہائی بچ اس کلب دے فنکار پہلی وار ہک پہاڑی ڈرامہ ''کریما'' ہور ہک پہاڑی ترانہ رب دا شکر ہزار پہاڑیا'' کہن کا ریاست دیاں پہاڑی علاقیاں بچ نکلے اس ڈرامے دا آغاز متذکرہ ترانے تھیں شروع کر کا اس کو باقی جائیاں دے علاوہ ٹیگور ہال سرینگر تہ ابھنیو تھیٹر جموں بچ وی پیش کیتا گیا۔ اس ڈرامے بچ پہاڑی زبان تہ قوم دے تیئں حکومت وقت دیاں کجھ اجیاں زیادتیاں دی نشاندہی کیتی گئی دی اُسی کہ حکومتِ وقت ہی نہ بلکہ اس کو دِکھے والا ہر شخص اپنیاں انگلیاں چبے بغیر نہ رہندا آسا۔

کرناہ دے تمدن دا ایہہ سفر جاری رہیا ہور اس دے نال عزیز خانصاحب ہوراں دی شاعری دا چراغ روشن تر ہوندا گیا۔ جدوں وی مرکزیا ریاست دا کوئی حاکم وقت کرناہ پہچیا تہ عزیز خانصاحب ہوراں اُندیاں جلسیاں بچ حاضر ہو کا اپنی شاعری دے ذریعہ علاقے دے مسائل اِندے گوشگزار کیتے۔ چنانچہ ہک وار وزیر دفاع دا دورہ کرناہ ہویا تہ خانصاحب ہوراں اُندے استقبال بچ جہڑی نظم پڑھی اُس دا نمونہ اسطراں ہے۔

آج کیوں نہ کریں ہم شکرِ خدا
جب آیا یہاں پہ وزیر دفاع

اِنہاں تیہاڑیاں لوکاں نال فوج دی کجھ ناچاکی آسی۔ وزیر دفاع دے سامنے فوج دیاں زیادتیاں کو پیش کردیاں خانصاحب کجھ اس طراں غزل سرا ہوئے۔

صیاد نے قفس میں ڈالا ہے پر کتر کے
سہمے ہوئے ہیں آنسوں، لیتے ہیں سانس ڈر کے

۱۹۶۰ءدی دہائی نچ عزیز خانصاحب ہوراں دی شاعری عروج تے آسی۔اس دور نچ بخشی غلام محمد صاحب ہوراں کرناہ نچ دورہ فرمایا تہ اُندے جلسے نچ خانصاحب ہوراں کو شاعر کرناہ دا خطاب دِتا ہور تا حیات عزیز خانصاحب شاعرِ کرناہ دے ناں نال یاد کیتے جلدے رہے۔اس غزل دے کجھ شعر اسطراں ہین۔

دِکھلا کے جھلک روپوش ہوئے جی بھر کے نظارہ ہو نہ سکا
اک بار تو تیری دید ہوئی دیدار دوبارہ ہو نہ سکا
کشتی جو بھنور میں ڈوب گئی امداد کسی نے کچھ بھی نہ کی
اللہ بھی تھا ملاح بھی تھا لنگر کو سہارا ہو نہ سکا
معلوم نہ تھا انجام جگر بھولے سے محبت کر بیٹھے
اک دل بھی دیا اور جان بھی دی لیکن وہ ہمارا ہو نہ سکا

اِسے دہائی نچ ہِک وار محترمہ اندرا گاندھی جی کرناہ دے دورے تے آیاں تہ خانصاحب ہوراں اپنے روایتی انداز نچ اُندا استقبال اسطراں کیتا۔

علاقہ یہ باڈر بدن کانپتا ہے
مویشی سمجھ کر ہر اک ہانکتا ہے
وہ لائیں کہاں سے جو دل مانگتا ہے
ہماری یہ حالت خدا جانتا ہے

اِسے دور نچ شاعرِ کرناہ کو جموں و کشمیر پنجابی ساہتیہ سبھا دی طرفوں

بہترین پنجابی شاعر دی حیثیت بچ دوایوارڈ دِتے گئے۔ مگرافسوس اُندی اُس پنجابی شاعری دے نمونے نایاب ہین۔ اِسے دہائی بچ کرناہ چونکہ سیاسی طور دو پلیٹ فارم تے بٹ گئی دی آسی۔ قاضی ہور خواجہ ایہہ دوسیاسی پلیٹ فارم آئے دن زور پکڑ رہے آسے۔ خوجہ پلیٹ فارم اقتدار بچ آسا ہور قاضی پلیٹ فارم ہک مضبوط سیاسی حریف دی حیثیت بچ۔ اس رسہ کشی دے دوران قاضی پلیٹ فارم دی طرفوں اردو بچ ہک نثری کتابچہ شائع ہویا جس بچ برسراقتدار پلیٹ فارم دیاں کوتاہیاں دی نشاندہی کیتی گئی دی آسی۔ اس کتابچے دے لکھن والے مولوی عبدالعزیز شیخ صاحب آسے۔ جس دے جواب بچ برسراقتدار پلیٹ فارم دی طرفوں شاعر کرناہ ہوراں نظم بچ ہک کتابچہ ''ڈنکے کی چوٹ'' شائع کیتا۔ جس بچ پلیٹ فارم دیاں کوتاہیاں دی نشاندہی آسی۔ اسی دور بچ کنڈی کرناہ کومرکزیت حاصل آسی ہور کنڈی دے بازار بچ قاضی خاندان دی تجارت (دُکانداری) زوراں تے آسی۔ خانصاحب اُندی دکانداری کوسامنے رکھ کا اُس کتابچے بچ ہکیں جائی اسطراں لکھیا ہے:

مسخر کر بھی لیتے ہیں کہ جیسے کوئی مداری ہے
لگا کر پھندہ بیٹھے ہیں جیسے کوئی شکاری ہے

کرناہ ......ادبی تہ تمدنی سرگرمیاں ۱۹۷۰ء تاحال

جیسا کہ میں پہلیاں ہی عرض کیتی ہے کہ ۱۹۷۰ء دی دہائی بچ پہاڑی عوام سن سارے جموں وکشمیر بچ ہمہ گیر طریقے نال اپنی مأ بولی کوحکومت وقت کول تسلیم کرالے واسطے جدوجہد شروع کیتی جس دے عوض بچ اس دہائی دے

آخری سالاں بچ جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی دے اندر پہاڑی زبان دا شعبہ قائم ہویا۔ اس تھیں پہلیاں گوجری زبان دا شعبہ قائم ہو گیا دا آسا۔ کرناہ اندر چونکہ گوجری تہ پہاڑی دو ہی زباناں بولیاں جلدیاں ہین اس واسطے پورے علاقے بچ ادبی سرگرمیاں لسانی مقابلے دے طور سامنے این پے گیاں۔ ۱۹۸۰ء دی دہائی بچ کرناہ اندر اکیڈیمی دی طرفوں پہاڑی تہ گوجری دیاں ادبی محفلاں منعقد ہون لگیاں ۔ اس دہائی بچ پہلی وار جناب منشاء خاکی صاحب ہوراں دی قیادت بچ گوجری ادب دیاں محفلاں دی شروعات ہوئی ہور عبدالرحمٰن بڈھانہ، قیصرالدین قیصر، نظام الدین، منشی عبدالخالق، منشی غلام ربانی، ماسٹر لال دین، ماسٹر نظام الدین، محمد ابراہیم تہ محمد یونس پسوال جیئے گوجر پہئرا واں سُن نثر تہ نظم بچ اپنے اپنے فن دا مظاہرہ کیتا۔

کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دے انچارج جناب کریم اللہ قریشی صاحب ہوراں ۱۹۸۰ء دی دہائی بچ کرناہ اندر پہاڑی زبان بچ محفل مشاعرہ، محفل افسانہ محفل مقالہ تہ محفل موسیقی دا انعقاد کیتا۔ جناب نوراللہ قریشی تہ جناب عبدالحمید خانصاحب ہوراں ''پہاڑی زبان تہ ادب'' دے عنوان تے دو مقالے پڑھے۔ ایہہ پہلا ہور پہاڑی ادب دا تواریخی پروگرام چنار پارک ٹنگڈار بچ ہویا۔ سیف علی خان سیفی، محمد لقمان راہی، کریم اللہ قریشی، سمندر خان، علی الدین شاہ، عبدالرشید غمگین، جہانگیر عالم دانش، رفیق خان، نور احمد قریشی، تہ غلام ربانی اعوان ہوراں سُن محفل مشاعرہ بچ شرکت کیتی۔ مشاعرے دی نظامت دے فرائض کریم اللہ قریشی ہوراں انجام دِتے۔ نوراللہ قریشی، قاضی محبوب الٰہی ہور عبدالحمید خان ہوراں محفل افسانہ بچ شرکت کیتی۔ اس

پروگرام دا آغاز کرناہ کلچرل کلب سن اپنے روایتی ترانے نال کیتا۔اُسے شام کوکرناہ کلچرل کلب دی طرفوں ڈرامہ ''کریما'' ہک بار فر پیش ہویا۔اِسے دور تھیں کرناہ دیاں پہاڑی تہ گوجر شاعراں، مقالہ نگاراں تہ افسانہ نگاراں دیاں تخلیقاں کلچرل اکیڈیمی دیاں شیرازیاں بچ محفوظ ہون لگیا۔۱۹۸۰ءدی اس دہائی بچ کرناہ کلچرل کلب سُن جہڑے ڈرامے پیش کیتے ماہڑی یادداشت دے مطابق انہاں بچوں کجھ ڈرامیاں دے ناں اسطراں ہین :۔

کریما	کرناہ کلچرل کلب
بے خصمی بوری	کرنا کلچرل کلب
کہانی کہئر کئہر دی	کرناہ کلچرل کلب
راج رواجاں دا	کرناہ کلچرل کلب
منگوُ چاچا	کرنا کلچرل کلب
بلند خان	کرنا کلچرل کلب
سماج	کرنا کلچرل کلب وغیرہ وغیرہ

اِتھا ایہہ گل لکھنی وی ضروری ہے کہ اس دور بچ کرناہ کلچرل کلب جتنے وی ڈرامے سٹیج کیتے اوہ عبدالرشید غمگینؔ ہوراں دے لکھے دے آسے۔صرف ڈرامہ ''بے خصمی بوری'' ماسٹر مقبول صاحب دی تصنیف آسا۔عبدالرشید غمگینؔ صاحب ہوراں دے لکھے دے ڈرامے کرناہ اندر انتہائی مقبول ہوئے۔دراصل غمگینؔ صاحب سماج دیاں برائیاں تے سخت ڈوہنگی نظر رکھدے ہین۔اُندے ڈرامے دا ہر کردار ہک شاہکار منیا جلدا ہے۔

۱۹۸۰ءدی دہائی بچ کرناہ کلچرل کلب کونویں طراں منظم کیتا گیا ہور

اسد ے چیئر مین جناب سیف علی خان سیفؔی صاحب بنائے گئے۔ جناب سیفی صاحب ہوراں دی قیادت پچ جنہاں فنکاراں ادبی تہ تمدنی پروگراماں اندر اپنے فن دا مظاہرہ کیتا، اوہ آسے:

محمد عالم قریشی صاحب، عبدالرشید قریشی صاحب، عبدالرشید لونؔ صاحب، محمد مقبول خانصاحب، بشیر احمد باغاتی صاحب، قاضی محبوب الٰہی صاحب، عبدالحمید خان، جہانگیر عالم دانش صاحب، راجہ عبدالمجید خانصاحب، حیدر ندیم، راجہ بشیر احمد خان صاحب، شریف خان صاحب، شفیق احمد صاحب، محمد رفیع صاحب، فیاض احمد خان صاحب، محمد سلیم شیخ صاحب، محمد صادق خان صاحب۔

اس دہائی دیاں آخری سالاں پچ گوجری ادب دا تہ کوئی پروگرام نہیہ ہویا البتہ پہاڑی شعبہ دے نویں انچارج جناب ظفر اقبال منہاس صاحب ہوراں دی صدق دلّی، خلوص تہ محنت سُن کرناہ دے ادبی تہ تمدنی پروگراماں کو چار چن لائے۔ اس دور دی نسبت نال اگر ایہہ آکھیا جُلے کہ چوتھا چن فاروق انوار صاحب دیاں کوششاں دا نتیجہ آسا تہ بے جا نہ ہوسی۔ اِس دور پچ چونکہ ریڈیو اُتا پہاڑی پروگرام شروع ہوگیا دا آسا۔ اِس واسطے ریڈیو دے Approved فنکاراں دی اکیڈیمی دی طرفوں جناب ظفر صاحب ہوراں دیاں کاوشاں نال سخت حوصلہ افزائی ہوئی۔ جناب ظفر صاحب کرناہ دے دشوار گزار رستے تھیں بے خوف وخطر کرناہ پہُچ کے ادبی تہ تمدنی سرگرمیاں کو دوبالا کردے رہے۔ کرناہ دے شاعر، افسانہ نگار تہ مقالہ نگاروی جناب ظفر صاحب ہوراں دے مرہون منت ہوئے باہجھ نہ رہ سکے۔

۱۹۹۰ء دی دہائی جتھا سارے جموں و کشمیر واسطے دکھ، درد تہ بچھوڑیاں دا پیغام کہن کا آئی اُتھا کرناہ دا خطہ وی اِس تھیں بچ نہ سکیا۔ کرناہ دے پہاڑی تہ گوجر ادیب اس تھیں متاثر ہویو نہ رہے۔ اس دہائی بچ نہ اکیڈیمی وی طرفوں کوئی پروگرام ہویا ہور نہ ہی کرناہ دیاں ادیباں تہ فنکاراں خود کسے نجی سل دا انعقاد کیتا۔ دراصل افراتفری دا دور آسا۔ ہر شخص اپنی جانی دی خیر منار ہیا آسا۔ اِس واسطے کرناہ دے اندر ادبی تہ تمدنی دفتراں تے جندرے چڑھ گئے۔ اپنے طور ہر ادیب دا قلم زور آزمائی کردا رہیا۔ حالاتاں دے پیش نظر ہر ادیب اپنی تصنیف براہِ راست اکیڈیمی کو جول چھوڑ دا آسا اکیڈیمی دے شعبے البتہ مکمل کم کردے رہے۔ اس دہائی دے بے رحم ہتھاں دے تیر کرناہ دیاں ادیباں دے کلیجے بچ اس وقت لگے جد کرناہ دے ترے بڑے شاعر جناب سیفی صاحب، جناب لقمان راہی صاحب تہ جناب عرفان عارف صاحب، داغِ مفارقت دے گئے۔ اُندی شخصیات دا جائزہ کہندیاں ہویاں عبدالرشید قریشی تہ جہانگیر عالم دانش ہوراں دو مقالے لکھے، لیکن ویلے دی نزاکت کو دِکھ کے ایہہ مقالے کِسے مقام تے پڑھے بغیر ہی اکیڈیمی کو روانہ کیتے گئے۔

دورِ حاضر بچ کرناہ دے اندر غلام حسن شاہ صاحب، حافظ ہوراں سُن ادبی تہ تمدنی چُپ کو نویں طراں متحرک کیتا۔ جناب حافظ صاحب بانڈی پورہ دے رہن والے ہین۔ ایہہ اردو تہ کشمیری دے اُچے پائے دے شاعر ہین۔ حافظ صاحب بحیثیت ایس، ایچ، او کرناہ آئے ہور اپنی ادبی صلاحیتاں کو اُجاگر کردیاں ہویاں انہاں کرناہ اندر سُتے دے فن کو جگالیاں ہور نجی طور تے ادبی تہ تمدنی محفلاں دی شروعات کیتی ہر فنکار دے تار چھڑ گئے۔ حافظ صاحب

ہوراں دے خلوص تہ اِندیاں شروع کیتیاں دیاں سرگرمیاں دا پتہ لگدیاں ہی اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دی طرفوں فاروق انوار مرزا صاحب ہوراں کو پروگراماں دی شروعات واسطے کرناہ روانہ کیتا گیا۔ پنج سال بعد ۱۹۹۵ء بچ ٹنگڈار دے مقام تے محفل مشاعرہ، محفل افسانہ تہ محفل موسیقی دا انعقاد ہویا۔ ٹنگڈار دے اس مشاعرے بچ حافظ صاحب ہوراں اپنی اُردو غزل پڑھی جہڑی سارے کرناہ بچ انتہائی مقبول ہوئی۔

کسی کے آگے نہ کبھی دست سوال رکھنا
گرے گی جھکنے پر سر سے پگڑی خیال رکھنا

میرے شریک سفر میری شرط ہے تو اتنی
کوئی بھی منزل ہو اپنی غیرت بحال رکھنا

تم اس سے مل کر نہ آئیں بھرنا ہنستے رہنا
وہ غم کی شدت کو بھانپ نہ لے خیال رکھنا

غزل میں کون ومکاں کی باتیں کہ حالِ دل ہو
میں اس کے لہجے میں چاہوں تیرا جمال رکھنا

ہجوم میں صنم خود کو حافظ نہ ہونے دینا
اک اپنی پہچان اپنا چہرہ سمبھال رکھنا

حافظ صاحب ہوراں دے خلوص دی بدولت کرناہ دے اندر ادبی تہ تمدنی حلقیاں دا پنج سالہ جمود اسطراں ختم ہویا کہ ۱۹۹۶ء بچ جناب ظفر اقبال صاحب ایڈیٹر پہاڑی شعبۂ بذاتِ خود دو دفعہ کرناہ آکا کا محفل افسانہ تہ محفل موسیقی دے علاوہ مختلف ڈرامے سٹیج کراں کا آئے۔ اِسے سال گوجری دے

ریسرچ اسسٹنٹ جاوید راہی صاحب وی کرناہ آئے ہور گوجری محفل مشاعرہ تہ محفل افسانہ دے سُکدے بوٹے کونویں طراں سگ لا کے گیئے۔ کرناہ کلچرل کلب دے چیئرمین جناب سیفی صاحب ہوراں دی بے وقت موت توں بعد سال ۱۹۹۶ء بچ جناب نور احمد قریشی صاحب کو کلب دا چیئرمین بنایا گیا۔

سال رواں دے دوران کرناہ دی تہرتی تے گوجری دا تہ کوئی پروگرام اکیڈیمی دی جانب تھیں نیہہ ہویا۔ البتہ پہاڑی شعبے دے انچارج جناب ظفر اقبال صاحب اپنے معاون اقبال ملنگامی صاحب ہوراں سمیت ماہ جون بچ ترے ادبی تہ تمدنی پروگرام کرال کامڑے۔

مقالے دے آخیر تے ایہہ لکھنا میں ضروری سمجھداہاں کہ طوالت دا خوف ہونے دے باجودوی ایہہ مقالہ ذرا طویل ہوگیا۔ دراصل میں اپنی تحقیقی کوشش دے مطابق نصف صدی دیاں ادبی تمدنی سرگرمیاں دی ہر ہک گُٹھا کونظر مارے دی کوشش کیتی دی ہے۔ تاہم اگر اس نصف صدی دے اندر کسے ادیب یا فنکار کو میں پہل گیا، اس دی معافی چاہنداہاں۔

سُرمہ پڑی والے سائیں صاحبؒ

ایہہ سچ ہے کہ جس زِمی تے اللہ تعالیٰ مندے لوک پیدا کردا ہے۔ اُس زِمی تے اوہ اپنے دین اسلام، قرآن ہور اپنے پیارے نبیؐ دے فرمان کو پھیلائے واسطے علماء تہ اولیاء بھی پیدا کردا ہے۔ خوش نصیب ہوندیاں ہین اوہ جائیاں جتھا روحانی دیئے بلدے ہین۔ انہاں دیاں دی لوئی نال سرزمین لاٹاں ماردی ہے۔ کیانکہ فقردیاں رازاں تہ منزلاں کو حاصل کیتے واسطے اپنے لہو دا دیا بالنا پیندا ہے۔ ایہہ منزلاں سخت اوکھیاں کہاٹیاں تہ مشکل راہاں تھیں لنگھ کے مِلدیاں ہین۔ جہڑے لوک عشقِ حقیقی دی تتی اگ بچ سڑدے ہین انہاں واسطے ربدی ہر مہربانی عام ہوندی ہے۔ کیانکہ جہڑے رب واسطے ہین، رب انہاں واسطے ہے فقردیاں لوکاں کو اپنے اندر باہر، اگے پچھے، اردے پردے ہر پاسے تہ ہر جائی اپنا محبوبِ حقیقی ہی نظر ایندا ہے۔

سرمہ پڑی والے سائیں صاحبؒ جندے ناں تے قلم چینے دی جسارت کردیاں مکوفخر حاصل ہوندا ہے۔ اچیاں ہی سخت کہاٹیاں تھیں گزر کے فتح محمد لوہار تھیں سائیں باجی بنے دے ہین۔ تُسد ا اصلی ناں فتح محمد آسا۔ خاندانی پیشہ لوہاری تہ ذات گکھڑ آسی۔ حضرت ہوراں دی سوانح عمری لکھنے داشوق کئی سالاں تھیں ماہڑے دِل و دماغ تے ڈیرالا رہیا دا آسا۔ لیکن میں کے لکھاں مکو کون دسے۔ ایہہ گل ماہڑے واسطے ہک مشکل سوال بن گئی دی آسی۔ سائیں صاحبؒ ہوراں دے گدی نشین سائیں رستم باجی ہین۔ میں انہاں کوکئی وار چھلورے دی کوشش کیتی، مگرنا کام رہیاں۔ جواب ایہہ ملیا جے اسیں اگی دیاں المیاں کول بسنیک ہاں۔ اُسدے نزدیک آ کے اسدا باطنی حال پچھن والا اُس اگی دی نذر ہو گیندا ہے۔ ڈر گچھاں خوف پے گچھے مگرویلا ہر پھٹا دی مرہم ہوندا ہے۔ کوئی تہیاڑے گزرن عشق پھر ستاوے تہ پھر دربار بچ حاضر ہواں۔ اسی بچ مدت گنذر گئی۔ آکھدے ہوندے ہین جے دلے دی مراد ہک نہ ہک تہیاڑے پوری ہو یونہیہ رہندی۔ سائیں رستم باجی ہوراں فقیری دی رحمت جوش بچ آ گئی تہ مکوکول بہوال کے سائیں فتح محمدؒ ہوراں دا قصہ شروع کیتا۔ میں دوڑ کے قلم کاغذ چا آندا تہ لکھنا شروع کیتا۔ سائیں باجی ہنسے تہ لگے آکھن دِکھ ہُن اجازت مل گئی دی ہے۔ سائیں باجی ہوراں فرمایا جے اَج میں تکو اپنے مُرشد دی کہانی اوّل تھیں آخیر تک دس رہیا ہاں۔ ایہہ ساری کہانی اِنہاں مکو ہکوار اَدھی راتیں کوجگاں کے صبح لوہوئے تک دسی آسی۔ سائیں فتح محمد عظمتاں تہ کرامتاں دی ہک عظیم جسامت رکھدے آسے۔ حالانکہ اُن دا اپنا جسم یادالٰہی دی تتی پہٹھی بچ پے کے اتنا نِکا جیا ہو گیا دا آسا جے اُندی جسامت دا کل وزن ۳۵ یا ۳۶ کلو

توں زیادہ نیہہ ہوئیا۔ فقر دنیا دا ایہہ روشن چراغ ۲۴/جولائی ۱۹۷۰ء بروز جمعرات جس ویلے بجھیا۔ اُسوقت اُندی عمر ۱۲۰سال توں زیادہ آسی۔ یعنی اس تھیں ایہہ پتہ چلدا ہے کہ اوہ قریب قریب ۱۸۵۰ء بچ پیدا ہوئے دے آسے۔ اُندے گدی نشین فرمیندے ہین کے مکوسائیں صاحب رحؒ ہوراں دی صحیح تاریخ پیدائش دا پتہ نہیہ البتہ اُندی وفات دے وقت اُندی عمر ۱۲۰/سال آسی ہور اُنہاں اپنی زندگی بچ مکو آکھیا آسا کہ مہاراجہ شیر سنگھ حکمران آسے۔ اُس دور بچ قحط پے گیا۔ جس قحط کو لوک شیر سنگھی قحط آکھدے آسے۔ میں اُس قحط بچ تکڑا آساں تہ اپنے ہتھوں ہکوار پہیلا نال ۲۰/سیر کینک رادھی آسی۔ بہرحال اُندی صحیح تاریخ پیدائش دا پتہ اللہ کو ہی ہے۔

عام بزرگاں دی ایہہ رائے ہے کہ حضرت ہوریں گُٹلے مظفرآباد دے رہن والے آسے۔ اُندی پیدائش اُتھی ہوئی۔ کجھ وقت توں بعد ہجرت کر کے سرمہ پڑی آبسے، سرمہ پڑی کالی پڑیاں دے ہک ٹاپو داناں ہے۔ جس دے سجے کھبے تھیں کرناہ دے دو مشہور کٹھے بتہ ماجی تہ کاضی ناگ گزر کے ٹھیک سرمہ پڑی دے اگدے ملدے ہین۔ اتھادے بسنیک ہو کے سائیں صاحب ہوراں دے والد لوہاری کم کردے رہے۔ سائیں صاحب ہوراں خود بھی کئی سال لوہاری کم کیتا۔ شاید سرمہ پڑی دیاں بٹیاں تہ دُواں کٹھیاں دے خوفناک نظارے بچ بسنا ہی سائیں صاحب ہوراں دی روشن تقدیر دا ذریعہ بنیا کیا نکہ فقر واسطے ہجیاں ہی لکیاں تہ خوفناک جائیاں دا انتخاب کیتا جلدا ہے۔ لوہارا دی تپتی پہھٹی آگے سرمہ پڑی دی قہر دی تہپا بچ کم کرن والے فتح محمد دی ہک راتیں نیندر اُڈ گئی۔ کالی تہ خوفناک اس راتیں کو حضرت ہوراں کو غیبی آواز آئی کہ

دھنی چل تو ہڑا انتظار کیتا جل رہیا ہے۔سائیں صاحب ہوراں کو ٹھرانہ رہیا تہ راتو رات نسِ کے اپنے نزدیک دے ہک گراں دھنی سید قاسم شاہؒ ہوراں دی زیارت نچ پہنچ گئے۔ادھی راتیں کو زیارت شریف اندر بڑھ کے بہہ رہے سرگی آسی اکھ لگ گئی۔......واز ہویا جے بورادی دھنی مظفر آباد جل اُتھا تو ہڑا انتظار کیتا جُلدا ہے تہ توڑی سخت اڈیک ہے۔غیب تھیں ایہہ دوواز اں سُن کے سائیں صاحبؒ ہوراں دے قدم لڑکھڑا رہے آسے۔جُثہ پرسے ہی پرسے تہ جسم کمدا آسا۔مگر چہرے تے ہک فاتحانہ مسکراہٹ پیدا ہوگئی دی آسی۔اوہ ہکدم بورادی دھنی ٹُر پئے۔ایہہ محسوس کرر ہے آسے جے میں کسے غیر معمولی کمال واسطے ٹُر پیاہاں۔لیکن منزل دا کوئی پتہ نہ آسا۔سائیں صاحب ڈِگردے ،رُہڑدے تہ چھڑدے بورادی دھنی مظفر آباد پہنچ گئے۔ایہہ انہاں دے مرشد دا مقام تہ اُندی فقر دی پہلی منزل آسی۔

سائیں صاحب ہوراں دے مُرشد

بورادلی دھنی مظفر آباد تھیں تھوڑی دور ہک پہاڑی جگہ ہے۔فرمیندے ہین کہ اُتھا دا نمبر دار میر محمد عبداللہ ہک جابر تہ ظالم قسم دا انسان آسا۔رستے تھیں گزر دیاں لوکاں کولوں آٹے دیاں کھلاں ،مختلف سامان دیاں گنجاں تہ رستے تھیں گزرن والیاں دے پہاروں بکریاں تہ چوکھر چھپا کے کھینا اُسدا کم آسا۔لوک اُسدے ناں تھیں کمدے آسے۔اُسی دور نچ میر کلسی والے پیر محمد شاہ صاحب اِک جلی فقیر آسے۔ہکدن دا واقعہ ہے کہ اُندیاں بکریاں دا چھکہ بورادھنی تھیں گزریا۔جابر نمبر دار دے کولوں لنگدیاں بکریاں کڑب کھا گیاں۔نمبر دار دوڑیا تہ چھکے بچوں ہک بڑا اسارا بکرا پکڑ آندا۔راتو رات بکرے کو مار کے

کھا گیا۔ دوئے روز نوکر دی شناخت دے مطابق میر اکلسی والے حضرت بوراد ھنی نمبر دارادے کھہر پُہچ گئے۔ اتفاق ایہہ ہویا جے میر اکلسی والے کہروں ٹرے تہ نمبر دار دے ٹھڈا بچ بکروٹا ٹانکاں مارن لگ گیا۔ میر اکلسی والیاں دا اُتھا پُہچنا کہ نمبر دار اُندیاں پیراں چھڑ ھ گیا۔ اُس کو ہوش آیا تہ اوہ بکرا اگدے کہاہ کھارہیا آسا۔ لوک کافی تعداد بچ میر اکلسی والیاں دے اُردے پردے جمع ہوکے تماشہ دِکھ رہے آسے۔ نمبر دار خوفزدہ حالت بچ دھنی دیاں خطرناک پڑاں بچوں روندا تہ نسدا ہکی سنگلاخ پڑا تے پُہچیا جس تلوں دریا ٹھاٹھاں ماردا گزر رہیا آسا۔ لوک اُس پچھوں دوڑ دے اِتھا پہچے تہ اوہ چھال مار کے دریا بچ ڈب گیا۔ اُسدے ڈبن توں بعد کئی نکتہ چینیاں ہویاں لیکن ٹھیک ۳ رسال ۳۱ دن کو اوہ اُسی جائیو نکلیا۔ فقر دیاں سمندراں دے کُھمن کیہر سخت ہوندے ہین جھڑا انہاں بچوں تر گیا اوہ چڑھ گیا۔ لوک نمبر دار دی حالتِ دکھ کے پریشان ہو گئے۔ اوہ جابر نمبر دار سُک کے تیلہ ہو گیا دا آسا۔ مگر چہرہ اُسدا لاٹاں ماردا آسا ہُن اوہ ہک طوفانی فقیر ہو گئے۔ اِس توں بعد اندا معمول رہیا کہ نماشاں دے وقت ہر کہر ہر بوہے تے پُہچ کے اللہ اللہ کر دے۔ لوک انہاں کو مکئی دیاں رُٹیاں دیون۔ مگر رُٹیاں کھیند یاں انہاں کو کِسے نہیہ دکھیا۔ رُٹیاں بٹلیاں کر کے اوہ اُسی جائی گچھ پُنچے جتھوں لوکاں کولوں سامان کھَسد ے ہوندے آسے۔ راہ بچ بیٹھادا ایہہ فقیر ہر آن جان والے کو اوہ منگیاں دیاں رُٹیاں کھوالے تہ اندیاں جنگاں کو مٹھیاں پھر کے روانہ کرے۔ مٹھی چابی دا ایہہ سلسلۂ انہاں کولوں ہوکا سائیں سرمہ پڑی والیاں تک تہ اج انہاں دے گدی نشین سائیں رستم باجی تِکر پُہچ گیا دا ہے۔

سائیں رستم باجی فرمیندے ہین کہ سائیں میر عبداللہ صاحب دھنی والیاں کول میں پہلی وار ۶ سال دی عمر بچ گیاں۔ ماہڑے نال ماہڑے چاچا صمد میر صاحب آسے۔ اسیں دھنی سائیں بابا کول پہچیاں تہ اِنہاں مکو چھولی بچ چاپایا۔ پیار دے کے آکھن لگے ایہہ ماہڑا مزمان ہے۔ ماہڑے دیدار واسطے آیادا ہے۔ اُندیاں اُس ویلے دیاں گلاں مکو اسطراں یاد ہین جیاں ہُن ہی ہوئیاں دئیاں ہین لوک کہٹ ہوئے تہ انہاں مکو ہتھاں نال پکڑ کے اپنے بوہے اگا مولیاں دی باڑی بچ لہاڑیا۔ اُندی ہدایت دے مطابق باڑی بچوں میں ست مُولیاں پٹ کے اندیاں۔ انہاں اپنے ہتھ نال مولیاں دے چوداں ٹوٹے کیتے تہ اُتھا بیٹھے دے لوکاں کو ماہڑے ہتھوں ہک ہک ٹوٹہ دیالیا۔ آخری ٹوٹہ انہاں اپنے ہتھا نال مُکو کھوالیا۔ اسیں واپس مُڑ آیاں۔

دوئی وار ۲۰ سال دی عمر بچ میں دھنی سائیں بابا کول گیاں۔ اِتھا اِنہاں کول میں ہک ہفتہ رہئیاں۔ انہاں کول ہک ہفتہ رہ کے میں اُندیاں دو خاص کرامتاں دِکھیاں پہلی کرامت ایہہ دِھی کہ اُندے گراں بچ تھانیدار سوہن سنگھ سُن کِسے دے داندا دی ہتیہ پکڑ کہدی۔ تھانیدار ایہہ گوشت بوریاں بچ بہوال کے سب ملزماں کو نال، کہن کے مظفر آباد جُل رہیا آسا۔ سائیں بابا ہوراں دے کولوں جُلدیاں اِنہاں اس کو ٹھاک کے پچھیا ایہہ کے چاپایا دا ہے۔ تھانیدار جواب دِتا جے بوریاں بچ داندا دا گوشت ہے۔ سائیں بابا ٹھاہ ٹھاہ کر کے ہسے تہ آکھن لگے کہجا گوشت! بوریاں کھول۔ بوریاں کھولیاں تہ اِنہاں بچ ٹھپر آسے۔ تھانیدار تہ باقی لوک ایہہ منظر دکھ کے پریشان ہوگئے۔ سائیں بابا ہوراں سن ایہہ ٹھپر بوریاں بچوکڈھال کے دریا بچ سٹال چھوڑے۔ تھانیدار

پشیمان ہو کے واپس مظفر آباد گیا تہ ملزم بچارے بھی چھٹ گئے۔

دوئی کرامت ایہہ ڈِٹھی کہ ہِک انگریز سیٹھ اپنی بیمار کہر اوالی کو کہن کے مظفر آباد آیا۔ اُس دی کہر والی دا ٹھڈ سجھ کے اتنا بڑا ہو گیا دا آسا جے اِس دی شکل ہی دا پتہ نہ چلدا آسا۔ بیمار کو چوال کے مظفر آباد تھیں دھنی سائیں صاحب کول آندا گیا۔ سائیں صاحب سُن بیمار کو اندر کھڑ کے بہوالیا۔ کُجھ کھڑی مُنہ تے پٹوڑا کھین کے لمے پے رہے۔ اُٹھے تہ لگے آکھن لوکو راہ دے اُردے پردے ہو گچھو۔ مزمان بدھیا ہونے والا ہے۔ لوک راہ دے اُردے پردے ہو گئے۔ سائیں بابا سُن بیمار کو پھوکاں مارنیاں شروع کیتیاں تہ اُس گُڑی دے مُنہ تھیں ہِک فات سارا سپ نکل کے راہ کو ٹرنا شروع ہو گیا۔ لوک ڈر گئے۔ سائیں بابا اُچیاں اُچیاں آکھدے رہے جُل اپنے راہ کو جُل۔ لوک دِکھدے رہے سپ انہاں پڑاں تھیں ہوندا ہویا ٹھیک اُسی پڑا توں چھال مار کے دریا دی اُسی جائی بچ ڈُب گیا جتھا سائیں بابا ہوریں خود نس کے چھال مار گئے آسے سیٹھ دی کہر والی ٹھیک ٹھاک اِتھوں پیدل چل کے مظفر آباد پہچی۔

اِتھا میر عبداللہ صاحب ہوراں دا ذکر اتنا لما کیتے دی ضرورت اس واسطے پے گئی کہ سائیں سُرمہ پڑی والیاں دے مرشد اوہی آسے ہور انہاں کو بورا دھنی انہاں ہی کول پہچن دا حکم آسا۔ سائیں صاحب دھنی اپنے مرشد کول پُہچے۔ انہاں گلا نال لا کے سائیں صاحب کو پیار دِتے تہ اُندر کھڑ کے ہِکی تھما نال بہوال چھوڑیا۔ فقر دیاں آزماشاں زہر دیاں گُہٹاں کولوں زیادہ کوڑیاں ہوندیاں ہین۔ سائیں صاحب وجد دی حالت بچ ست تیہاڑے اُس تھما نال پہکھے پہانے بیٹھے رہے۔ مرشد بھی او ملے ہور ہے۔ ٹھیک ست دِن توں بعد

سائیں میر محمد عبداللہ ہوراں سن آ کے سائیں صاحب ہوراں دے سِر اتے ہتھ رکھیا تہ آکھن لگے مبارک مبارک ماہڑے مُریدا دا سوہنا صبر ہے۔ سائیں صاحب فرین‌دے ہین کے ماہڑے سِر اتے اُندا ہتھ رکھنا ہی آسا کہ مکو سارے گُرے ہی لوہ نظر آئی اُس رات ہنیرا ہی ہنیرا آسا۔ اِس لوئی نال مکو سارا ملک نظر این لگا۔ ہک نویں تہ خوبصورت دنیا آسی تہ میں آساں۔ مرشد بابے سن واز ماری۔ قاسماں او قاسماں۔ دوروں گُرے ڈوہنگی جیہی واز آئی جی۔ مرشد بابے ہوراں فِر آکھیا۔ ماہڑا مزمان پہکھا ہوگیا۔ اچانک مرشد بابے ہوراں ہتھ ماہڑے داہر کیتا۔ جِس بچ دودھ دا ہک پیالہ آسا۔ ایہہ اصل بچ متبرک دودھ دا پیالہ آسا۔ جس کو فقر دی دنیا بچ مرشد دا تبروک آکھدے ہین ہکدم دودھ دا پیالہ مرشد بابا سن مکو پیال چھوڑیا۔ دودھ کتھوں آیا۔ کس آندا مکو کوئی پتہ نہیہ لگیا۔ ہور نہ ہی کوئی قاسم مکو اِتھا نظر آیا۔ دوروں گُرے فِر قاسم دی واز آئی۔ کہ بابا ہکدم لنگر تے کالا ہنڈو ذبح کرالو۔ ویلے دا پتہ نہیہ لگا۔ مگر اِچر لونز دیک آ گئی۔ لنگر ہویا۔ ہنڈو ذبح کھیتے گیا۔ مرشد بابا ہوراں ہولیاں نال مکو کناں بچ آکھیا۔ ہکدم کافی دی کھوڑی زیارت بچ گچھ۔ اُنہاں ہتھ مار کے ماہڑے سِر اتوں ٹُپی لہاڑ کھدی۔ ٹُپی دا لہاڑنا آسا جے ماہڑے تے وجد دی حالت طاری ہوگئی۔ میں دوڑن پے گیاں۔ پٹوا دا پہاڑی چوغہ لگا دا آسا۔ میں اوہ لہاڑ کے تُہند چھوڑیا۔ مرشد بابا سُن ہکدم مکو چِٹی چادرا دی لنگ لوالی۔ میں اپنی دوئی منزل دا ہر ٹُر پیاں۔ کھوڑی پُلہ تے پچیاں۔ زیارت دا پتہ نہ آسا۔ اچانک کِسے اجنبی انسان دی واز آئی زیارت اُدھر پار ہے۔ میں زیارت تے پچ گیاں۔ زیارت شریف دے سامنے مجاور کیہر بال کے بیٹھے دے آسے۔ مکو دِکھ کے ہَسن لگے۔

زیارت دا جندرا بند آسا۔ میں بوہے کول پجیاں جندرا آپ ہی کھل گیا۔ میں جیاں زیارت دے اندر داخل ہوئیاں جندرا خود بخود بند ہو گیا۔ مجاور ایہہ سب کجھ دِکھ کے دوڑے تہ کھوڑی دے سلطان حبیب اللہ کو ایہہ واقع سُنایا۔ سلطان دوڑ دا آیا تہ زیارت بچ لگی دی جالی بچوں ڈنڈ کیتی کہ اے مردِ خدا اگر توں ماہڑی دعوت تے نہ آئیں میں تکو دِن قیامت اللہ دی حاضری بچ پکڑ ساں۔ سلطان دا اس علاقے بچ دبدبہ آسا۔ مکو حکم ہی ہجا ہویا۔ میں صبح ہی اِس دے کہر گیاں۔ اُسدی بیوی کئی سال تھیں بیمار آسی۔ میں صرف اِس کو مُٹھی چاپی کیتی تہ کنڈی تے تھپکی دِتی اوہ بالکل ٹھیک ہوگئی۔ ایہہ ماہڑی زندگی دی پہلی مُٹھی چاپی تہ پہلی تھپکی آسی۔ دوئے دِن سلطان صاحب دے کہر بچ ختم شریف پڑھیا۔ حکم دے مطابق میں اِتھوں سرمہ پڑی دا رُخ کیتا۔ مکو ننگے پیر دِکھ کے سلطان بھی ننگے پیر ماہڑے نال ٹُر آیا۔ کئی میل لنگھ کے میں دِکھیا اوہ ہور لوکاں نال ننگے پیر ماہڑے پچھا پچھا ٹُر رہیا آسا میں سلطان کو اِس حالت بچ دِکھ کے پریشان ہوئیاں تہ اس کو اِتھیو واپس کیتا۔ اس اپنے نوکر کو ہک داند دے کے ماہڑے نال جوڑلیا۔ داند سُرمہ پڑی آندا جس ماہڑے کول ستاراں پہاندیاں لایاں۔ پھِر ستاراں سال توں بعد اوہی داند کھڑ کے میں اپنے مرشد بابا دے میلے بچ دھنی ذبح کر کے دِتا۔

سُرمہ پڑی والیاں دے مُرشد

سائیں فتح محمد سُرمہ پڑی والیاں دے مرشد سائیں پیر محمد عبد اللہ صاحب.........دھنی والیاں دے مرشد پیر محمد شاہ صاحب میرا کلسی والے آسے۔ سائیں سرمہ پڑی والیاں دا اِرشاد ہے کہ میں کئی وار خود بھی میرا کلسی

والیاں کول حاضری دیندار ئیاں۔ انہاں تریاں ولیاں دالباس کل ہک پٹوڑہ تہ ہک لنگ آسے۔ بردیاں برفاں تہ تتیاں تُھپاں بچ اللہ دے ایہہ پیارے بندے ننگے پیر ٹُردے آسے ہر ملنے والے کو مُٹھی چاپی کرنا اندے فقر دی ڈیوٹی آسی۔ انہاں ساریاں گلاں داثبوت سرُمہ پڑی والیاں دے گدی نشین سائیں رستم باجی ہوراں دی موجودہ زندگی تھیں مِلدا اہے۔ سائیں رستم باجی بھی اپنیاں مرشداں نالو ننگے پیر ہکی پٹوڑے تہ لنگ بچ زندگی دی کشتی داچپو ہتھ بچ پکڑے دیاں ہرانسان کو مُٹھی چاپی کرن دی ڈیوٹی انجام دے رہے ہین۔

فتح محمد لوھار تھیں سائیں سُرمہ پڑی والے

اپنے مرشد کولوں دھنی تھیں واپس مُڑ کے سائیں صاحب سرمہ پڑی مقیم ہو گئے اللہ دی مرضی آسی کہ سائیں صاحب سرمہ پڑی مقیم ہو کے سُرمہ پڑی دیاں کالیاں بٹیاں کو ہمیشہ ہمیشہ واسطے نور نال پُرنور کر گیئے۔ اِتھا مقیم ہون توں بعد سائیں صاحب کئی سالاں تک وجد دی حالت بچ رہے۔ کئی کئی تیہاڑیاں تک پھکھار رہنا اُندا معمول بن گیا۔ صبر وقرار کھسے گیا۔ دنیاں تھیں بے خبر تہ بیگانے ہو گئے۔ کئی کئی تیہاڑے گم جُلدے آسے۔ اک وار برابر پندراں تیہاڑے غائب ہو گئے کوئی پتہ نہ چل سکیا۔ پندراں دن توں بعد ہک شخص سُن اُنہاں کو کٹھے دے ٹہائے ہکی پھگاڑے دے بوٹے تلا پیا دادکھیا۔ اُس سوچیا شاید سائیں صاحب مر گئے دے ہین۔ اوہ شخص شانکتا تہ پھوُنکدا سائیں صاحب ہوراں دے کہر پہچیا۔ اندے کہرادیاں کو اطلاع دتی تہ نال کہن کے گیا۔ نزدیک پہچے سائیں صاحب اگوں ہسدے ہسدے آون۔ ہک وار فر

اندے گرائیں بڈھے حیات علی شاہ سُن انہاں کو کٹھے دے ہکی چھماں بچ ہک
بٹے نال پلمیاں دادِکھیا۔ انہاں اُتوں ہک بڑا ساراسپ پانی پی رہیا آسا۔ اُس
شخص سن دوڑ کے گراں والے ٹاہکے۔ نزدیک آئے تہ سائیں صاحب کٹھے
دے کنارے کھل کے زور زور نال اللہ اللہ پکار رہے آسے۔ لوکاں کو دِکھ کے
چیجنے تہ نس گئے۔ نسدیاں نسدیاں اتھوں مُچ دور ہکی جنگل بچ گُنڈیراول دی
زیارت تے پہچ گئے۔ کئی تیہاڑے پہکھے پہانے سائیں صاحب جنگ بچ اِس
زیارت تے رہے۔ ہکدن ٹنگڈار دا ہک شخص عبداللہ لوہار سائیں صاحب
ہوراں کو آندے واسطے گُنڈیراول زیارت تے گیا۔ مگر سائیں صاحب نہ
آئے۔ دو تیہاڑے بعد فقر دا ہک دربار موجودہ نچیاں ہائی سکول دی جائی لکیا۔
جتھا بڑے بڑے پڑاں تہ سمبلاں توں بغیر ہور کُجھ نہ آسا۔ لیکن اَج اُتھا ہائی
سکول تہ اُسدا گراونڈ ہے۔ اس باطنی دربار بچ مُچ سارے فقیر حاضر ہوئے۔
دربار دا موضوع سُرمہ پڑی والے سائیں صاحب رہے کہ اوہ کھانا کیاں نہیہ
کھیندے۔ فِر گُنڈیراول والیاں انہاں کو کجھ رُٹیاں بطورِ تبرک دتیاں۔
جھڑیاں انہاں خود بھی کھادیاں ہور اپنے دویاں سنگی اولیاء کرام کو بھی کھوالیاں۔
اسدے بعد ساری زندگی اُندی خوراک مکئی دی ہک اَدھ رُٹی تہ لسی رہئی۔ کدے
کدے پہتادے کُجھ گراہ بھی کھا کہندے آسے۔ سرمہ پڑی بہہ جُلن توں بعد
انہاں اپنے مرشد دے حکم دے مطابق پنج پایاں یعنی پنج پا مکئی یا تہائیں جمع کرنی
شروع کیتی۔ ٹھیک دھنی میلے دے وقت سائیں صاحب پنج پایاں ہنڈو، بکرے،
کلاڑیاں تہ کہیئے وغیرہ جمع کر کے دھنی پہچ گیندے آسے۔ اسے عرصے بچ
ہندوستان دا بٹوارہ ہو کے باڈر دی ظالم لکیر لگ گئی۔ سائیں صاحب جسمانی

طور دھنی مظفر آباد جُلنا بند ہو گئے۔ وقت مقررہ تے پنج پایاں جمع کر کے انہاں میلہ اِتھا ہی شروع کر دتا۔ کئی سالاں تکر ہک چھنڈ یعنی نشان ہتھ بچ رکھ کے اپنیاں مریداں نال جلوس دی صورت بچ کرناہ دیاں مختلف زیارتاں تے گیندے رہے۔

اولیاء کرام دی ایہہ جماعت باطنی طور باڈر دے نشان پیراں تلے مل کے فقر دے دربار سجیندی رہی۔ دھنی والے میر عبداللہ صاحب میر اکلسی والے پیر محمد شاہ صاحب، چھاگ والے سائیں برکت اللہ صاحب جیاں اولیاں دیاں باطنی ملاقاتاں ہوندیاں رہیاں۔ ولیاں دی اِس عظیم باڑی دا دربار اَج بھی کدے سرمہ پڑی تہ کدے کسے دوئی جائی ہوندا ہے۔ کرناہ دی تہرتی تے باطن دے ایہہ دربار عیدیاں کو تہ بڑیاں تیہاڑیاں کو ہوندے ہین۔ لوک اکثر چوٹے دی زیارت، کنڈیراول دی زیارت تہ اتنچھے دی زیارت توں کدے کدے مونگرے بلدے دِکھدے ہین۔ سائیں رستم باجی ہوراں دا قول ہے کہ انہاں زیارتاں دے اولیاء پالکیاں بچ بہہ کے دربار بچ گیندے ہین۔ صرف سرمہ پڑی والے سائیں صاحب سینہاں دی سواری تے گیندے ہین۔ ایہہ دربار کئی سالاں تھیں شمس بری پہاڑ بچ ہوندا ہے۔

سائیں سرمہ پڑی والیاں سن پنج بیاہ کیتے مگر بچہ کوئی نہیہ ہویا۔ صرف دو بچیاں آسیاں۔ ہک فوت ہو گئی دی ہے، لیکن ہک اجہاں زندی ہے۔ اسدا رشتہ اِنہاں اپنے پہاترے کو دِتا دا اسا۔ جس بچوں سائیں صاحب دی تہیو زیور جان کو ترے بچے تہ ہک بچی ہوئی جہڑے اِس وقت باحیات ہین۔ سائیں صاحب زندگی دیاں آخرلیاں ۳۰ سالاں بچ اپنے کوٹھے اندر ہکی گُٹھا بچ

رہے۔ وقت مقررہ تے اُندے مُرید پنج پایاں جمع کر کے میلہ کردے رہے تہ
اَج بھی کردے ہین۔ میلے بچ سائیں صاحب کرناہ دیاں علماء کوٹھاک کے
تہیاڑی ختم شریف پڑھالدے آسے لیکن دیگرتوں بعد اپنی وجدی حالت بچ
نگارے جھڑے اُندے مرشد دھنی تھیں جولے دے آسے زور زور نال
بجالدے تہ ناچ گانے کرالدے آسے۔ میلے دے روز کئی ٹھولی حاضر رہون۔
ٹھولاں تے بامڑاں لگدیاں ہی سائیں صاحب اپنیاں دو پیاریاں مریداں
ماسٹر سمندر خان تہ سائیں غلام محمد کوٹھاک کے ساری رات کھیڈ کرالدے
رہندے تہ ایہہ بھی کھیڈ کھیڈ کے پرسیاناں گوچھڑ ہوچھن مگر ہٹے داناں نہ
کہندے آسے عمر دیاں آخری سالاں بچ سائیں صاحب ہوراں اپنی قبر
بنووال کھدی تہ زندگی دے آخری چوداں سال پورا دن قبر بچ لہہ کے سجدے بچ
رہندے آسے موت توں بعد انہاں کو اُندی وصیت دے مطابق اُسی قبر بچ
دفنایا گیا۔ فقر دا ایہہ چراغ ۲۴/ جولائی ۱۹۷۰ء بمطابق ۱۹/ ربیع الاول ۱۳۹۳ھ
بروز جمعرات بُجھ کے کرناہ بچ ہنیر اہی ہنیر اکر گیا۔ وفات توں پہلیاں سائیں
صاحب کوئی تیہاڑے ہلکے جے بُخار بچ مبتُلا رہے۔ موت دے وقت ۹ بجے
رات اندے دُوتھرے محمد مسکین انہاں کول بیٹھے دے آسے۔ اُسدا آکھنا ہے
کہ اچانک چار اجنبی انسان شیشے دی پالکی کہن کے اندر بڑے سائیں صاحب
ہوراں مکو آکھیا دوڑ مسکینہ خلیفے کوٹھاک آن۔ مسکین خلیفے کو کاہن کے اندر گیا نہ
اتھاہ پالکی آسی نہ اوہ چار اِنسان، سائیں صاحب اکھیاں بند کر کے ہنیر اہی
ہنیر اکر گئے دے آسے۔ اتفاق دی گل ہے کہ سائیں صاحب ہوراں دا ڈیرہ
بھکا آسا۔ اُسی رات ٹھیک اندی وفات دے وقت ۹ بجے رات اُندی ہک بکری

ٹانک مار کے مرگئی۔ صبح سائیں صاحب ہوراں دا جنازہ بانڈی کرناہ دے ہک عالم قاضی لطیف صاحب ہوراں پڑھالیا، فقر و اِسرار دا ایہہ مجسمہ ہمیشہ واسطے سپردِ خاک کیتا گیا۔ لیکن اُنڈی موت کرناہ واسطے ہک سانحہ بن گئی۔

سائیں صاحب ہوراں دا روزہ شریف سُرمہ پڑی انہاں دے مکان نال بنایا گیا دا ہے۔ جسدی عمارت اِنہاں اپنے ہتھوں تعمیر کرالی دی آسی۔

سائیں صاحب ہوراں دیاں کرامتاں

کرناہ دی تہرتی کو ایہہ فخر حاصل ہے کہ اِس تہرتی تے تصوف تہ معرفت دے جہڑے دیئے بلے اُنڈی ہک طویل فہرست اساں کول موجود ہے۔ اِنہاں بزرگاں دی جنہاں سُن علم و معرفت دے خزنے لُٹائے ہور تصوف دی کھیتی دی اہجی آبیاری کیتی کہ ایہہ کھیتی اَج تکر سرسبز تہ شاداب ہے۔ اِنہاں سب بزرگان دا اپنی اپنی جگہ علیحدہ مقام ہے۔ لیکن سائیں سرمہ پڑی والے اِس سدا بہار چمن دے ہک اہجے پھُل ہین جہڑے ہک خاص خوشبو دے مالک ہین ہور اپنا ہک خاص مقام تہ دِل کو چُبھے والا ہک نمایاں حسن رکھدے ہین۔ سائیں صاحب ہوراں دیاں کرامتاں دی گنتری سخت مشکل ہے۔ مگر چند اہم کرامات دا ذکر کر دیاں مکوفخر ہوندا ہے کہ اس سرزمین کو اہجیاں ہی بزرگاں دی دعا مطلوب آسی جنہاں اپنے خون دا صدقہ دے کے اِس تہرتی دی آبیاری کیتی۔

سائیں صاحب ہوراں دے گدی نشین فرمیندے ہین کہ ۱۹۶۵ء دی جنگ دے دوران ہک وار میں تیہاڑی سائیں بابا کو مِلے واسطے سُرمہ پڑی گیاں۔ سائیاں صاحب اپنے روضے شریف دی ڈبہ تے قبر دی تہاپ بیٹھے

دے اُچیاں اُچیاں ہسدے آسے۔ اُندے پیر تلاں پینگلے داہر آسے تہ پرسیادی چھٹ ہو گئے دے آسے۔ اُندی ایہہ حالت دِکھ کے میں پریشان ہو گیاں۔ کول گجھ کے ہولیاں نال پچھیا بابا کہہ گل ہے۔ پھر ہنس کے تاڑی ماریکھ تہ آکھن لگے دعا قبول ہو گئی۔ میں پچھیا کہہ دعا قبول ہوئی تہ فرمایا ماہڑے پیراں داہر رہین والیاں غریباں تے اللہ خوش ہو گیا۔ انہاں پڑاں بچ ہُن گڈیاں ٹُرن لگیاں، شہر بنّسی۔ دنیا دِکھے کو اِتھا ایسی۔ میں ایہہ سب پچھ سُنیا پر سمجھ کُجھ نہ آیا۔ تفصیل پچھن توں پہلیاں ہی بابا سجدے بچ پے گئے۔ مگر ٹھیک پندرہ سال توں بعد انہاں پڑاں دی جائی بجلی دا پروجیکٹ بنیا تہ اَج واقعی اِتھا شہر بن گیا تہ گڈیاں ٹُرن پے گیاں۔ اس جائی دے پَڑسونے دے پہا بِک گئے

معرفت دی دنیا بچ سائیں بابا کوڑھ دی مرض دے طبیب آسے۔ اُندے ہتھوں کئی کوڑھ دے مریض ٹھیک ہوئے۔ امروئی کرناہ دا ہک شخص نور احمد نامی کوڑھ دا مریض ہو گیا۔ اوہ علاج واسطے چھاگ شریف پہچیا۔ مگر چھاگ شریف والیاں اس کو دستی علاج واسطے سُرمہ پڑی پہچے کو فرمایا۔ اوہ شخص کئی دِن سرمہ پڑی رہیا۔ پھر ٹھیک ہو کے واپس کہر گیا۔

سائیں صاحب ہوراں دی زندگی بچ کرناہ دی ہک اہم شخصیت قاضی عبدالرحمٰن صاحب مرحوم ہوراں ڈھول بجینا بند کرال چھوڑیا۔ سائیں صاحب چونکہ ڈھول ہور پہانگڑے دے بڑے شوقین آسے۔ ڈھول تہ ناچ گانے اُندی روحانی غذا آسی۔ اِنہاں کو ڈھول بند کرن نال سخت دُکھ پہچیا۔ اچانک قاضی صاحب ہوراں دا پہتر یا قاضی خلیل الرحمٰن صاحب سرمہ پڑی حاضر ہویا۔ سائیاں صاحب ہوراں دِکھتیاں ہی اُس کو واپس کیتا جے گجھ قاضی صاحب

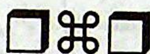
ہوراں کو آکھ ٹھول بچینے دی اجازت دیون تہ توں ٹھیک ہوگینسی۔ قاضی خلیل الرحمٰن صاحب مرحوم ہوراں ٹھول بجائے دی اجازت رکھدی تہ بالکل ٹھیک ہوگئے۔ سنجاں قاضی صاحب چار ٹھول کہن کے سرمہ پڑی گئے جتھارات ساری ٹھولاں دی درز کوٹ اُبھری تہ کئی آدمی پہانگڑہ کھیڈ دے رہے۔

سائیں صاحب ہوراں دے دور بچ اکبر لداخی صاحب کرناہ دے پہلے ایس، ڈی ایم تعینات ہوئے۔ اوہ سائیں صاحب ہوراں دے سخت مداح تہ مرید بن گئے۔ سائیں صاحب ہوراں دی وفات توں بعد ایس ڈی ایم صاحب ہوراں اُندے جسدِ مبارک دی ہک پوری رِیئل فوٹو چائے۔ ریل صاف کرالی تہ ہر فوٹو بچ ہک چھاڑ توں سوا ہور کجھ نہ آسا۔ اُسی رات اکبر لداخی صاحب خواب دِکھی سائیں صاحب فرمیندے ہین اکبر صاحب اسیں جدھر جُلدے ہاں۔ اپنا سارا کُجھ کہن گیندے ہاں پچھاں اِسدے نِشان نہیہ رہندے۔

سائیں صاحب ساری زندگی ننگے پیر بردیاں برفاں، بارشاں تہ تتیاں تُھپاں بچ ٹُردے رہے مگر اُندیاں پیراں نال کسے شخص کدے گارا نہیہ دِکھیا۔ سائیں رستم باجی فرمیندے ہین کہ اوہ ہمیشہ زمی تو اُچے ٹُردے آسے ہور انہاں زمی تے کدے قدم نہیہ رکھے۔

اس تہرتی دے ہر شخص کو افسوس تہ غم ہے اِنہاں تصوف تہ معرفت دیاں لوکاں دی جُدائی دا جھڑے جہالت دیاں ہنیریاں بچ ہدایت دا روشن چراغ آسے۔ ہور ہر مصیبت زدہ اِنساں واسطے مضبوط تہ مستحکم پناہ گاہ آسے۔ اوہ زندہ آسے تہ اُندے دم تھیں تصوف تہ معرفت دیاں بستیاں آباد آسیاں۔

اُندیاں ذاتاں دے طفیل رحمت دیاں بارشاں آسیاں۔ اوہ عزیمت تہ استقامت دے بلند پہاڑ آسے اوہ امن وسکون تہ خیر وخوبی دے زندہ پیکر آسے۔لیکن اَج......انہاں بغیر ایہہ تہرتی ویران ہے۔ اِس تہرتی دیاں لوکاں دے دِل پہکھدے انگار تہ اکھیاں بھگدے چشمے ہو گئے دے ہین۔ بارگاہِ الٰہی بچ ماہڑی دعا ہے کہ اللہ تعالیٰ اندے روضے دے صدقے اِس تہرتی تے ہمیشہ مہربان رَہوے۔ چونکہ چند صفحات تے مشتمل ماہڑا ایہہ مقالہ سائیں صاحب ہوراں دِیاں بے پناہ کراماتاں تہ سمندرنالوں ٹھاٹھاں ماردی تصوف تہ معرفت دی زندگی واسطے کوئی حرف آخر نہیہ ہوسکدا۔ اِس واسطے کرناہ دِیاں پہاڑی لکھاریاں دی خدمت بچ ایہہ گزارش کرنا مناسب سمجھداہاں کہ انہاں شخصتیاں دیاں زندگیاں تے اپنی اپنی معلومات دے تحت ہور زیادہ لِکھ کے اُندی دعا حاصل کرن۔

مولوی محمد میر عالم صاحبؒ

زِمی تپی تہ بارش ہوندی ہے۔ راتیں دا ہنیر از یادہ ہو یا تہ صبح دا نور طلوع ہوندا ہے۔ اللہ دی سرزمین تے جس ویلے گمراہی تہ سرکشی حد تھیں بدھ گچھے خدائے غفور الرحیم دی رحمت جوش بچ ایندی ہے تہ اس سرزمین بچ کسے عظیم عارف تہ رہبر دا ظہور ہوندا ہے۔ ایہہ حقیقت ہے کہ عارف دا دِل اللہ دا مسکن ہوندا۔ جس بچ عزم تہ حوصلے دا ٹھاٹھاں مار دا سمندر موجزن ہوندا ہے۔ اِتھا تک کہ اُس دا دِل طرح طرح دے کھوٹ تھیں خالی ہو جُلدا ہے۔ ٹھاٹھاں ماردیاں موجاں دا ایہہ تلاطم مسلسل تہ متواتر جاری رہندا ہے۔ اِتھا تکر کہ کہ اُندا دِل تمام نیچ کماں تہ فاسد اِرادیاں تھیں پاک ہو جُلدا ہے۔ فر اوہ اللہ دی پاک ذات دے سوا بے نیاز ہو جلدے ہین۔ اس توں بعد انہاں موجاں دا سلسلہ جاری رہندا ہے۔ جسدی فیضیابی دے طفیل عارف دی گفتار و کردار ہی نہ بلکہ اُسدیاں تمام تر ظاہری و باطنی حرکات و سکنات باری تعالیٰ دی صفات تھیں

مطابقت اختیار کر رکھندیاں ہین۔ ایہہ ہک ہجا نقطہ عروج ہے۔ جس تک بندے دی رسائی صرف دنیا تھیں قطع تعلق ہور خواہشاتِ نفس تھیں مکمل اجتناب دے ذریعے ہوندی ہے۔

مکو اِس گل دا فخر ہے کہ میں جس شخصیت دے ناں تے قلم چار ہیاہاں اجہیاں لوکاں دا وجود سارے عالم واسطے ہک نعمت ہور اُندا ذکر سارے عالم واسطے ہک رحمت ہے۔ اوہ اصل و موصل اِلی اللہ آسے۔ اوہ ہک حقیقی مومن تہ اللہ دے بندے آسے اوہ علم دا ہک خزانہ تہ معرفت و تصوف دا سمندر آسے اوہ زہد و تقویٰ دی ہک مثال آسے۔ اوہ ہک کاتب تہ شاعر ہونے دے نال نال ہک سماجی تہ سیاسی شخصیت بھی آسے۔ ظاہر ہے کہ انسانی جسامت دا ہک اجہا پیکر عارف ہی اَکھالدا ہے۔ اس گل تھیں کوئی بھی شخص انکار نہیہ کرسکدا کہ اس دنیا بچ ہک عارف دی روح حسن و جمال دی تلاش بچ سرگرداں رہندی ہے۔ اس بچ اسلامی جمالیات دی ہک بولدی چالدی حقیقت پوشیدہ ہوندی ہے۔ ایہہ حسن و جمال پہانویں کھبکدی بجہا بچ ہوے یا مناظر فطرت بچ ہوے۔ پہاڑاں بچ ہوے یا بزاراں بچ ہوے ویران علاقیاں بچ ہوے یا پرندیاں دی نغمہ سرائی بچ ہوے۔ حسین باغاں یا خاموش مرغزاراں بچ ہوے۔ صبح دی کرناں یا سنجاں دی "شفق" لالی بچ ہوے۔ پہانویں جتھا بھی ہوے، اوہ عارف ہور صوفی دی روحانی غذا ہوندا ہے، کیا نکہ اِس واسطے ایہہ مناظر قدرت اسدے روحانی تجربے دی یاد ہوندے ہین۔ جس تجربے نال اُس سن نُور السماوات والارض دے قرب کو حاصل کیتا دا ہوندا ہے اس دی نہ مٹنے والی یاد اُس کو اپنے محبوب حقیقی دی یاد دیندی رہندی ہے۔ لِہٰذا اِتھا میں ایہہ آکھیو نہ

رہساں کہ اسلام وچ احسان ہر تزکیۂ نفس دا جھڑ اقوی عنصر ہے ہور جس تے خدا ہور بندے دے مابین اُس ڈونہگے روحانی تعلق دی بنیاد ہے اوہی مذہب دا مقصودِ اصل ہے ہور اسی تے اسلامی تصوف دی اصل عمارت قائم ہے۔

شجرۂ نسب قومِ قریش من عتبہ بن لہب بن عبدالشمّس بن عبدالمناف

عبدالمناف

عبدالشمّس

ابی لہب

عتبہ

رافعہ

ہشام

معاذ

سیف الدین

فیروز

اسماعیل

متقی

جلال الدین

ناصر

حمزہ

عبدالرحمٰن۔ عبدالرزاق

عبدالحکم

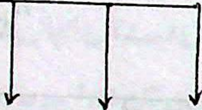

عارف ومحمود۔ صابروعبدالرزاق

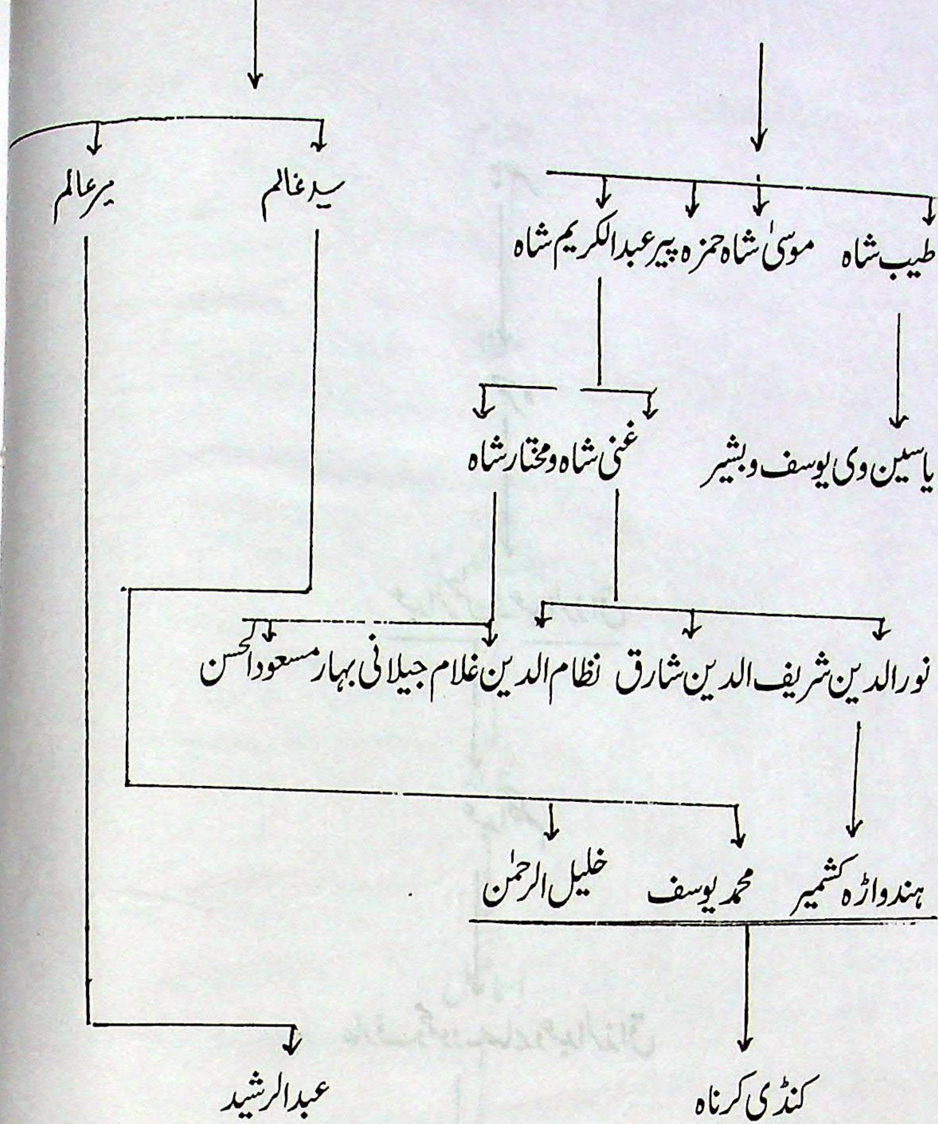
عارف

صابر

عبدالرسول

انور منور اکرم

عبدالرشید

کنڈی کرناہ

عبدالحق قریشی　نورالحق قریشی　انوارالحق قریشی　اسرارالحق قریشی

''دلدارہ کرناہ''

فضل الحق قریشی　شمس الحق قریشی　احسان الحق قریشی　رضوان الحق قریشی

مولاناؒ ہوراں دی ولادت تہ شجرۂ نسب

مولوی محمد میر عالم صاحب مرحوم ہوراں دی پیدائش ایبٹ آباد ضلع ہزارہ بچ ہوئی۔ اِنہاں دے والد داناں محمد اکرم آسا تہ قومِ قریش تھیں تعلق رکھدے آسے۔ اِنہاں دا شجرہ نسب عبدالمناف ہوراں نال گچھ مِلدا ہے۔ دِلدار کرناہ دے اندر علم و دانش تہ معرفت و تصوف دا ایہہ دیا ۲۲ر اپریل ۱۹۵۹ء کو بجھیا۔ وفات دے وقت تُسدی عمر ۱۳۰ر سال آسی۔ ظاہر ہے کہ تُسدی پیدائش ۱۸۲۹ء بچ ہوئی دی ہے۔ اُنہاں دے دادا چار پہرا آسے۔ اُندے شجرۂ نسب دے مطابق اُندے ناں بالترتیب، عارف، محمود، صابر و عبدالرزاق ہین۔ انہاں بچوں محمود دی اولاد ایبٹ آباد ہی رہی تہ دوئے ترہیاں پہراواں دی اولاد ہجرت کر کے کشمیر بچ مقیم ہوگئی۔ جنہاں بچوں عارف دی اولاد ہندواڑہ تہ سرالہ گنڈ کشمیر بچ مقیم ہے۔ عبدالرزاق دی اولاد لولاب ہور صابر دی اولاد کرناہ بچ مقیم ہے۔ صابر دی اولاد بچ ترے پُتر، انور، منور تہ اکرم آسے۔ اکرم چونکہ نکی عمری بچ فوت ہوگئے ہور اندے دو پُتر سید عالم ہور میر عالم ایبٹ آباد تھیں منتقل ہو کے کرناہ بچ مقیم ہوگئے۔ مولوی سید عالم صاحب دا کُنبہ کنڈی کرناہ ہور مولوی میر عالم صاحب ہوراں دا کنبہ دِلدار کرناہ بچ مقیم ہے۔ مولانا میر عالم صاحبؒ ہوراں دی ہِک ہی اولاد مولوی عبدالرشید صاحب آسے۔ جِندے چار پُتر عبدالحق قریشی، نورالحق قریشی، انوارالحق قریشی تہ اسرارالحق قریشی اِس وقت موضع دلدار کرناہ بچ باحیات تہ بااولاد ہین۔ اُنہاں دے ناں انہاں دے دادا مولوی محمد میر عالم صاحبؒ ہوراں خود ہی رکھے دے ہین ہور ایہہ چار ہی پہرا کرناہ دے اندر دینی علوم دا ہِک بگدہ چشمہ سمجھے جُلدے ہین۔ اِنہاں دا کنبہ

صوم وصلوٰۃ دا پابند تہ اپنے دادا دی میراث دا صحیح وارث ہے۔

مولاناؒ دی ابتدائی تعلیم تہ سوانح عمری

مولاناؒ ہوراں دی سوانح عمری دے ابتدائی مراحل اُندے اپنے ہتھ دے لکھے دے نہیہ ملدے۔ البتہ اُنہاں دے بڑے پوترے مولوی عبدالحق قریشی ہوراں دا قول ہے کہ میں اپنے دادا صاحب کولوں قرآن کریم ہور کئی فارسی دیاں کتاباں پڑھیاں دیاں ہین۔ میں چنگا بالغ آساں اوہ مکو کول بہوال کے شفقت نال اپنی پرانی زندگی دے قصے دَسدے رہندے آسے۔ مولانا ہوراں دا اپنا فرمان ہے کہ :

''اسیں دو پہرا نکے نِکے یتیم رہ گیاں۔ والدہ سُن دوئی شادی کر کہندی۔ اُسدا ابتدائی پالا نہ اسدے سہا کپیو ہی کیتا۔ انہاں کو دو گئیاں آسیاں۔ میں تہیاڑی گائیاں چرالدا آساں۔ ہک دن میں گائیاں نکے لا کے بٹیاں تا بہہ رہیاں۔ گائیاں کو نظر رکھی تے بٹیاں تہ لکیراں ماردار ہیاں۔ دوروں کُرے ماہڑا سہا کپیئے مکو دکھدا رہیا۔ سنجاں مکو پچھیا گیا کہ میں بٹیاں تہ کے لکھدا آساں میں لکیراں مارنے دی گل کیتی۔ ماہڑے اِس شوق کو دِکھ کے اُنہاں ہک گاں بیچ چھوڑی انہاں پیسے نال چائے تہ مکو نال کھڑ کے ضلع ہزارہ دی ہک درسگاہ بچ تعلیم دے حصول دی خاطر چھوڑ آئے............ کجھ سال ہزارے بچ تعلیم حاصل کرن توں بعد میں لاہور چلا گیاں۔ جتھا تراِل کشمیر دے مشہور صوفی تہ بزرگ شریف صاحب ماہڑے ہم جماعتی تہ دوست بن گئے۔ اُندی تہ اپنیاں اُستاداں دی چاہت دے مطابق میں لاہور تھیں دیو بند پہچیاں جتھا میں زندگی

دے خوبصورت باراں سال حصول تعلیم واسطے لائے۔ دیوبند بچ دینی تعلیم توں علاوہ میں علم طب وی بھی حاصل کیتی۔ دینی تہ دنیاوی تعلیم حاصل کرن توں بعد مکو کتابت دا شوق پے گیا۔ اس شوق دی تکمیل واسطے میں دیوبند تھیں فر لاہور پہچیاں"۔

مولاناؒ هوراں دی کتابت ته شاعری

مولاناؒ کتابت دے شوق دے ستائے دے دیوبند تھیں لاہور واپس آئے لاہور بچ اُنہاں سن منشی فضل الٰہی نقاش ہوراں کولوں کتابت دا فن سکھیا ہور اُسدے بعد انہاں ہی دے کتب خانے بچ سولاں سال کتابت کردے رہے۔ چونکہ ہزارہ ہور دیوبند علم وادب دے گھوارے ہین۔ اس واسطے مولاناؒ ہوراں دوئیاں جائیاں تھیں فیض حاصل کیتا۔ علم ودانش دے ڈوہنگے سمندر بچ غوطہ زن ہوگئے۔ اس دے نال نال انہاں علم طب ہور کتابت دا فن بھی سکھ کہدا۔ لاہور تھیں واپس آکے اُنہاں سن سکندر پور ضلع ہزارہ بچ چھولاں شریف دے نال نال ہک دار العلوم قائم کیتا۔ جس دے مہتمم اوہ ۱۹۴۷ء تک رہے۔ اوہ دار العلوم اس وقت بھی انہاں ہی دے ناں نال چل رہیا ہے۔ اس دور بچ اُندا علم شباب تے آسا۔ شباب دا پیمانہ لبریز ہویا۔ مولانا ہوراں اپنے قلم کو جنبش دتی ہور اپنیاں کتاباں لکھنیاں شروع کیتیاں۔ ہزارے بچ رہ کے انہاں کے لکھیا اتھاہ دا کوئی نسخہ تے موجود نہیہ ہے۔ البتہ انہاں خود کئی وار اس گل دا تکرار کیتا کہ باڈر دی ظالم لکیر سن ماہڑا اسارا علمی تہ ادبی سرمایہ ہزارے بچ مقید کر چھوڑیا۔

مولاناؒ کرناہ بچ کدوں آئے آسے اس تاریخ دا صحیح پتہ نہیہ البتہ علاقے دے بزرگ فرمیندے ہین کہ ۱۹۲۵ء دے قریب قریب مولانا کرناہ

بچ آئے۔ اُس وقت ہزارے بچ اُندا دارالعلوم زوراں تے آسا۔ مولانا ہوراں اُس وقت بیاہ نہ کیتا دا آسا۔ لیکن عمر تھیں پکیرے ہو گئے دے آسے۔ علاقہ کرناہ دے اندر دینی علم دی لوبجھی دی دِکھ کے مولانا ہوراں کرناہ بچ رہنے دا فیصلہ کیتا۔ مولانا ہوراں کرناہ بچ اپنیاں علمی سرگرمیاں شروع کیتیاں۔ مسجداں بچ وعظ شروع کیتے ہور دِلدار کرناہ دی سرزمین کو اپنی قیام گاہ بنا کے اس کو رونق بخشی۔ اس دور بچ اوہ ہزارے بھی گیندے رہے ہور کرناہ بچ بھی سرگرم رہے۔ بالآخر ۱۹۴۷ء توں بعد مولانا دلدار کرناہ بچ ہی مقیم ہو گئے۔ ہور شادی بھی کر کہدی۔ کرناہ دی سرزمین تے مقیم ہون توں بعد انہاں دے کجھ نسخے موجود ہین۔ البتہ کجھ ویلے دی نذر ہو گئے بلکہ ایہہ آکھناں غلط نہ ہوسی کہ اُندیاں شاگرداں دی لاپروائی دی وجہ نال کجھ نسخے ضائع ہو گئے۔ مولاناؒ ہوراں دے ہتھ دے لکھے دے قرآن کریم توں علاوہ انہاں دی ہتھ دی لکھی دی کتاب طِب، زلزلہ نامہ، فن کتابت، تہ فارسی، عربی اردو ہور پہاڑی شاعری دے کجھ نسخے بھی موجود ہین۔ اس توں علاوہ دو چار قرآن شریف دیاں حاشیاں تہ انہاں دے ہتھ دی لکھی دی تفسیر بھی موجود ہے۔

پہاڑی زبان بچ انہاں دا لکھیاں دا اِک حیلہ حیلہ اسقاط میت کافی مشہور ہے۔ ایہہ حیلہ حالاں تک اَسدے کرناہ دے علماء کرام میت سامنے رکھ کے جنازے دے بعد پڑھدے آسے۔ اس حیلے دے چند اشعار بطورِ نمونہ پیش ہین۔

کل حقوق خداوند والے فرضاں واجباں تھیں
نذر نیاز تہ ہور کفالت سُنتاں نفلاں تھیں

ایہہ ہور حقوق جو موموناں والے بہت آہے سارے
وِچ حدیث سچی دے آون آکھیا نبیؐ پیارے
ہُن ایہہ حیلہ یارب سائیاں کر قبول اُساں تھیں
بخش اس میت تائیں پکڑ نہ اِس گناہیں
رحمت کرتوں اِسدے اُتار حمت داتوں سائیں
کل تقصیراں معاف کر کے دوزخ کنوں بچائیں
باغ بہشت بنائیں یارب اِسدی قبرا تائیں
اگ دوزخ دی اِسنوں یارب ہرگز نہ دکھائیں
آیا در تُسا ڑے اتے ایہہ ہک کہلا سائیاں
بخشیں پُہل پہلاوا اِسدا ہور تمام خطائیاں
یارب ساریاں موموناں تائیں بخشیں کُل گُناہ
آتش گُنویں بچائیں ساریاں جنت دیویں جا
ایہہ حیلہ ہے سچا ربا وِچ قرآن بھی آیا
کیتا ہے میر عالم ایسا کر قبول خدایا

مولانا چونکہ ہک صوفی شاعر آسے۔اردو زبان بچ انہاں سن اکثر قصیدے لکھے دے ہین۔جنہاں بچوں ہک قصیدہ بحضور فاروق اعظمؓ اپنی مثال آپ ہے اِسدے علاوہ انہاں دی اردو شاعری بچ نظم "عید مبارک تہ کجھ حاکمِ وقت دے ناں شاعری بچ لکھے دے خطوط بھی مل رہے ہین۔مولاناؒ ہوراں دا ہک اردو شعر حاضر ہے۔جہڑا اس دور بچ اتنا مشہور ہویا کہ کرناہ دی ہر مسجد دے بوئے تے لکھیا دا آسا۔

جاگنا ہے جاگ لو فلک کے سایہ تلے
حشر تک سونا پڑے گا خاک کے سایہ تلے

فارسی چونکہ اس دور دی سرکاری زبان آسی۔ اس واسطے مولاناؒ ہوراں اس زبان بچ وی قلم آزمائی کیتی دی ہے۔ فارسی بچ انہاں دی شاعری دے اہم اوراق ''زلزلہ''، نصیحت نامہ، مولود شریف تہ مناجات جیاں موتیاں نال سجائے گئے۔ دے ہن ایہہ عمل مشہور ہے کہ کرناہ بچ اُسدے علماء کرام آج بھی مولاناؒ ہوراں دے فارسی شعر بعد نمازِ دعا بچ پڑھدے ہین۔ فارسی بچ لکھیا دا اُنداہر شعر انتہائی صوفیانہ تصوف تہ معرفت دا پھریا دا ہے۔ مولانا ہوراں دی ہک فارسی غزل اسطراں ہے۔

خدایا قوم در بندگی دے
رواں مردہ، دم راز ندگی دے
ازاں ترسم کہ پرسند آب حشر
کہ اے غافل حسابِ زندگی دے

بدر کا بہت میر عالم گشتہ خاکست
بشاخِ رحمتش پائندگی دے

مولانا مرحوم ہک جگہ اپنے لخت جگر مولوی عبدالرشید صاحب دی تاریخ پیدائش دا ہک تاریخی قطعہ فارسی بچ لکھیا دا ہے۔ جس دے مطابق اُندی تاریخ پیدائش ۱۳۳۶ھ ایندی ہے۔ قطعہ تاریخ ولادت

آمدہ نونہال دربستان لمحہ جگر بلکہ نفحہ جلان
فکرزگشت نام او جویان عبدالرشید آہا گشت عیان

مولانا ؒ ہوراں دی شاعری دا ہر مصرعہ موتیاں وانگوں چمکدا تہ نصیحت عزت، آداب زندگی، ناموس وقار، شرافت تہ خداترسی دی تلقین ہے اندی شاعری بچ اورہ رمزاں جابجا نظر ایندیاں ہین۔ جہڑیاں واقعی ہک پہنچے دے شاعر ہور اولیاء دی شایانِ شان ہین۔

مولانا ؒ ہوراں دی سیاسی و سماجی زندگی

مولانا محمد میر عالم صاحب ہوراں کو سیاست نال بہت کم تعلق رہیا۔ انہاں دے ہک قریبی رشتہ دار تہ پیارے شاگرد محمد میر عالم صاحب ہوراں دا قول ہے کہ اوہ ہمیشہ سیاست دے میدان تھیں دور رہنا چاہندے آسے۔ مہاراجہ ہری سنگھ دے دور بچ اُسدے ہک وزیر رام چند کاک سن مولانا ؒ ہوراں کو ایہہ سندیاں ہی جواب دتا کہ میں تہ درباراں دی زندگی کو خیر باد آکھ کے چھونپڑے تہ تنہائی دی زندگی اختیار کر کہدی دی ہے۔ ہور ایہہ شعر پڑھ کے انکار کر گئے۔

دنیا میں ہوں دنیا کا طلب گار نہیں ہوں
بازار سے گزرا ہوں خریدار نہیں ہوں

واہ رے علم و دانش ہور تصوف دے عظیم شاہکار فقیری تہ صحیح شان دا پتہ اتھوں ہی چلدا ہے کہ جس ممبری واسطے لوک تڑفدے آسے تساں اُسے تخت وتاج کو حقیقی تاج تھیں زیر کر دسیا۔

سیاست دے میدان تھیں در کنار رہ کے مولانا ؒ ہک سماجی شخصیت

ضرور آسے۔علاقے دیاں بزرگاں دا قول ہے کہ مولانا جس دور بچ کرناہ آئے۔اس ویلے ٹیٹوال توں علاوہ کرناہ دے اندر کوئی ہور سکول نہ آسا۔مولانا ذاتی طور مہاراجہ ہری سنگھ کو ملے ہور موضع کھاڑ پارہ کرناہ بچ ہک پرائمری سکول قائم کرالیا۔چونکہ حکومت کو سکول واسطے استاد میسر نہ ہویا۔تہ مولانا ہوراں ہی کو اس سکول بچ بحیثیت مدرس تعینات کیتا گیا۔آزادی ہند دے بعد ہندوستان گورنمنٹ سن اس سکول کو مڈل سکول دا درجہ دے کا چند ہور استاد مقرر کیتے۔لیکن ضرورت پوری ہون توں بعد مولاناؒ اس منصب تھیں مستعفیٰ ہو کے عبادت، تقویٰ تہ پرہیزگاری دی کوٹھی بچ مکمل طور گوشہ نشین ہو گئے۔مولانا ہوراں کرناہ دے اندر مسجداں آباد کرالیاں۔مرن پہرن دے غلط رسم ورواج کو ختم کر کے قرآن وحدیث دا درس دِتا۔انہاں کرناہ دے اندر ہک معاشرتی اصلاحی کمیٹی دا قیام عمل بچ آندا جس دے چیئرمین قاضی القضاء مقرر ہوئے۔فر اسی کمیٹی کو کچھ مدت توں بعد پنچائت کمیٹی بچ تبدیل کیتا گیا۔

شانِ خطابت و حلقۂ درس تدریس:

مولوی محمد میر عالم صاحبؒ ۱۹۴۷ء تھیں پہلیاں ہی کرناہ دے مفتی اعظم آسے۔کم وبیش انہاں ترا سال تک مفتی اعظم کرناہ دی مُہر کو اپنے ناں نال منسلک رکھ کا رونق بخشی۔موضع دلدار کرناہ دی مسجدِ شریف بچ کم از کم ۳۵ سال امامت دے فرائض انجام دِتے۔موضع کنڈی کو مرکزیت حاصل ہوئی ہور چونکہ دار القضاء بھی اُوہی گراں آسا۔اس واسطے مولانا مرحوم ہوراں اُتھادی مسجد شریف کو جامع مسجد دا درجہ دے کا نمازِ جمعہ قائم کیتی۔اوہ اس جامع مسجد بچ کم از کم دس سال تک بحیثیت خطیب رہ کے خطابت دے فرائض انجام دیندے

رہے۔ خطابت دے دوران مولانا مرحوم جمعہ کو وعظ فرمیندے آسے۔ تھوڑے جیئے عرصے بچ مولانا دے واعظ تھیں لوکاں ہجا اثر قبول کیتا کہ اُندی پرخلوص تبلیغ نال لوک واپس گچھ کے خود ہدایت خلق اللہ بچ مشغول ہون لگے۔ جس دے نتیجے بچ ہک شمع ہدایت دی لوئی تھیں ہزاراں شمعاں علاقے بچ روشن ہویاں۔ جندی لوئی نال کرناہ جگمگا اُٹھیا ہور رہندی دنیا تک اُندا فیض جاری وساری ہو گیا۔

مولانا چونکہ کافی عمر رسیدہ ہو گئے دے آسے اس وجہ نال اُنہاں کرناہ دے اندر کوئی درس گاہ یا دارالعلوم تہ قائم نہ کرسکیا۔ کیانکہ بڈھیمیں دے نال نال اُندی مالی حالت بھی جواب دے رہی آسی۔ مگر اُنہاں اپنے کہرہی درس وتدریس دا سلسلہ جاری رکھیا ہور صبح تہ سنجاں مسجد شریف بچ طالب علماں کو درس قرآن دیندے رہے۔ دینی تعلیم دے علاوہ طبِ دا درس بھی شروع ہو گیا۔ انہاں دیاں شاگردوں بچوں کجھ تہ اللہ تعالیٰ کو پیارے ہو گئے لیکن کجھ ہجاں علم دی شمع بال کے علاقے کو اُسدی لوئی تھیں روشناس کرر ہیے ہین۔ بہر حال ایہہ آکھنِا غلط نہ ہوسی کہ اِس صدی دا سارا کرناہ مولانا مرحوم ہی دے دینی علم تھیں مستفید ہویا داہے۔

مولانادی ریاضت پرہیز گاری تہ تقویٰ

مولاناؒ ہوراں دا ٹھاٹھاں ماردا علمی سمندر اس قدر لبریز ہو گیا کہ اندے اندر ہور باہر معرفت تہ تصوف دا دریابل اٹھیا۔ اُنہاں کو اپنی اصلیت تھہا گئی۔ اندر ادی لوٗ باہر بھی لگن لگی۔ ساری رات عشق الٰہی دا کیر بلن لگا تہ مولانا مرحوم اس کیرا دی اگ تپن لگے۔ خدا دی محبت بچ درد برداشت کیتا تہ اسدے عشق بچ

ہڈیاں دی مٹھی ہوگئے۔ معرفت تہ فقر دیاں منزلاں ہولیاں ہولیاں اگا لنگھن لگیاں فقر دے اشارے ہک دوُے کولوں سوال پچھن لگے۔ منزل نیڑے آ گئی تہ ہنر مُک گیا لوک اس عشق حقیقی ٹھونڈی کرن والے کول این لگے۔ مولاناؒ دے شاگرداں تہ پوتراں دا قول ہے کہ اس دور بچ اُندی خوراک صرف مکیئی دا ٹکڑا آسی۔ اوہ اپنے ہتھ نال مکیئی دا آٹا مرچاں ہور لوُن گُن کے چلہے دے ڈلا نال ہک رٹی لیندے آسے۔ صرف اوہ ہک رُٹی ہی اُندی کل خوراک آسی۔ البتہ کدے کدے اِس رٹی بچ ماکیں یا دیسی کہئے گڈھ کے کھیندے آسے۔ اِتھا تِکر کہ اپنی کہر والی دے ہتھ دا پکیا دا بھی کھیندے آسے۔ اُندا معمول آسا کہ پورا دن مسجد بچ نماز پنج گانہ پڑھالے توں بعد دا وقت تلاوت قرآن ہور کتابت بچ گزاردے آسے البتہ زمینداری دے موسم بچ زمینداری اپنے ہتھ نال کردے آسے۔ انتہائی بڑھاپے ہور ضعیف العمری دی حالت بچ بھی زمینداری دے کماں بچ اندا مقابلہ کوئی جوان بھی نہ کر سکدا آسا۔ اس توں علاوہ مولاناؒ کرناہ بچ ہک عظیم امانت دار منے جلدے آسے۔ کرناہ دے تمام لوکاں دیاں امانتاں انہاں کول ہوندیاں آسیاں۔ اج بھی لوک ساری کرناہ بچ اندی امانت داری دی مثال دیندے ہین کمال دی گل ایہہ ہے کہ مولانا مرحوم ہوراں کول کوئی صندوق وغیرہ دا سلسلہ نہ آسا۔ بلکہ ہک مصّلہ جس تے اوہ دن رات بہہ کے عبادت کردے آسے۔ اُسی مصّلہ تلا لوکاں دیاں امانتاں بھی ہوندیاں آسیاں۔ ہر شخص اس مصلّے تلا جتھا اپنی امانت رکھ کے گیندا آسا کئی مہینے گزرن توں بعد وہ اپنی امانت اسی جائیو کڈھ کے کھڑدا آسا۔

بحیثیت ولی مولانا دیاں کرامتاں

اِس گل بچ شک دی کوئی گنجائش نہیہ ہے کہ مولانا مرحوم ہوراں دے جنات تابع آسے۔ مولانؒا اُنہاں کو درس قرآن شریف دیندے آسے۔ تمام لوکاں ہور خصوصاً اُندیاں کھیڑ والیاں دا قول ہے کہ کئی وارایہہ دکھیا گیا کہ مولانا ہک مدرس نالوں قران کھلے کمرے بچ پڑھن ہور کوئی نہ دسنے والے طالب علم اُس دے جواب بچ پڑھدے رہون۔ اِس وقت تے کیئں وار مولانؒا ہوراں کو بحیثیتِ مدرس لہراں تہ چھڑکاں دیندیاں دِکھیا گیا ہے۔ کجھ لوکاں دے زیادہ تنگ کرن توں بعد مولانا ہوراں خود فرمایا کہ میں جِناں کودرس دیندا ہاں لیکن ایہہ قوم اتنی نالایق ہے کہ بے عزتی تہ چھڑکاں کھا کھندی ہے مگر سبق یادنہیہ کردی۔ اس گل دی تصدیق اس توں بھی ہوندی ہے۔ چونکہ مولانا صرف مکئی دا ٹکڑاہی کھیندے آسے، اس واسطے اوہ مکئی دی زمینداری دا کم اول تھیں آخر تک خود ہی کردے آسے۔ اوہ کم از کم پنجی بوریاں سلٹے راتیں کھلے بہہ کے مروڑ دے ہور وظیفہ کردے رہندے آسے۔ ہور صبح کہر دے ایہہ دِکھ کے حیران ہوگیندے آسے کہ صاف ستھری مکئی دی ٹھیری ہکی پلے تہ تکیاں دی ٹھیری دوئے پاسے ہوندی آسی۔

جد مولانؒا ہوراں کولوں پُچھیا گیا کہ تسیں کھلے اتنی مکیئی راتیں بچ کس طراں مروڑ کہندے ہو۔ تہ کافی اسرارتوں بعد اُنہاں فرمایا کہ ماہڑے شاگرد راتیں ماہڑی مدد کردے ہین ظاہر ہے کہ جنات ہی اس کم بچ اُنہاں دی مدد کردے آسے۔

موضع دلدار دیاں عمر رسیدہ لوکاں دا قول ہے کہ ۱۹۴۷ء دے غدر بچ

گراں بالکل اجاڑ ہو گیا۔ لوک نس کے جنگل پکڑ گئے۔ علاقے بچ ہک طرفوں مارو مار ہی تہ ظلم آسا۔ لیکن مولانا اپنا مصلّہ کہن کے کئی دن تک کھلے مُلّے گراں دی مسجد بچ رہے وقت مقررہ تے اُچیاں بانگ دے کا نماز ادا کردے رہے، لیکن نہ انہاں دا ہر ظالماں دی نظر گئی ہور نہ ہی انہاں نال کسے چھیڑیا۔ البتہ اتنا عرصہ انہاں کے کھادا، اس گل دا پتہ اللہ کو ہے۔

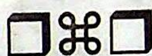
کنڈی کرناہ دے ہک بزرگ حبیب اللہ خان ہوراں دا قول ہے کہ ہک وار اچانک ادھی راتیں کو ماہڑی کھر والی بیمار ہو گئی۔ ڈاکٹر وغیرہ نہ ہوندے آسے۔ علاقے بچ لوک مولانا ہوراں کولوں صرف طب دا اعلاج کرالدے آسے جہڑا سخت مؤثر ثابت ہوندا آسا۔ ادھی راتیں کو میں دلھی دا مونگرا بال کے مولانا دے کھر پہچیاں۔ اندے کھر پُہچ کے میں دلھی بُجھا چھوڑی۔ مولانا دے کمرے بچ بڑیاں تہ عجیب گل دِکھی کہ مولانا مصلّے تے بیٹھے دے تلاوت قران پاک کرر ہے ہین۔ کمرے بچ کوئی لؤ نہیہ بلدی۔ ہنیرا ہی ہنیرا ہے۔ مگر مولانا ہوراں دے اُردے پردے مکمل لؤ ہے۔ میں کول پہچ کے بو ہے بچوں سلام کیتا۔ سلام کرنا آسا کہ لؤ بجھ گئی مکمل ہنیرا ہو گیا۔ تلاوت بند ہو گئی۔ مولانا سلام دا جواب دِتا۔ اٹھ کے دلھی بالی تہ مکو چر کیاں این دا ماجرا پچھیا۔ میں اپنی پریشانی دسی تہ ماہڑے نال کھر آ کے بیمار دا اعلاج کیتکھ۔ ہک ہورا ہم واقع جہڑا مولاناؒ دی وفات توں بعد پیش آیا اوہ ایہہ ہے کہ جدوں کرناہ بچ ہندوستان دی فوج مقیم ہو گئی۔ سڑکاں تے گڈیاں وغیرہ نہ آسیاں رسالے دیاں کچراں تہ فوجی سامان آندا ہور کھڑیا جُلدا آسا۔ فوج دا ہک سِکھ سپاہی موضع بٹ پورہ کرناہ تھیں اپنی یونٹ دی ڈاک وغیرہ آندے واسطے ہمیشہ برگیڈ بچ کچراتے بہہ کے گیندا

آسا۔ مولانا ہوراں دی وفات دے دو دن بعد اوہ سپاہی حسب معمول کچراتے بہہ کے برگیڈ گین لگا۔ مولانا دی قبر دے نزدیک پہنچ کے کچر کھل گئی۔ سپاہیا کجھ کیتا مگر کچر ٹرے دے بجائے نچن تہ کُدن لگی۔ سپاہی کچراتوں تلا لہہ کے اگیرے تک گیا تہ فِر کچراتے سوار ہو کے چُل گیا۔ واپسی تے بھی قبر دے نزدیک پہنچ کے اُسکو ایہی حال ہویا۔ ایہہ معاملہ سپاہیا نال کئی دن تک پیش آیا۔ اوہ پریشان ہوگیا تہ اس بٹ پورہ دے ہک شخص عبدالعزیز کو اپنا واقع سنایا۔ مولوی عبدالعزیز سُن اسکو دسیا جے اِتھا پچھلیاں تہاڑیاں ہک ولی دفن ہویا دا ہے۔ لٰہذا توں اسدی قبر کولوں کچراتے سوار ہو کے نہ گچھ سکسیں۔ ایہہ گل سن کے سپاہی راتو رات مولانا دی قبر تے پہچیا۔ صبح کہر والے ایہہ دِکھ کے حیران رہ گئے کہ مولانا دی قبر پیسیاں تہ مٹھائیاں نال پہری دی آسی۔ ایہہ مٹھائیاں تہ پیسے کتھو آئے۔ کِس سٹے کوئی پتہ نہ لگیا۔ ویلا گزر گیا گل پرانی ہوگئی۔ ۱۹۸۳ء بچ تریڈے شریف دا میلہ لگیا۔ عقیدت منداں دیاں پیراں تلے اُس سال بھی بارڈر دی لکیر ملت ہو کے رہ گئی۔ کرناہ دے لوک بھی میلے بچ موجود آسے۔ اچانک ہک باریش تہ صالح قسم دا انسان کرناہیاں کول آ کے مولانا ہوراں دا پُچھن لگا۔ اُسدیاں اکھیاں تھیں اتھرواں دے چھم کھرٹ گئے۔ رونے تہونے توں بعد اس دسیا کہ میں پنجاب دا ہک سکھ فوجی سپاہی آساں۔ اُس اپنی کچرا والی کہانی سنائی ہور لگا آکھن کہ جس راتیں میں اُندی قبرا تے پیسے تہ مٹھائی سٹ کے واپس یونٹ بچ آ کے ستیاں تہ خواب دِکھی جس بچ مکو مولانا ہوراں حکم دِتا کہ فوراً ہزارہ ضلع بچ چھولاں شریف دارالعلوم بچ پہنچ ہور اُتھا اسلام قبول کر۔ میں دوّئے روز باڈر کراس کر کے کئی دن توں بعد چھولاں شریف ضلع

ہزارہ دارالعلوم پہنچیاں۔ اتھار کجھ کے پتہ چلیا کہ ایہہ دارالعلوم مولاناؒ ہوراں ہی دا قائم کیتا دا اے۔ میں اسلام قبول کر کے قرانِ شریف سکھیا۔ آج میں لاہور وچ مقیم ہک ہچھے عہدے تے فائز ہاں۔ شادی شدہ ہور صاحب اولاد ہاں۔ اس شخص تریڈے شریف تھیں مولاناؒ ہوراں دیاں پوتریاں واسطے کئی تحفے پہجے۔ مگر خیانت داراں دے ہتھ لگ کے اوہ اندی ہی ندر ہو گئے۔

مقالے دے آخیر تے میں ایہہ آکھیوں نہ رہساں کہ مولانا ہوراں اپنی سخت ریاضت تہ تقویٰ نال اپنے نفس نال جہاد کیتا۔ جسدی وجہ نال اُندیاں خواہشاں فناہ ہو گیاں ۔اس توں بعد اُنہاں کو ایہہ احساس ہویا کہ اوہ اپنی ہستی تھیں جدا ہو گئے ہور اُندی ہستی ساری دنیا واسطے ہک مثال بن گئی۔ کاش اگر خدا طلبی دی سچی لگن ہووے ہور ذاتِ خداوندی ہی مقصود و مطلوب ہووے تہ ایہہ گوہر مقصود صرف اس قسم دے رستے تے چل کے مل سکدا اے جس رستے تے مولانا جیاں بزرگانِ عالی مقام دیاں قدماں دے نشان اَج تک موجود ہین۔ اللہ اساں ساریاں کو اس رستے یعنی صراط مستقیم تے چلنے دی توفیق دیوے۔ بقول شاعر:

یقیں پیدا کر اے ناداں! یقین سے ہاتھ آتی ہے
وہ درویشی کہ جس کے سامنے جھکتی ہے سلطانی

کتابیات

۱.دی ویلی آف کشمیر — از — سروالٹر لارنس

۲.راج ترنگنی — (از کلہن) — ترجمہ اردو ٹھاکر اچھر چند

۳.ہندوستانی لسانیات — از — ڈاکٹر محی الدین قادری زور

۴.لسانی مطالعے — از — ڈاکٹر گیان چند

۵.لسانیاتی جائزہ ہند — از — ڈاکٹر گریرسن

۶.تواریخ کشمیر — از — محمد دین فوقؔ

۷.شبابِ کشمیر — از — محمد دین فوقؔ

۸.تاریخ اقوام کشمیر — از — محمد دین فوقؔ

۹.تاریخ گلدستہ کشمیر — از — پنڈت ہرگوپال خستہ

۱۰.کشمیر کے پہاڑی راستے — از — پروفیسر جی ایم ربانیؔ

۱۱.Beutiful India — سکھدیو سنگھ

۱۲.Known your child — ڈاکٹر سورج گپتا

۱۳.Culture of Kashmir — سروالٹر لارنس

۱۴.Northern Berrier of India — فریڈوک ڈریوسن

۱۵.طنزیات مضحکات — از — رشید احمد صدیقی

۱۶.سیف الموک — میاں محمد بخشؒ

۱۷.پہینگ — از — کریم اللہ قریشی

۱۸.ڈنڈکراں سجڑ اسُتیاں کو — کریم اللہ قریشی

۱۹. اردو پہاڑی اک تقابلی مطالعہ — میاں کریم اللہ قریشی

برائے ایم فل:

۲۰. چن ماما — از — پرویز مانوس

۲۱. باغ بہاراں — از — ڈاکٹر صابر مرزا

۲۲. حوالہ جات — از — قلمی ڈائری مرتب کردہ ایڈوکیٹ محمد نور اللہ قریشی بانی چیئرمین جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم تہ ایڈوکیٹ عبدالحمید خان بانی جنرل سکریٹری جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فوم

۲۳. شمس بری — از — جموں و کشمیر پہاڑی ویلفیئر سوسائٹی خصوصی شمارے جلد نمبر ا تا جلد نمبر ۵ چیف ایڈیٹر ظفر اقبال منہاس

۲۴. استا ادب — مطبوعہ کلچرل اکیڈمی شعبہ پہاڑی انتخاب نمبر، ڈرامہ نمبر، افسانہ نمبر، اولیاء نمبر، میاں محمد بخش نمبر، لوک ادب نمبر، ثقافت نمبر

۲۵. شیراز پہاڑی — مطبوعہ کلچرل اکیڈمی شعبہ پہاڑی گولڈن جبلی نمبر ''اکیڈمی''۔ سلور جبلی نمبر پنجاہ سالہ ادبی نمبر و دیگر متعدد مطبوعہ نمبر

اَج نے دور بچ اگر کسے سچے عاشق کی وی پہاڑ کپی کے نہرلیان واسطے آکھیا جاوے تہ یقیناً اوہ وی کتراسی گا۔ مگر اپنی ماء بولی نال سچا عشق کرن والے میر حیدر ندیمؔ ہوراں اپنی ہمت تہ حوصلے نال اس سنگلاخ پہاڑ نا سینہ چیر کے ہک ایہجی نہر کڈھ آندھی جس نال پہاڑی ادب نے قارئین اپنی تریہہ بڑے آرام نال بجھائی سکسن گے۔ واقعی تحقیق نا کم وی کوہِ قاف نا سینہ چیرن تھیں کہٹ نیہہ ہے۔ اس بچ شک نیہہ ہے کہ حیدر ندیمؔ ہور ہمہ جہت شخصیت نے مالک ہین۔ شاعری، افسانہ نگاری تہ ڈراما نگاری نے نال نال اُنہاں تحقیق نے سمندر کی وی کھنگال کے کجھ قیمتی موتی کڈھ کے ''پہڑاس'' نے تہاگے بچ کے قارئین نی خدمت بچ پیش کیتے ہین۔

اُنہاں نا نثری اسلوب سادہ تہ دلنشیں ہے۔ گل بچوں گل کڈھن نا چج اُنہاں چنگی طراں اچھنا ہے، اوہ پہاویں ادبی موضوع ہووے یا شخصیاتی، سماجی ہووے یا بھی اُنہاں نی قلم مقناطیس ہاروں سارے لفظاں کی اپنے اگے پچھے پہلیٹی لینی ہے۔ ''پہڑاس'' بچ جیہڑے بوہے اُنہاں وا کیتے ہین، اُنہاں اندر چھاتی مارن ویلے نویں نسل ضرور ماضی نی خوشبو محسوس کرسی گی۔

مکی پوری اُمید ہے کہ پہاڑی کاروان نے اس مالی نی ایہہ سوغات اساں نے ادبی حلقیاں بچ اپنی جگہ بنان بچ ضرور کامیابی حاصل کرسی گی۔

پرویز مانوسؔ